

Rəsul Rza

Seçilmiş əsərlər

I

Bakı - 2010

Rəsul Rza. Seçilmiş əsərlər, I cild.
Letterpress, Bakı, 2010, 416 səh.

ISBN 978-9952-452-14-3

Rəsul Rza, 2010

ÇINAR ÖMRÜ

1935-ci ildə Rəsul Rza “Çınar şeirini yazmışdır:

*Gecə keçmiş, ulduzlar ağ, göy qara...
Söykənmişəm qocaman bir çinara.
Gecə qara.... durdum, düşündüm bir az,
Dedim: - Nədən ulu çınar yixilmaz?
Birdən çınar dilə gəldi, dedi: - Bax!
Bu torpaqda dərinən kök salaraq,
Hər tərəfə uzatmışam qolumu,
Övladlarım bürüyüb sağ-solumu.
Belə məğrur dayanmağa haqlıyam,
Mən kökümlə bu torpağı bağlıyam.*

Bu şeir ədəbiyyatımızda Çınarı vətənin, xalqın, torpağın
timşali kimi mənalandıran ilk şeirdir. Eyni zamanda, Rəsul
Rzanın iyirmi beş yaşında yazdığı bu şeirdə rəmzi şəkildə, sanki,
onun bütün gələcək ömür yolunun dəqiq və canlı mənzərəsi
çəkilmişdir.

Qırx iki il sonra 1977-ci ildə altmış yeddi yaşındaykən
Göyçayda “Çınar ömrü” şeirini yazar:

*Bir belə çınar ömrü
olsun, deyirəm, ömrüm...
Bir ömür ki,
kimsəyə əziyyəti dəyməmiş olsun.
Bir ömür ki,
heç kəsə baş əyməmiş olsun.
Bir ömür ki,
həm yoxusu şərəfli,*

*həm dözümlü enisi,
Bir insan ömrü -
Kişi ömrü, kişi!*

Rəsul Rza ömrü yalnız şərəfli, dözümlü, heç kəsə baş əyməmiş kişi ömrü olduğuna görə deyil, həm də dəyişən dövranların, zamanların ərzində öz varlığını, “mənini, təməl dəyərlərini qoruyub saxladığı üçün Çinar ömrüdür. İyirmi beş yaşın “Çinarından qoca yaşlarının “Çinar ömrünə qədər uzanan, dönmədən, azmadan, sapmadan qət edilmiş bir həyat yoludur. Bu insan və sənətkar ömrünün ilk çılğın gənclik çağıyla müdrik ahıllıq dövrü arasındaki fərq - Çinarın pöhrəsiylə, fidaniyla Ulu Çinar arasındaki fərq kimidir. Çinar pöhrəsi böyükür, qol-budaq atır, kölgəsi genişlənib meydan olur, amma o dönbüb vələsə, palida, qarağaca çevrile bilməz. Çinar olub, Çinar kimi qalib qocalır. Lakin pöhrə çinar da, Xan çinar da yarpaqlarından tanınır - yarpaqlarının biçimi eynidir, dəyişmir, körpəliyində də, cavanlığında da, qocalıq çağında da... Bir gün Çinar ömrü sona yetir...

Nazim Hikmətin məşhur şeirinə işarə edərək Rəsul Rza yazdı:

*Axtardım ceviz ağacını
Gülxanə parkında.
“Quruyub”,- dedilər.
Quruyub o gündən ki,
Nazimi
yer üstündən
yer altına köçürüdülər.*

Gün gəldi, Rəsul Rzanın da Çinarı qurudu.

Amma böyük bir həqiqət də var: Türk şeirində Nazim Hikmətin Ceviz ağacı da, Rəsul Rzanın Çinarı da yaşayır və yaşayacaq.

***

1910-cu il mayın 19-da Göyçayda, Mirzə İbrahim Məmmədxanlı və Məryəm xanımın ailəsində doğulan Rəsul Rza Azərbaycan ədəbiyyatına danılmaz yeniliklər gətirmiş, çağdaş şeirimizdə tamamilə yeni bir yol açmış və bu yolla ömrünün sonuna qədər ardıcıl addımlamış şairdir. Təbii ki, bu yolu bəyənmək də olar, bəyənməmək də. Bu zövq məsələsidir. Bu yolu qəbul etmək də olar, etməmək də. Bu da meyl, səviyyə, marağın yönüylə bağlıdır. Bu yolla getmək də olar, getməmək də. Bu da istək və şübhəsiz, bacarıq məsələsidir. Çünkü tek istək azdır, bu yolla getməyi bacarmaq da lazımdır.

Hətta bu yolla gedib bu yolla getdiyini inkar etmək də mümkün kündür. Bu da insaf məsələsidir. Amma istər məzmun zənginliyi, mövzuların üfüq genişliyi, istər forma, vəzn, ritm, intonasiya, obrazlar sistemi, deyim tərzi, söz təzəliyi, ifadə orijinallığı, qafiyələrin, təşbehlərin bənzərsizliyi baxımından Rəsul Rza yaradıcılığının unikallığını ədəbi vicdanı olan heç kəs inkar edə bilməz.

Bu yolda qarşısına çox çətinliklər çıxdı, çox maneələri dəf etməli oldu. Amma vaxt, zaman özü hər şeyi tənzim etdi, tənzim edir və tənzim edəcəkdir.

Yenilik - yenilməzdır. Yalnız üslubda, bədii ifadə vasitələrində deyil, ümumən ictimai və milli şüurda yenilik. Fikir, düşüncə yeniliyi. Yaşamaq yeniliyi...

Və yenilik yenilməz olduğuna görə onun uğrunda müba-

rizə də yorulmazlıq, usanmazlıq və dözüm isteyir. Rəsul Rza poeziyasının təməl sözlərindən biri "DÖZÜM" sözüdür. Bu sözü tapıb, "səbr", "təhəmmül" kəlmələrinin yerinə işlədərək kitablarının birinə ad qoyub. Və bu söz ən çox Rəsul Rzaya yaraşır, çünkü ömrü boyu zamanın rüzgarına qarşı gedib - ÜZÜ KÜLƏYƏ (bu da şeirinin və kitabının adıdır). "Mən torpağam" şeirində yazdığı "Mən bulağam, tapsırıqla axmiram!" devizinə həmişə sadiq qalıb.

***

Rəsul Rzanın həyatını və yaradıcılığını, duyğularını və düşüncələrini, şəxsiyyətini və taleyini şairə yoldaşı Nigar Rəfi-bəylisiz təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

Ömürlerinin müxtəlif dövrləri, hadisələri, sınaqları, sevinc və itkiləri haqqında Rəsul Rza "Səndən sənə adlı" şeirlər silsiləsi yazımışdır. Amma bunu yalnız bir müəllifin əsəri saymaq olmaz. Çünkü mövzusu hər ikisinin birgə həyatından, məzmunu isə yalnız Rəsulun Nigara deyil, həm də Nigarın Rəsula yazdığı məktublardan alınıb.

***

Rəsul Rza yalnız doğuluş və ölüm tarixinə, yaradıcılıq illərinə görə deyil, sənətçi varlığının bütün mahiyyəti etibarilə XX əsr şairidir, yəni əsrin bütün təzadlarını, yüksəlişini, ümidişlərini, eyni zamanda ümidişlərin tar-mar olmasını, dövrün dərdlərini, faciələrini, xəyal qırıqlığını yaşamış və əsərlərində gah birbaşa, açıq, gah da içində ömür sürdüyü şəraitin yasaqlarına görə, örtülü şəkildə, dolayısıyla - Ezop diliylə əks etdirmişdir.

***

Dünya sənətinə baxsaq, siyasi inqilablardan çox əvvəl və hətta əsimizdə belə inqilabların baş vermədiyi (məsələn, Fransa kimi) məmləkətlərdə sənət sahəsində yenilikçi, eksperimentçi, novator cərəyanlarının, məktəblərin, axınların ön sıralara çıxdığını görərik. Fransada rəssamlıqda postimpressionistlərdən sonra gələn fovistlər, kubistlər, şeirdə dadaistlər, İtaliyada futuristlər, Almaniyada ekspressionistlər, Rusiyada konstruktivistlər, imacunistlər, eləcə də Mayakovski və onun ardıcılılarının forma axtarışları, Amerika və Avropa ölkələrində verlibr - sərbəst şeirin ortaya çıxməsi, sinema (kino) kimi yeni sənət növünün yaranması və qısa müddətdə dünyani fəth etməsi - XX əsrin ilk onilliklərinə möhürünnü basmış olaylardır. Təbii ki, bu sənət axtarışları Doğu millətlərinin və ilk öncə Yaxın və Orta Şərqi ən qabaqcıl xalqı olan Türklərin - Anadolu və Azəri türklərinin - ədəbiyyatında da görünməliydi və görünməkdəydi. Çox əhatəli mövzunu bir qədər daraldacaq olursaq, şeirimizdə bu yenilik əyləmlərinin ən parlaq örnəyi - Türk sərbəst şeirinin yaranması, inkişafı, bu yolda qarşılaşdığı çətinliklər, müqavimət və əngəllər, bu yoluñ yolçularının öz sənət anlayışları, estetik idealları uğrunda cəsur, yorulmaz və sonucda zəfər çalan mübarizələridir.

Ümumtürk şeirinin araşdırıcısı Tərlan Quliyevin bu məsələylə bağlı gəldiyi nəticə çox dəqiqdır:

“XX əsrin 20-30-cu illərində şeirimiz öz inkişafının tamamilə yeni bir mərhələsinə qədəm qoyur. Hətta Hüseyn Cavid kimi klassik normalara tam sadıq qalan bir şair də yaradıcılığında əruz vəzni ilə bərabər heca vəzninə də müraciət edir. Və elə bu andaca Səməd Vurğun öz böyük istedadı ilə meydana çıxır

və poeziyada təşəbbüsü öz əlinə alır. İki min ildən artıq tarixi olan heca vəzni Səməd Vurğunun yaradıcılığında, demək olar ki, zirvəyə qalxmışdır. S.Vurğunla bərabər XX əsr şeirimizin poetik simasını müəyyənləşdirən, XX əsr şeirimizdə ayrıca bir poetik mərhələ olan ikinci şair Rəsul Rzadır. R.Rza poeziyamız tarixində sərbəst şeirin ilk böyük yaradıcısıdır.

Sərbəst şeir, sərbəst vəzn isə istor bizim ədəbiyyatda, istərsə də dünya ədəbiyyatında hələ öz simasını tapmayan, təşəkkül dövrünü keçirən ən cavan ədəbi formadır. Hələ sərhədləri, normaları müəyyən olmayan bir ədəbi formada isə yazıb-yaratmaq olduqca çətindir. Rəsul Rza istedadının nəticəsidir ki, bir şair kimi həm özünü, həm də sərbəst şeiri poeziyamızda təsdiq etmişdir.

Bütür yixiləndən, ideallara inam qırıləndən, uzaq gəncliklərdə tapındıqları bir çox həqiqətlər bərbad olandan sonra bu aldanişların acısını yazmaq üçün tale Rəsul Rzaya daha artıq möhlət verdi - 71 illik ömrünün son gününəcən qələmi əlindən qoymadı, həm özünün, həm çağdaşlarının, nəsildaşlarının, həm də cəmiyyətin, quruluşun ziddiyətli, müsibətli, əzab və iztirab dolu yolundan, ayrı-ayrı insanların faciələrindən, nakam bəxtindən neçə-neçə əsər yazdı ("Qızıl-gül olmayıyadı", "Ömür keçdi, gün keçdi", "Rekviyem", "İnsan", "Ömürdən səhifələr", "İnsan şəkli", "Səhifələrin yaddaşından", "Yazlıq sənə, Rəsul Rza" və b.).

Bu inkisari -xəyal - xəyal qırıqlığı, həyatdan küskünlük, bezginlik ovqatı Rəsul Rzanın bir çox şeirlərində - ictimai mənası birbaşa ifadə olunmayan, amma bədbinlik motivləri canına, qanına hopmuş şeirlərində də - ifadə edilmişdir. Doğrudan da, ömrünün müəyyən illərindən, itkilərindən,

mənəvi sarsıntılarından sonra günün hər bir çağı - axşamı da, səhəri də, gündüzü də şair üçün mənasızlaşır, yalnız ümidsiz, üzücü bir gözləməyə, intizara çevrilir:

*Deyirlər,
axşamlar kədər gətirir.
Deyirlər,
can sixir qaranlıq gecə.
Deyirlər... deyirlər...
Gündüzlər necə?
Gündüzlər
səbirsiz gözləyirik ki,
bir axşam olsun,
bir gəlsin gecə.*

(1959)

Bu, bəlkə də Rəsul Rzanın ən bədbin, ən ümidsiz şeiridir.

Ancaq belə hüznlü sonluğunu mənəvi təkamülün, ümidsiz intizarla nəticələnən yaradıcılıq yolunun işiq, bahar, gənclik, ümid və mübarizə eşqiylə dopdolu başlanğıçı da, həyat şövqüylə çağlayan ibtidası da olub axı... Əsrin ikinci yarısında qaranlıq gecənin, kədərli axşamın üzücü gözləmələriylə yaşanılan ömrün iyirminci illərin sonu - otuzuncu illərin əvvəllərində bol günəşli səhəri də olub...

***

1930-cu ildə Rəsul Rza Bakıya gəlir. Özünün dediyi kimi, əynində parusun şalvar, qısaqol köynək, ayağında rezin çəkmə və cibində üçcə manat pulundan başqa heç nəyi yoxmuş. Amma qəlbini arzularla, ürəyi sözlə, könlü yaşayıb-yaratmaq eşqiylə dopdolmuş. Bakıda uşaqlıq və gənclik dostu, uzaq qohumu

göyçaylı şair Abdulla Faruqun vasitəsilə "Gənc işçi" qəzetində işə düzəlir, o dövrün cavan yazıçıları - nəsildaşları Mikayıl Müşfiq, Sabit Rəhman, Mehdi Hüseyn, Süleyman Rüstəm, Mıkkayıl Rəfili, Əli Nazimlə, bir qədər sonra Səməd Vurğunla, Mirzə İbrahimovla tanış olur.

1931-ci ildə "İnqilab və mədəniyyət" jurnalında (№3-4) çıxmış "Bolşevik yazı" tək Rəsul Rzanın deyil, ümumiyyətlə, Azərbaycan poeziyasının o illərdə ən məşhur şeirlərindən biridir.

Bu şeir ruhu etibarilə iyirminci illər Azərbaycan şeirinin səciyyəvi örnəyi olmaqla bərabər, eyni zamanda, Rəsul Rzanın heç kəsə bənzəməyən dəst-xəttinin ilk parlaq nümunəsidir.

Şeiri diqqətlə və bu günün qərəzli, konyunktur nəzəriyilə deyil, obyektiv gözəl oxuduqda əsas mətləbin heç də yalnız otuzuncu illərin şüarçılığından ibarət olmadığını görürsən. Əksinə, düz yetmiş il bundan qabaq yaranmış bu şeir Rəsul Rzanı ömrü boyu düşündürən, bir çox əsərlərində öz əksini tapmış ağrılı problemlərlə bağlıdır və müəyyən dərəcədə bu gün belə öz aktuallığını itirməyib.

Təbiətin, təbiət hadisələrinin insanlara xidmət etmələri, ya da onlara qənim kəsilmələri haqqında nigaran düşüncələr "Bolşevik yazı"ndan başlayaraq Rəsul Rzanın bir çox əsərlərində ifadə olunmuşdur. "Bir gün də insan ömrüdür" poeması, "Nigaranlıq", "Yağış", "Ulduz yolu və dolu", "Olum, ya ölüm" və başqa şeirləri, bir sıra oçerk və məqalələri buna misaldır.

Altmışinci illərdə -"Bolşevik yazı"ndan otuz il sonra yazdığı şeirlərdə də təbiət gözəlliyinin vurğunu olan Rəsul Rza, eyni za-

manda, təbiətin hər fəsadının, hər şıltaqlığının insanlara nə verə biləcəyi barədə düşünür - xeyir-bərəkətmi, bəla, fəlakətmi...

Sevirdim

dəli-dolu gur yağışları.

Tarixi dünya qədər qədim

insansız partlayışları.

Sevirdim. . .

Yenə şaqqıldayır göylər,

şimşəklər ətrafa işıq tökür.

Ancaq. . .

Nigarənlıqda susub sevincim.

Mənə elə gəlir ki,

hər yerə töküür bu yağış,

Fələstinli qaçqınların

güllələrdən dəlik-deşik

çadırlı düşərgələrinə...

(1974)

Bu şeirin yazılış tarixindən on səkkiz il sonra gur yağışlar yağında artıq tək fələstinlilərin deyil, öz xalqımızın, qismətləri çadırlarda yaşamaq olmuş qaçqınlarımızın nigarənciliğini çəkirik.

Uzun zaman susuzluqdan cadar-cadar olmuş torpağın yağış həsrəti də, qəflətən yağıb əkini məhv edən dolunun məşum gücü də şairi ağrıdır, hətta ən uzaq mətləbləri qələmə alanda belə bu qəfil ağrı qəlbini rahat buraxmır.

Rəsul Rza yaradıcılığında əllinci illərin ikinci yarısı,

altmışinci illerdə kardinal bir dönüş olduğunu, tamamilə yeni bir səhifə açıldığını iqrar edənlər yalnız qismən haqlıdırlar. Həqiqətən də, Nazim Hikmətin dediyi kimi, əsrin ikinci yarısında Rəsul Rzanın, sanki, yeni nəfəsi açılmışdır. Nazimin R.Rzaya həsr olunmuş məqalələrindən biri məhz elə "İkinci nəfəs" adlanır. Ancaq onu da unutmaq olmaz ki, bu yeni dövr yaradıcılığının bir çox mövzuları, məzmunları, ovqatları otuzuncu illerdən gəlir. Yeni forma axtarışları, sərbəst vəznin müxtəlif intonasiyalarını, bölgü və qafiyə prinsiplərini yeni-yeni imkanlarla zənginləşdirmək işinə də Rəsul Rza poeziyada ilk addımlarından başlamış, ömrü boyu bu işi davam etdirmiş və son dövr yaradıcılığında zirvələrə ucaltmışdır. Əsrin ikinci yarısında əlli, altmış, yetmiş yaşlı şairin yorulmaz gənclik ehtirası, cavanlıq həvəsi və şövqüylə apardığı axtarışları, eksperimentçiliyi qibṭə ediləcək təəccüb doğurur, amma, axı, bu forma, səs düzümü, alliterasiya təcrübələrinə də Rəsul Rza otuz, qırx, əlli il qabaq başlamışdı.

***

1918-ci ildə Azərbaycanda ilk müstəqil Cümhuriyyət qurulanda Rəsulun səkkiz, bu hökumət devriləndə on yaşı vardı. Təbii ki, eyalət şəhərində yaşayan səkkiz-on yaşlı uşaq bu dövlətin mahiyyəti haqqında çox az məlumatə malikdi. Doğrudur, çox sonralar "O yazıqlar az müddətdə çox iş gördülər, - deməyi də yadımdadır, - daha artıq iş görməyə tarix imkan vermədi.

Yeniyetməlik çağından isə Sovet dövründə təlim-tərbiyə almışdı və yeni, xoşbəxt, azad həyat quruculuğu şüarlarıyla meydana çıxan quruluşu səmimi qəlbdən qəbul etmişdi. Otuzuncu illərin ortalarına qədər bu quruluşun ədaləti və

həqiqəti haqqında demək olar ki, heç bir şəkk-şübhəsi yox idi. Bu danılmaz bir gerçəklikdir. O da həqiqətdir ki, yaradıcılığında həmişə səmimi olan Rəsul Rzanın bu illərdə yazdığı əsərlərində ayrı-ayrı istisnalarla, bu inqilabi ruh - komsomol-kommunist ruhu tamamilə təbiidir. Bunu danmaq olmaz və danmaq lazımdır deyil. Amma məhz elə həqiqət naminə onu da inkar etmək olmaz ki, ədəbiyyata gəldiyi ilk günlərdən Rəsul Rza yalnız təqdirlə deyil, bir çox ictimai və ədəbi maneqələrlə qarşılaşmışdır.

Rəsul Rzaya qarşı belə münasibətin səbəbi nə idi? Müəyyən dərəcədə öz təbiətinin xüsusiyyətləri - məgrurluğu, ötkəmliyi, dikbaşlığı. Yaxın dostu Sabit Rəhman "Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi" adlı yazısında ilk gənclik tanışlıqlarını xatırlayaraq qeyd edir ki, "Rəsul ciddi, xəyalpərvər, eyni zamanda, sərt, söz götürməyən bir oğlan idi".

Fikrət Qocanın "Rəsulsuz ilk dəqiqələr" poemasında da atamın təbiətinə aid dürüst müşahidələr var:

*Ömrü boyu öz xasiyyətini
danurdu Rəsul.
Özünün kövrəkliyindən
utamırdu Rəsul...*

Bu cəhətdən Rəsul Rzanın özünün də "Təklif" şeiri onun xasiyyətinin və təbiətinin həqiqi mahiyətini dərk etmək üçün açardır.

Əfsus ki, "Ürəyi pambıq, dili bıçaq" (Vaqif Səmədoğlu) Rəsul Rzanın ilk baxışdan sərt, hətta kobud, təkəbbürlü, forslu olması haqqında təəssürat çoxlarında elə indiyədək qalmaqdadır. Ola bilsin ki, ona qarşı ilk gənclik çağlarından

bir para adamların mənfi münasibəti məhz bununla bağlıdır. Ancaq bu cəhət yalnız şəxsi münasibətlər müstəvisinə şamil edilə bilər. İctimai həyatda Rəsul Rzaya bütün dövrlərdə arasına meydana çıxan yad, soyuq münasibət, ya açıqca kəskin hücumlar başqa səbəblərlə əlaqədar idi, onun poeziyasının bənzərsizliyi və bu bənzərsizliyilə çox adamı qıcıqlandırması - bu bir Müstəqil, dəyişməyən, haqq bildiyi məsələdə güzəstsiz, barışmaz mövqeyi - bu iki. Polemik xarakterli kəskin ifşaedici, satirik şeirləri (çoxları onun damğaladığı personajlarda özlərini tanıydırlar), qarşısında kim olursa-olsun, ağına-bozuna baxmadan sözü o adamın üzünə şax deməsi - bu üç...

Rəsul Rzaya bu sayaq münasibətin başqa səbəblərini də göstərmək olar. Amma rəsmi ögey münasibətin bir əsas səbəbi də vardı: Rəsul Rzanın sosial mənşəyi...

Nəsillərində varlıların, sovet ideolojisinin diliylə desək, "sinfi istismarçıların" olmamasına, Türkiyədəki qohumu - Nigar Rəfibəylinin böyük qardaşı Kamillə qırx il heç bir əlaqə saxlamadıqlarına baxmayaraq, Rəsul Rzanın anketi yenə də "təmiz sayılmırıldı.

*Xan nəvəsi ola-ola
ərizə verəsən komsomola?*

Bu misralar altmışinci illərdə yazılıb, yəni o vaxtlarda ki, artıq belə mövzulara az-çoq toxunmaq olurdu. Amma önəmlisi odur ki, bu ağırlı mövzuya Rəsul Rza hələ otuzuncu illərdə, yəni Sovet cəmiyyətinin ədaləti haqqında ilk şübhə toxumları qəlbinə yeni-yeni səpildiyi vaxt müraciət edib. Bu illərdə "Torpaq olmuş sümüklər" adlı bir şeir yazıb (Daha doğrusu, o vaxt şeirin adı "Torpaq olmuş kəmiklər" olub. O vaxt bizdə

də işlənən "kəmik" kəlməsi Türkiyə türkcəsində sümük mənasındadır, "sümük" isə bu dildə yaxşı söz deyil). "Kəmik" sözünü və kəlmələrin o vaxtkı yazılışını saxlamaqla, həmin şeirdən bir neçə sətir misal götirirəm:

Hey...
Nələr çəkmədi Rzanın başı!
Atdığım hər addımda
Kəmiklər çıxdı qarşımı.
Kəmiklər bəndləndi,
Kəmiklər kəməndləndi
Kəmiklər buraxmadı iləri.
Döñə-döñə varaqladılar
yaşından yaşı
günlərimin, illərimin
sarı yapraq kitabını...
Bəsdir, yetər!...
Neçin, neçin verməliyəm
topraq olmuş kəmiklərin
hesabını?...

Məsələ yalnız XIX əsrдə yaşamış, sümükləri çoxdan çürümüş ulu babası Məmməd xanda deyildi. Məsələ bir də ondaydı ki, Rəsulun əmisi Qafar Məmmədxanlı Müsavat Partiyasının Göyçayda təmsilcisi idi. Qafar əmi Mirzə İbrahimin ölümündən sonra qardaşı ailəsinə bir müddət himayədarlıq edib. Sovet rejiminin ilk günlərindən isə həbsə alınıb, iyirminci illərdə bir ara azadlığa buraxılmış, sonra yenidən həbs olunmuş və sürgünə göndərilmişdi. Onun ağır qisməti, atamın həm əmisi, həm xalası oğlu, yazıçı Ənvər Məmmədxanlının da taleyinə

ömrü boyu kölgə salıb.

Yox, sovet ideoloji qəliblərinə heç cür uyğun gəlmirdi Rəsul Rzanın və nəslinin, ailəsinin anketi. Bu azmiş kimi, Rəsul Rza üstəlik Nigar Rəfibəyli ilə ailə qurmuşdu. Nigar Rəfibəylinin el ağsaqqalı kimi tanınan babası Ələkbər bəy Rəfibəyli Azərbaycanda ilk siyasi partiya olan "Difai" partiyasının qurucularından və Gəncədə rəhbərlərindən biri olub. Ələkbər bəyin yeganə oğlu Xudadat bəy Rəfibəyli Xarkovda ali təhsil almış ilk Azərbaycan cərrahlarındandı. 1918-ci ildə Gəncədə Fətəli xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə müstəqil Azərbaycan hökuməti qurularkən bu hökumətin ilk Səhiyyə naziri, sonralar isə Gəncənin general-qubernatoru vəzifələrini tutub. 1920-ci ildə, bolşeviklər Azərbaycanda hakimiyətə gələndən sonra Xudadat bəy Gəncə üşyanının təşkilatçılarından biri kimi ittiham olunaraq həbs edilmiş, erməni şahidlərin şəhadəti, erməni müstəntiqin aparlığı iş və erməni hakimin kəsdiyi qərarla Xəzər adalarının birində güllələnmişdir.

Rəfibəylilər nəslinin nümayəndələri ayrı-ayrı illərdə doqquz dəfə sürgün edilmiş, bəziləri isə güllələnmişdir. İstedadlı gənc alim və yazıçı Rafael Hüseynov "Rəfibəylilər" kitabında bu barədə ətraflı və təsirli məlumatlar verir. Möcüzəvi şəkildə aqibəti faciəylə nəticələnməmiş Nigar Rəfibəyli də ömrü boyu açıq və ya gizli təzyiqlər, daimi güdülmək şəraitində yaşayıb-yaratmışdır.

Keçmiş Sovet İttifaqının bütün xalqlarının həyatında otuzuncu il repressiyaları ən dəhşətli faciədir, amma Azərbaycan xalqının 37-ci ildə aldığı sağalmaz yaralar heç nəyle müqayisə oluna bilməz, millətin ən dəyərli insanları, necə deyərlər,

"qaymağı" məhv edildi, zindanlara atıldı, zindan zırzəmilərində ən qəddar işgəncələrə məruz qaldıqdan sonra güllələndi. Nisbətən "bəxti gətirənlər" isə Sibirin "buzlu cəhənnəmi"ndə tələf oldu.

Böyük Cavid də repressiya qurbanı oldu, ona göz verib işiq verməyən Əhməd Triniç də... Əhməd Cavad da, ona qan udduran kommunist tənqidçilər də, "Oxu tar, oxu tar, səni kim unudar" yazan Müşfiq də, tarı qadağan edən Mustafa Quliyev də...

37-ci ildə ən müxtəlif, yuxarıda göstərdiyim kimi çox vaxt bir-birinə tamamilə zidd təməyülli adamların, bir-birinə düşmən siyasi əqidə daşıyıcılarının (kommunistlər - müsavatçılar), siyasetdən uzaq sənətçilərin, alımların eyni aqibətə düşçər olmasında siyasi, ya hətta şəxsi məntiq aramaq hədər işdir. Daha doğrusu, böyük, qlobal bir məntiq var: bütün xalqı, bütün cəmiyyəti sindırmaq, hamını gözü qıçıq etmək, gedənləri fiziki cəhətdən məhv etmək, qalanları mənəvi cəhətdən sıkəst etmək...

*Ağır illər gəldi,
dağdan ağır,
sürgündən, dustaqdən ağır.
Kiminin evinə gətirdilər
yağı, atı, çörəyi.
Kiminin
bir loxma
qara çörək üçün
qabarladı əlləri,
əyildi kürəyi.*

Töküldü ömrün yollarına
gülüş qırıqları, göz yaşları.
Güllə ayırdı bir-birindən,
neçə cəbhədaşları.
Neyləyirsən, gər ağaçım!
Ağacların arasında nər ağaçım!
Neyləyirsən,
qurdalama gəl yaramı.

(“GƏR AĞACI” şeirindən. 1967-1970)

Hamını repressiyaların həm kəmiyyəti (minlər, milyonlarla məhkum olunmuşlar), həm keyfiyyəti (ən məsul vəzifəli şəxslər, ən məşhur sənətçilər belə ağır cəzalardan sığortalanmayıb) ilə qorxutmaq istəyirdilər. Niyyət bu idi. Birini Sibirə sürgünə göndərmək, başqasını azadlıqda saxlayıb öz içində sürgün etmək. Hamını bir-birindən şübhələndirmək, ən yaxın, ən məhrəm adamlardan belə çəkinmək, xisin-xisin danişqolların, piçiltiyə qulağa deyilən sözlərin belə “lazımı yerlərə - “ixtiyarlılara çatdırılacağınnın vahiməsi. Buna görə də, gedənlərin dalınca daş, ya çirkab atmaq istəməyənlərin yegane abırlı xilas yolu - susmaq, sükutu seçmək, danişmazlığa üstünlük vermək, daxilinə çekilib dərdini, ağrını heç kəsə bürüzə vermədən öz içindəcə çəkmək idi.

Vaxt olub ki,
bütün günü ac-susuz,
gecə sübhə kimi yuxusuz,
nigaran qəlbimlə
baş-başa qalib,

səsimi içimə salıb,
xısın-xısın ağlamışam.
Görənə “naxoşam,
zükam olmuşam, -
deyib,
gizlətmışəm dərdimi.
O zaman
gedənlərin arxasında sizlayan
öz sərrini bürüzə verərdimi?

(“Qızılıgül olmayaydı”)

***

“Günəşi içənlərin türküsü adlı ilk şeir kitabı (Süleyman Rüstəmin redaktorluğu ilə) 1929-cu ildə Bakıda nəşr olunmuş Nazim Hikməti Azərbaycan tənqidçi türk şairi kimi təqdim edərkən, bu, həm də Azəri şairi demək idi. O illərdə Nazim Hikmətin də, onun daha gənc azərbaycanlı çağdaşları, sonralar geniş şöhrət qazanmış Süleyman Rüstəmin, Səməd Vurğunun, Mikayıll Müşfiqin, Mikayıll Rəfilinin də bir sıra şeirləri sərbəst vəzndə yazılmışdır.

Rəsul Rzanın heca vəznində yazılmış bir çox şeirləri varsa da, ömrü boyu o, ilk gənclik çağından seçdiyi və sevdiyi vəznə sadiq qaldı. Azərbaycanda bu vəzni ən mükemmel örnəklərini yaratdı, Azəri türk sərbəstinin ən böyük nümayəndəsi oldu və bununla sərbəst şeirə ədəbiyyatımızın əruzdan və hecadan sonra üçüncü milli vəzni mövqeyini qazandıra bildi.

Türkiyədə həm məzmunu, mövzuları, həm də forması, vəz-

ni etibarilə yeni şeirin təməlini Nazim Hikmət qoymuş, onun ar-
dınca bu yolla, əlbəttə, öz mövzuları, öz üslubları, öz dünya-
duyumları, öz ifadə vasitələriylə “qəribçilər (Orxan Vəli, Məlik
Cevdət Anday, Oqtay Rifət), habelə, Fazıl Hüsnü Dağlarca və
bu gün Türkiyənin, demək olar ki, əksər şairləri getdilər. Azər-
baycanda isə sərbəst şeiri uzun illər Rəsul Rza tək başına da-
vam etdi və yalnız əllinci illərin ortalarında, əsasən, yeni
nəslin nümayəndələri bu yola qədəm qoymalar.

***

Daimi yenilik həvəsi Rəsul Rzanın yalnız yaradıcılığında
deyil, ümumən ictimai fəaliyyətinin bütün sahələrində bariz
şəkildə meydana çıxır. O, həmişə, hər işdə yeni üfüqlərə can
atırdı, çalışdığı hər sahədə nə isə təzə bir yol, cığır açmağa, nə
isə yeni və önəmli bir şey yaratmağa səy göstərirdi.

1938-ci ilin yanvar ayında Rəsul Rza ilk dəfə nisbətən
böyük, məsul vəzifəyə -Dövlət Filarmoniyasının müdürü
vəzifəsinə təyin edildi.

Bu vəzifənin məsuliyyəti əvvəla onda idi ki, o dövrдə
Filarmoniya Bakının əsas sənət və musiqi ocaqlarından biri
idi. İkincisi, məhz bu vaxt Moskvada Azərbaycan İncəsənəti
Dekadasına hazırlıq gedirdi və bu iş, əsas etibarilə,
Filarmoniyada aparılırdı.

Rəsul Rzanın bəstəkarlarımıza, ifaçılarımıza, əsasən, Fi-
larmoniya dövründən başlanan dostluğu və əməkdaşlığı ömrü
boyu davam etdi. 1939-cu ildə nəşr edilmiş “Çinar” kitabında
rejissor Səməd Mərdanovun çəkdiyi “Kəndlilər” filmindən üç
nəğmənin mətni dərc olunub və qeyd edilib ki, bu mətnlərə
Üzeyir Hacıbəyov musiqi bəstələmişdir.

Rəsul Rzanın sözlərinə ilk mahnını - "Sərhəd bəkçisi" mahnisini Asəf Zeynallı yazıb.

Otuzuncu illərdə Niyazinin Rəsul Rzanın sözlərinə yazdığı "Yaşa, yaşa, can Stalin" mahnisinin da üstündən keçmək istəmirəm. Bülbülün ifasında bu mahni çox populyar olmuşdu, Bakıda və Moskvada dəfələrlə təntənəli yiğincaqlarda söslənmişdi. Məsələ, əlbəttə, bunda deyil, məsələ ondadır ki, Stalinin ölümündən sonra ifası qadağan olunmuş bu mahnının - məhz mahnının, Stalinin deyil, xiffətinə Rəsul Rza "Ölən nəgməm" adlı bir şeir də həsr edib və bu da onun şair bioqrafiyasının bir xalıdır.

*Bir nəgməm vardi, dillər əzbəri
İnsan olsayıdı, yəqin,
həsəd aparardı ona
el nəgmələri.
Hər guşəsi yerində,
Hər bəstəsi duzlu, xoş.
İndi, neçə müddətdir oxunmayır
Bir də oxunmayacaq.
Nəğmə ölü deyilmi,
Gəzməsə dodaq-dodaq. . .*

Bir neçə il bundan qabaq - atamın vəfatından sonra - görkəmlı bəstəkarlarımızdan biri mənə müraciət etdi: "Niyaziylə Rəsulun o mahnişı çox gözəl əsərdir, - dedi - gəl, mətnə bircə sözü dəyişək, "Stalin" əvəzinə "Azərbaycan" yazaq və mahni yenidən dirilsin, söslənsin.

Razi olmadım, çünkü dəqiq bilirəm, atam da belə saxtakarlığa yol verməzdi. Türkiyədə şairlərimizdən biri - şübhəsiz,

xoş niyyətlə - "Mən hansı bir insana bənzədim ki, Lenini" misralarını "Mən hansı bir insana bənzədim Atatürkü" şəklində oxuduğunu eşitdikdə çox narazı qaldım. Belə riyakarlıq nəyə gərəkdir? Yazılana pozu yoxdur və Rəsul Rza da bu cür, zamana uyğunlaşdırılaraq "mütasirləşməyə" möhtac deyil.

Odur ki, mən "Yaşa yaşa, can Stalin!ı mahnısının mətnini də, "Ölən nəğməm şeirini də Rəsul Rzanın yeni coxcildiliyinə salmağı lazımlı bilirəm.

Amma onu da deyim ki, Rəsul Rzanın müxtəlif şeirlərindən parçalar seçib onları bir kompozisiya şəklinə salarkən bu mətnlərin heyvətamız dərəcədə bu günümüzlə səsləşdiyini gördüm. Ayrı münasibətlə - əslində isə eyni duyğuların təzahürü olaraq - yazılmış mətnlərin 1990-ci ilin Qara Yanvar şəhidlərinə aid edilməsi Rəsul Rzanın ruhuna uyğundur. Sanki, o da ölümündən doqquz il sonra bu ümumxalq matəminə qoşulur, hamımızla birlikdə şəhidlərimizin yasını tutur.

Rəsul Rzanın həyatımızın və mədəniyyətimizin bir sıra vacib məsələləri haqqında təklifləri də olub. Belə təkliflərdən biri Bakıda ikinci dram teatrının açılması haqqında idi. Başqa, daha mühüm təklifi Kirovabad şəhərinə qədim Gəncə adının qaytarılması barəsindədir. 1968-ci ildə MK katibi Cəfər Cəfərova göndərdiyi məktubda yazırıdı:

"Gəncə Azərbaycanın qədim paytaxtı, onun böyük iqtisadi və mədəni Mərkəzi, min ildən artıq tarixi olan bir şəhərdir. Ad verərkən və ad dəyişərkən artıq təsdiq olunmuş adların təkrar olunmasına yol verilməməlidir. Bu aydın və sadə prinsipin nəzərə alınmaması eyni tipli şəhər, vilayət adlarının meydana çıxmamasına səbəb oldu. Məsələn, iki Kirov, Kirovaqrad,

üç Kirovsk, Kirovakan, iki Kirovskoe, iki Kirovabad - biri Azərbaycanda, biri Tacikistanda. Tək elə bir Azərbaycanda Kirovun şərəfinə onlarla çoqrafi və inzibati ərazi obyektlərinin adları dəyişdirilib. Belə yeknəsəklilik dünyanın heç bir ölkəsində yoxdur. Əvvəllər nə Azərbaycanda, nə də Rusiyanın özündə belə şey yox idi. Bu xalqın tarixinə etinasızlıqdan başqa, çox böyük praktik çətinliklərə də səbəb olur. Belə düşünürəm ki, Azərbaycan xalqının iftixarı, qəhrəman keçmişimizin canlı tarixi qədim Gəncəyə də onun həqiqi adı qaytarılmalıdır.

Rəsul Rza
“Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının
Baş redaktoru.
2 aprel, 1968

Gəncə adının rəsmi şəkildə qaytarılmasını gözləmədən Rəsul Rza elə həmin il bu qədim şəhərə həsr olunmuş mahni yazır:

*Tarixdə var adın, Gəncəm, a Gəncəm!
İldən-ilə sən boy atdın, a Gəncəm!
Qarşısında əyməmisən başını,
Ömriin boyu heç bir yadın, a Gəncəm!*

***

1938-ci ilin mayında Rəsul Rza Azərbaycan Yaziçılar İttifaqının rəhbəri - o vaxtkı adla Məsul katibi vəzifəsinə seçilir və 1939-cu ilin dekabrına qədər bu işdə çalışır. Bir qədər sonra bəhs edəcəyim hadisələr nəticəsində Yaziçılar İttifaqının rəhbərliyindən uzaqlaşdırılanadək - il yarım müddətində - Rəsul

Rza bu vəzifədə də mühüm işlər görmüşdür. Bu işlərdən ən mühümü Azərbaycan diliylə bağlı qayğılar və tədbirlərdir.

Doğma dilimizə münasibət Rəsul Rzanı poeziyasında və ictimai fəaliyyətində daima düşündürən və narahat edən bir məsələ idi.

Bu mövzuya müxtəlif illərdə yazdığı şeirlərdə toxunmuşdur. Mirzə Cəlil Məmmədquluzadənin məşhur əsərinin adıyla adlanan və bu əsərin ruhuyla aşılanmış şeirdə - "Anamın kitabı"nda anasının vəsiyyətini xatırlayır.

O vaxtlar bütün toplantınlarda, geniş yiğincaqlarda çıxışlar yalnız rus dilində edilirdi, yaxın gələcəkdə - "Kommunizm cənnətində bütün sovet xalqlarının eyni bir dildə (təbii ki, rus dilində) danışılbaş-yazacaqları haqqında sərsəm fikirlər şüurlara yeridildi. Bir qayda olaraq bütün iclaslarda formal şəkildə Azərbaycan dilində yazan bir və rusca yazan iki stenoqrafistka (R.Rzanın ifadəsiylə "iti yazan qız") olardı.

"İti yazan qızlar" şeirinin hədəfi də budur:

*Saatlar keçdi yeyin-yeyin,
Saatlar keçdi ağır-agır,
Qızlardan ikisi
yazdı, yazdı, yazdı...
Biri gözü natıqlarda
əsnədi, əsnədi, əsnədi...
Bu rüsvayçılıq deyil, bəs nədi?*

(22 yanvar, 1967)

"Rənglər" silsiləsinin "Qaranın dərd " şeirində də "Dili

ali məclislərdən qovulan, qolları buxovlu olan qəbilələrin, xalqların" taleyinə acıydı.

Rəsul Rza Azərbaycan dilinin tək vətənimizdə deyil, beynəlxalq aləmdə də gur səslenəcəyi günü həsrətlə gözləyir və bu xoş günə qabaqcadan sevinirdi.

*Söz ver mənə, yoldaş sədr,
bu nədir?*

*Dörd milyon saymisan məni!
Axi mənim çoxum o taydadır.*

*Nə dili dilimdən ayrıdır,
nə nəğmələrinin bəstəsi..
Nə qızlarının şəvə gözü,
nə layla, nə şikəstəsi.*

*Sədr yoldaş!
Salma məni siyahının axırlarına
And olsun qəlbimin həsrət ağrılarına,
Bu gün olmasa da, sabah*

*Qırılacaq zəncirlər.
Könüllər açılacaq.*

*Onda özün deyəcəksən:
-Gəl, söz sənindir!
O gün gələcək,
Sən o günə görə,
mənə birincilər sırasında
söz ver indi.*

(1964)

Dil Rəsul Rza üçün xalqın, millətin varlığını təsdiq etmək və hər cür təzyiqlər qarşısında qoruyub saxlamaq üçün ən

kəsərli silahdır. "Ötən günlər" adlı publisist yazısında bu fikri belə ifadə etmişdir:

"Dil - millətin varlığı, onun həyat səhifəsində imzasıdır. Bir millətin yerini əlindən almaq olar, onun var-dövlətini talan etmək olar, o yenə də milli varlığını itirmir, millət olaraq qalır. Bir millətin dilini əlindən alarsan, o millət öz milli simasını itirər. Ana dili millətin mənəvi varlığı, canı, qanı, adı-sandır. Odur ki, milli dil uğrunda mübarizə - millətin mənliyi uğrunda mübarizə deməkdir".

Rəsul Rza dilimizin qorunması, saflığı və zənginləşməsi uğrunda ardıcıl mübarizəyə hələ otuzuncu illərdə başlamışdı. Yaziçilar İttifaqına rəhbərlik etdiyi müddətdə bu məsələyə xüsusi diqqət və qayğı göstərmişdir. Yazıçilar İttifaqının rəhbər kimi ilk tədbirlərindən biri Dil haqqında müşavirə keçirmək və bu müşavirədə ətraflı məruzə etmək olub.

1939-cu ildə edilmiş və yalnız bu yaxınlarda mətni "Ədəbiyyat qəzeti"ndə (18 avqust 2000) dərc olunmuş "Azərbaycan dilinin bugünkü vəziyyəti və gələcək vəzifələri haqqında" məruzəsi dilimizin problemləri və perspektivləri haqqında program - sənəddir, həm də bu sənədin məhz o dövrə meydana çıxmazı, ən azı, vətəndaşlıq hüneridir. Məruzədə o illərin ideoloji ştampları və terminləri müəyyən qədər yer alsa da, əsas qayəsi dilimizi yad təsirlərdən qorumaq, onun özəlliyini və gözəlliyini saxlamaq amalıdır. "Kommunist" qəzeti kimi Partiya orqanını kəskin tənqid etməkdən belə çəkinməyən Rəsul Rza məruzəsində deyirdi:

"Kommunist" qəzeti bəzi əməkdaşları da dile lüzumsuz yeni sözlər gətirməkdə, həqiqətən, birinci yer tuta bilər".

Yazıcılar İttifaqı Plenumunda məruzəsindən bir qədər əvvəl Ali Sovetin sessiyasında da dil məsələsinə toxunmuş və daha kəskin sözlər demişdi:

"Öz ana dilini yaxşı bilməyən insan başqa dilləri də lazımı dərəcədə mənimseyə bilməz. Mən bilmirəm hansı əsasla və nə haqla "Kommunist" qəzeti özbaşınalıqla dilimizə **finans, promisəl, sopka, produkt, stimul, çəşka** və bu kimi sözləri gətirir, halbuki bizim dilimizdə bunların öz adları var: **maliyyə, vətənkə, təpə, məhsul, həvəs, fincan** və s. İş o yerə çatır ki, bizim qəzet işçiləri dilimizə bütün ifadələri olduğu kimi daxil edirlər. Məsələn, "kapitalist okrujeniyası", yaxud "Evropa", "İndiya" ("Avropa", "Hindistan" əvəzinə -A.) və s.

Bir neçə adam dilin taleyini həll edə bilməz... Dilin ən böyük qoruyucusu xalqdır, xalqın danışığı, xalqın tarixidir. Qoy bizim nəşriyyat və mətbuat işçiləri gələcəyin böyük və vahid kommunizm dilini yaratmağa tələsməsinlər (kursiv mənimdir -A.) Necə deyərlər, "çay keçmədən çırmınmasınlar, yay gəlmədən qızmasınlar". Cahillik nəticəsində dilimizi zibilləməsinlər. Belələri haqqında xalqımızın söylədiyi bir ifadəni xatırlatmaq istəyirəm: "Ağır otur, batman gəl!".

Xatırladıram ki, bu çıxış 1939-cu il iyulun 11-də edilib, yəni gələcəyin vahid kommunizm dili (oxu: "rus dili" - A.) haqqında söhbətlərin şüdrığı vaxtı, 37-ci ildə, millətçilik ittihamı ilə gedər-gəlməzə göndərilənlərin faciələrindən iki il sonra...

***

Rəsul Rza dilimizin yalnız saflığının və yad təsirlərdən qorunmasının qeydinə qalmırdı, o həm də dilimizin inkişafının -

yeni kəlmələrlə, dövrün tələb etdiyi istilahlarla, təzə ifadələrlə - öz təbiriylə desək, "deyim"lərlə zənginləşməsinin tərəfdarı idi və zənginləşdirənlərdən biri idi.

Rəsul Rzanın dilimizə külli miqdarda təzə söz, ifadə, yeni - gözlənilməz qafiyələr gətirdiyi bəllidir. Şübhəsiz, bu sözlər içində uğurlusu da var, uğursuzu da. Hətta uğurluların özlərinin də bəziləri dilə möhkəm daxil olduğu, adiləşdiyi halda, bəziləri "tutmadı", elə yalnız Rəsul Rzanın leksikonunda qaldı. Məsələn, Rəsul Rza hələ otuzuncu illərdə dilimizə daxil etdiyi **GÖYDƏLƏN** (çox uca bina, neboskreb, bu sözü **GÖYƏZƏN** şəklində də işlədib), sonralar işlətdiyi **ƏYLƏC** (Tormoz), **DUYUM, SADALAQ** (siyahı), **İŞIQFOR** və bu kimi sözlər indi tam vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır.

Vətəndaş demişkən, yaradıcılığının ilk dövründən ta sonunadək Rəsul Rza "daş"la biten xeyli yeni söz işlədib:

CƏBHƏDAŞ, VAXTDAŞ, SƏNGƏRDAŞ, ƏSRDAŞ... Özü də deyərdi: Niyə vətəndaş, qardaş demək olar, ÖLKƏDAŞ, ELDAŞ demək olmaz.

Doğrudan da, çoxdan istifadə etdiyimiz SİRDAŞ, MƏSLƏKDAŞ sözlərinin birinci yarısı bizim deyilsə də, atamın işlətdiyi GÜNDƏŞ, İLDAŞ (hər ikisi "müsəir" mənasında) sözləri bütünlüklə türkçədir. Eləcə də, İŞDAŞ ("həmkar", "kolleqa" mənasında), DÖYÜŞDAŞ.

Türkiyə türklərinin yaratdıqları ÇAĞDAŞ sözünü atam bəyənir və işlədirdi. Bir dəfə, hələ otuzuncu illərdə yaratdığı KÖNÜLDAŞ sözünə Mahmud Kaşgarinin məşhur lüğətində rast gəldiyimi deyəndə, çox sevindi. "Görürsən, - dedi, - deməli, bu tipli sözlər həm dilimizin məntiqinə uyğundur, həm də dili sinonimlər baxımından zənginləşdirir".

AXIN-AXIN, DƏSTƏ-DƏSTƏ deyir və eşidirik, məhz bu prinsiplə Rəsul Rza sünbüllər ZƏMİ-ZƏMİ, zəmilər ƏKİN-ƏKİN, uşaqlar MƏKTƏB-MƏKTƏB, insanlar ŞƏHƏR-ŞƏHƏR, küçələr NƏĞMƏ-NƏĞMƏ deyirdi. Bəzən əyani surətdə aydın görünüşün deyə, bu vərdişli qoşa sözlərlə yeni icad olunmuşları eyni şeirdə, eyni bənddə gətirir:

*Küçələrin ŞÜLƏK-ŞÜLƏK
Gecələrin ÇİÇƏK-ÇİÇƏK
Adı göyçək, özü göyçək!
Qışda qoyunun KÜLƏK-KÜLƏK.*

(BAKİ NƏĞMƏLƏRİ)

Rəsul Rzaya qədər işlənməmiş və məhz onun dilimizə gətirdiyi ifadələrin bəzilərini misal çəkmək isteyirəm. Mətləbi uzatmamaq üçün bu ifadələrin hansı analoji deyimlərdən, hansı məntiqə görə yaradılmasını mötərizə içində verirəm: "Barmaqların dil açır" (piano çalan uşaq haqqında deyilmiş bu ifadənin kökü körpənin dil açmasıdır), "qanadı yanmışlar (Həbəştanana bomba yağıdır) İtalyan təyyarələri haqda deyilib, "dili yanmış" ifadəsiylə analogisi var), "qəzəbinə qadam (Çex mütəfəkkiri Yan Qusu edam edənlərə qarşı deyilib, "ağzına qadam" ifadəsiylə analogi).

İlk olaraq Rəsul Rzanın işlətdiyi bəzi ifadələr isə, elə bil, ləp bu günümüz üçün deyilib: İCAZƏLİ CƏSARƏT, QƏLIB-LƏNMİŞ SƏADƏT, TƏNTƏNƏLİ CƏHALƏT, TƏŞKİL OLUNMUŞ SEVİNC, TAPŞIRIQLI MƏRDÜMƏZAR, MANDATLA QƏLBƏ GİRƏNLƏR, YİĞMABİLİK ALİM, BALIQ SÖZLƏR, ADAMVARİLƏR...

Bəzən elə gəlir ki, Rəsul Rza dilimizin qrammatik qaydalarına riayət etmir, tutalım, bu şeirdə olduğu kimi:

*Ancaq nə mən səni eşidirəm,
Nə sən məni.
Xəbər tutmaram heç,
Aləmə desən məni.*

Necə yəni "desən məni?" Ancaq bu da bayatılardan gəlir:

*Gözlərin yedi məni,
Qurd oldu, yedi məni,
Bir namərdə sərr verdim,
Aləmə dedi məni.*

"Aləmə desən məni" və "Aləmə dedi məni" ifadələrinin eyniliyi göz öündədir. Onu da deyim ki, ümumiyyətlə, bayatılarımızın vurğunu olan Rəsul Rza yuxarıda gətirdiyim bayatinın birinci iki sətrindəki obrazı xüsusi heyranlıqla misal çəkərdi.

Sinonimlərin, bir mənəni ifadə edən müxtəlif sözlərin çoxluğundan faydalanan şair omonimlərdən, yəni müxtəlif mənənəri ifadə edən eyni sözlərdən də məhərətlə istifadə edirdi. "AÇILMADI" rədifli şeir bunun örnəyidir.

Eyni bədii üsula Rəsul Rza daha qüvvətli və təsirli şəkildə başqa bir şeirində müraciət etmişdir:

*Mən istəyirəm,
buludlar ağlasın,
uşaqlar ağlamasın.
Analı, ya anasız.
Mən istəyirəm,
güllər açılsın,
güllələr açılmasın.*

*Amanlı, ya amansız.
Meyvələr dəysin öz vaxtında,
Ürəklərə söz dəyməsin.
Bəhərdən budaqlar əyilsin,
İnsan başını əyməsin,
Xəcalətdən, ya gücsüzlükdən.
Hər şey insana baxsin,
İnsan ələ baxmasın.
Axsın bulaqlar, göz yaşı kimi
torpağın üzərində.
Göz yaşı bulaq kimi axmasın
dünyanın heç bir yerində.*

(*"Məndə ixtiyar olsa". 1964.*)

Təsadüfi deyil ki, çağdaş Türkiyənin məşhur şairi Ataol Bəhrəmoğlunun Türkiyə türkçesinə uyğunlaşdırıldığı bu şeir qardaş ölkədə çox populyar olmuş, bu sözlərə Təhsin İncirçinin bəstələdiyi mahni isə həm Türkiyədə, həm də Almaniyada yaşayan türklər arasında geniş yayılmışdır.

***

Yeni sözlər, ifadələr Rəsul Rzaya Yeni şeiri qurmaq üçün dil materialı, "divar daşı" idilər. O, bu materialdan, bu daşlardan istifadə edərək təzə obrazlar, təşbehlər, işlənməmiş qafiyələr yaradırdı.

Rəsul Rza ilk növbədə şablon, trafaret, ceynənmiş qafiyələrə etiraz edirdi. Şeirdə fikrin, hissin qafiyəyə tabe olmasının, daha doğrusu, qafiyəyə qurban verilməsinin, fikir sərbəstliyinin,

duyğu asudəliyinin əl-qolunu bağlayan qafiyə əsarətinin əleyhinə idi.

Rəsul Rzanın işlətdiyi qafiyələr oxucunu bənzərsizliyi və gözlənilməzliyi ilə heyrətləndirir. Bir çox qafiyələri Rəsul Rzaya qədər heç kəs işlətməyib.

Rəsul Rza ən çox qulaq qafiyələrini xoşlayardı və şeirlərində belə qafiyələrin bir xeyli örnəyi var: "süd içib - nəcib", "naxış - axışır", "kəsib indi - nəsib idi", "yazılıq - yazıb", "Xəzərin - gözəli", "yaxşı - göz yaşı", "bildir - bilmir".

Atamın vəfatından sonra Tofiq Quliyev Rəsul Rzanın yeni yazdığı mahnı mətnlərini mənə göstərdi. Bu mətnlərdən xəbərim yoxdu, o şeirləri oxumamışdım, amma yüz şairin şeiri içindən "Qız qalası - qulaq asır", "həzin olur - bəsin olur" qafiyələrinin atama məxsus olduğunu tanyardım.

***

"Ədəbiyyat qəzeti"nin 1939-cu il 12 oktyabr sayında Məmməd Arif Rəsul Rzanın belə bir təklifinə tərəfdar çıxır: "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin yaradılması məsələsini tam vaxtı çatmış bir iş hesab etmək lazımdır. Rəsul Rza yoldaş tərəfindən vaxtında qaldırılmış bu təşəbbüsü alqışlamaq lazımdır". Qəzeti həmin sayında M.Rəfili, C.Cəfərov da bu təklifi dəstəkləyirlər.

Amma nə yazılıq ki, Rəsul Rzanın və onu dəstəkləyənlərin bu arzuları o illərdə həyata keçə bilmədi. Elə həmin il, dekabrın 21-də "Ədəbiyyat qəzeti"ndə belə bir məlumat çıxdı:

"Bu günlərdə Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının geniş

Plenum iclası olmuşdur. İclasda AzK(b) P Mərkəzi Komitəsinin katibləri Teymur Yaqubov və Gözəlov yoldaşlar iştirak etmişdir. Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının işi ciddi surətdə tənqid edilmişdir. Plenum iclası Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqında işin öhdəsindən gələ bilmədiklərinə görə və sovet yazıçılarının etimadını doğrultmadılqlarına görə İttifaqın məsul katibi Rəsul Rzayevi və onun müavini Cəfər Cəfərovu vəzifədən götürmüş və Prezidium heyətindən çıxartmışdır".

Nə oldu, nə baş verdi? Qəzətin sonrakı nömrələrində Rəsul Rzanın ya ümumiyyətlə, heç bir yerdə, heç bir siyahıda adı çəkilmir, ya da ona çox gülünc ittihamlar verilir.

***

Rəsul Rzanın Yazıçılar İttifaqının rəhbərliyindən uzaqlaşdırılmasının əsas, daha doğrusu, yeganə həqiqi səbəbi latin əlifbasından rus əlifbasına keçidlə bağlı idi.

Otuzuncu illərin sonunda Stalin azərbaycanlıların Türkiyə türklərindən qəti şəkildə ayrılması üçün bir çox tədbirlərə əl atdı, tariximizin saxtalaşdırılmasına rəvac verdi, o vaxtacan "Türk" adlanan millətimizin və dilimizin adını dəyişdirdi. Azərbaycanı Türkiyədən və türklükdən uzaqlaşdırmaq üçün bir addım da atılmalıydı və Stalin o addımı da atdı - əlifbamızı dəyişdirdi. Türkiyənin və Azərbaycanın eyni əlifbada yazıl-oxumasını heç cür qəbul etmək olmazdı, axı bir-birimizi oxuyub daha yaxın ola bilərdik, o vaxt artıq keçilməzləşmiş sərhədlərdən kitab, mətbuat sızmasa da, bir gün hər şey dəyişə bilərdi, bu iki qardaş xalq yenidən bir-birinə mədəniyyət, ədəbiyyat, dil baxımından yaxınlaşa bilərdi.

1940-cı ildə Azərbaycanın latın əlifbasından rus əlifbasına keçməsi sadəcə hurufatın dəyişməsi deyildi. Bu, xalqın milli şuruna vurulan güclü zərbə, mənəviyyatı zədələyən bir həmlə idi və bu zərbənin, bu təkanın təsiri ayrı-ayrı şəxslərin taleyində də hiss olundu. Uşaqlığında evimizdə bu əlifba dəyişməsinə aid böyüklərin məhrəm söhbatlarını eşitmışdım və onlar bu məsələni 37-ci il faciəsindən sonra Azərbaycanın taleyinə vurulan ikinci ağır yara kimi qavrayırdılar. Doğrudur, atam da, anam da, o nəsildən bütün başqa yazıçılarımız da ömürlərinin sonuna qədər əlyazmalarını ərəb əlifbasıyla yazdırılar, amma ürəklərində latın əlifbasının da nostaljisi yaşayırırdı. Kiril heç cür alışa bilmirdilər. Rəsul Rza "Çibinlər" şeirində milçəklərin kağızlara ləkə salaraq, "nöqtə, vergül düzməyinə" işarə edərək "Gündə bir dəyişən orfoqrafiyanı yaxşı bilirsiniz, yəqin ki, məndən", - deyirdi.

Mirvarid xanım Dilbazi xatırlayır:

"Stalinin adını eşidib qorxuya düşənlər bu əlifbanı (təbii ki, kiril əlifbasını -A.) tərifləməyə söz tapdılar, əleyhinə olanlar isə öz cəzalarına çatdırılar. Bu etirazın ilk qurbanı çox istedadlı şair Abdulla Faruq oldu. Onu Yazıçılar İttifaqından xaric etdilər, heç yerde iş vermədilər, müharibə başlananda, ön sıraya, döyüşə göndərdilər, orada məhv oldu. Abdulla Faruq Rəsul Rzanın qohumu olduğu üçün dərhal Rəsul Rzanı da Yazıçılar İttifaqının sədrliyindən çıxardılar. Abdulla Faruqun bu faciəsi çoxlarına görk oldu".

Yadimdadır, atam da danışındı ki, "bir gün Bağırov məni çağırırdı, gözündən, ağızından od töküldü, mən də hələ başa düşmürdüm ki, niyə qəzəbə keçmişəm, çünkü Faruqun

məktubundan, doğrudan da, xəbərim yox idi, məsələ açılanda, deyəndə ki, "Faruqu sən öyrətmisən, sənin qohumundur", cavab verdim ki, "bəyəm siz öz qohumlarınızın hər bir hərəkəti üçün cavabdehsiniz?" Daha da özündən çıxdı: "Mən, bax, bu əlimlə öz qohumlarımı güllələmişəm", -dedi.

O dövrün müxtəlif adamlarının şəhadətinə görə, Bağırovla ən sərt, ən cəsarətli danişan tək-tük adamlardan biri Rəsul Rzaymış. Hər halda, belə bir ötkəm cavab bəs idi ki, atamın, nəcə deyərlər, uzun müddətə "kitabı bağlangsın". Bəli, Rəsul Rzani məhz bu hadisələrə görə və guya ki, səhv etdiyini boynuna almayıb, əksinə, özünə haqq qazandırdığına görə Yazıçılar İttifaqının sədrliyindən çıxardılar, hər yerdə qaralamağa başladılar. Özü də tək onu yox, anımı da qara siyahılara saldılar. 1940-cı ildə Moskvada keçirilən Azərbaycan Ədəbiyyatı Dekadasına gedənlərin siyahısından atamın nəinki adını pozub, kitablarını çıxartmışdilar, hətta adını hər yerdən silirdilər.

***

İttifaqın rəhbərliyindən uzaqlaşdırıldıqdan bir neçə ay sonra Rəsul Rza başını götürüb Moskva yaxınlığındaki yaradıcılıq evinə gedir və orada Nizaminin "Xosrov və Şirin" poemasını tərcümə etməyə başlayır. Atamın təbiətində bir cəhət vardi. Yüksək vəzifələrdən könüllü, ya məcburi şəkildə çıxandan sonra sınmırıldı, əyilmirdi, bədbinliyə qapılmırıldı, könül rahatlığını gərgin yaradıcılıq içinde tapırıldı.

Qarşıdan isə daha ağır sinaqlar, daha müsibətli illər gəlirdi. Min dörd yüz on səkkiz gün davam edən müharibə illəri...

***

1941-ci ildə Rəsul Rza bir neçə başqa yazıçı, jurnalist, mətbəə işçisiylə bərabər, cəbhədə Azərbaycan dilində qəzet çıxarmaq üçün Krıma göndərilir. Rəsul Rzayla "eyni" ordu qəzetində işləyən yazıçı-jurnalistlər Əli Vəliyev, Abbas Zamanov, İbrahim Novruzov, eləcə də, qəzetiñ rus redaksiyasında çalışan məşhur rus şairi İlya Selvinski, jurnalist N. Atarov o acı müharibə günləri haqqında maraqlı xatirələr yazmışlar və bu xatirələrdə Rəsul Rzanın qəzətdə azərbaycanlı döyüşçülər arasında səmərəli fəaliyyətindən, şəxsi qoçaqlığından ətraflı bəhs olunur.

Rəsul Rzanın poeziyasında Krımda - dinclik və əmin-amanlıq illərində, yaradıcılıq evində istirahət edərkən - yazdığı şeirlər xüsusi yer tutur. O, qardaş Krım-tatar xalqının doğma yurdunu olan bu torpağı sevirdi və müharibə illərində burada gördüyü dəhşətli səhnələr onu sarsılmışdı. Bu şeirlərdən birinin - "Krım" şeirinin altında iki tarix qoyulmuşdur: 1942-1961.

Qəribədir, o qədər də uzun olmayan bu şeir on altı il ərzindəmi yazılmışdır? İzahı çox sadədir. Şeirin 42-ci ildə yazılmış variانتı

"Gözəl Krim, dost Krim, əzziz, mehriban Krim!"

Düşmənin pəncəsində möğlub olmayan Krim!"-

misralarıyla bitir. 1961-ci ildə isə bu şeirin sonluğuna yalnız iki misra əlavə edilib:

"Neçə-neçə övladın həsrətinə yanırsan.

Daş olsaydın ərirdin, torpaqsan, dayanırsan".

Şeir bütünlükə almanın faşistlərinin Krım torpağına götirdikləri müsibətdən danışırsa, son iki misra artıq Stalin-Beriya rejiminin doğma, dost Krım-tatar xalqının başına açdığı

faciəyə işaretdir, yurd-yuvasından sürgün edilmiş, didərgin salınmış balalarının həsrətiylə yanın Krimin dərdidir şairi Ağrıdan.

Rəsul Rzanın müharibə sarsıntıları, qəzəbi intiqam hissinə çevrilərək onun bir çox şeirlərinin məzmununu təşkil edir. Bu illərdə çıxan şeir və nəşr kitablarının adları səciyyəvidir - "İntiqam, intiqam", "Vətən", "Qəzəb və məhəbbət".

Azərbaycanlı döyüşçülərin, əsgərlərin və zabitlərin igidliklərinə həsr olunmuş ocerklərdən, məqalələrdən və "Leytenant Bayramın gündəliyi"ndən ibarət olan "Qəzəb və məhəbbət" kitabının adı Rəsul Rzanın o günlərdə keçirdiyi hiss-həyəcanları dəqiqlik əks etdirir. İnsanlara bu qədər fəlakət və dərd gətirən müharibəyə qarşı qəzəb duyğularıyla bərabər, Rəsul Rzanın bu dövrdəki şeir yaradıcılığında lirika da xüsusi yer tutur. Müharibə, bütün hissələrin tarım çəkilməsi, ayrılıq, vətəndə qoyub gəldiyin, sevdiyin insanların həsrəti, bəlkə də bir daha onlarla görüşə bilməyəcəyinin nigarançılığı, vəfa, etibar kimi anlayışların bu məqamda aydın üzə çıxmazı, sınaqlardan keçməsi şairin qəlbində kövrək duyğuları oyadır və duydularını "Hicran", "Sevgilim", "Vəfa" kimi incə ruhlu şeirlərdə ifadə edirdi:

*Mənsiz bu dünyadan olsan qonağı,
Nə olar sevgilim, sağ ol, təki, sən.
Kim görsə boyasız, solğun dodağı,
Onsuz da biləcək, sən mənimkisən.*

("*Hicran*" şeirindən, Krim, 1942)

Bəlkə bir gün məndən gətirdi soraq
Qan ləkəsi düşmüş bir sarı yarpaq.
Bil ki, son şeirimin ilk sözü sənsən,
Bir də can verdiyim bu ana torpaq.

("Sevgilim" şeirindən, Krim, 1942)

Bu dövr şeirlərinin lirik qəhrəmanı yalnız cəbhədə düşmənlə vuruşan döyüşü deyil, həm də onu arxada gözləyən sədaqətli, vəfali yarıdır. "Vəfa" şeiri məhz bu etibarlı sevgilinin dilindən yazılmışdır:

Sən məndən uzaqdasan... qəlbimdə əhdimiz var:
Dünyada hansı qüvvət səni məndən ayırar!
Gözləyirəm səni mən, gözləyirəm hər anda
Axşamın kölgəsində, üfüqlər qızaranda,
Sarı yarpaq düşəndə, isti külək əsəndə,
Gözləyirəm səni mən, gəlsən də, gəlməsən də...

("Vəfa" şeirindən, Krim, 1942.)

Bu şeirin ovqatı, ruhu, əsas qayəsi Rəsul Rzanın elə o illərdə yazdığı "Vəfa" pyesinin də əsas məzmunudur.

***

Rəsul Rzanın bu illərdə yazdığı şeirlərdən ən çox populyar olanı döyüşdə misilsiz igidlik göstermiş və qəhrəmanlıqla həlak olmuş Bəxtiyar Kərimova həsr edilib.

"Bəxtiyar" şeiri heca vəzninin poeziyamızda az işlənən

onluq bölgüsündə yazılmışdır.

"Şeirin təqtisi 4+3+3 formasındadır ki, belə təqtiyə ilk dəfə R. Rza müraciət edirdi". (Yaşar Qarayev, Şamil Salmanov, "Poeziyada yaşıanan həyat" Rəsul Rzanın beşcildliyinə ön söz. 1980).

O da maraqlıdır ki, Rəsul Rzanın müharibə illərində yazdığı şeirlərin hamısı heca vəznindədir. Özü bunu həmin şeirlərin oxuculara tez çatması niyyətiylə izah edirdi.

Rəsul Rza haqqında "Od nə çəkdi" adlı kitab yazmış şair və alim Arif Abdullazadə qeyd edir ki, "Bəxtiyar" şeiri Böyük Vətən müharibəsi dövrü Azərbaycan poeziyasının ən sevimli, ən kütləvi əsərlərindən idi. Uşaqdan böyüyəcən hamı onu əzbər bilirdi. Kütləvilik baxımından onu ancaq K.Simonovun həmin illərdə qələmə alınan "Jdi menya" şeiri ilə müqayisə etmək olar".

Həmin günlərdə elə Krımdaca bu şeir İ.Selvinskinin tərcüməsində rus dilində, habelə gürcü və erməni dillərinə çevrilərək cəbhə qəzetlərində dərc edildi.

Bakıda "Bəxtiyar" papiroları buraxıldı, papiro qutusunun üstündə bu şeirdən misralar vardı. Başqa hədiyyələrlə birlikdə cəbhəyə göndərilən bu papirolar əl-əl gəzirmiş. Cəbhədə olduğu kimi, arxada da geniş yayılan "Bəxtiyar"ın o vaxtkı təsir gücü haqqında unudulmaz Xalq şairimiz Xəlil Rza Ulutürk "Hava kimi, su kimi" adlı gözəl bir şeir yazmışdır.

Zaman və tale özü gətirib bizi artıq öz doğma dədə-baba torpağımızda gedən müharibəylə üz-üzə qoydu və o köhnə davanın bəzi yaraqlarının hələ də köhnəlmədiyi kimi, Rəsul Rzanın bu şeirlərində ifadə olunmuş döyüş ruhu, qəzəb duy-

ğusu, intiqam əzmi də, qələbəyə inam hissi də kəsərini itir-məyib, bu gün də söz silahı kimi istifadə oluna bilər. Məsələn, bax, "Azərbaycan döyüşçülərinə"(məhz AZƏRBAYCAN döyüşçülerinə! -A.) adlı şeirdən misralar:

*İndi bir taun kimi ölümdən yol salaraq
Düشمən qarşıda durmuş, əlində qanlı yaraq,
Məzarlığa döndərib elini, oylağını
Viran qoymaq istəyir məhsullu torpağını.
Qurudub bulaqları qan axitmaq istəyir,
Şəhər küçələrində meyitdən dağ istəyir,
Bəşərin tarixindən silib sənin adını
Rüsvay etmək istəyir qızını, arvadını. . .
İstəyir unudasan Vaqifin nəğməsini,
Bulaq kimi çağlayan doğma dilin səsini,
O, sənin torpağında istəyir olsun ağa,
Çökdürib dizi üstə səni quru torpağa.
Torpaq ki, hər qarışı sulanmışdır tərinlə,
Hər otu, hər ağacı bəslənmiş əllərinlə.*

Bu şeir doxsanıncı illərdə Bakıda yox, 1942-ci ildə Krimda, Tayquçda yazılıb. Amma nə fərqi var - faşist elə faşistdir - alman faşisti də, erməni faşisti də... Təvafüt bir odur ki, alman faşistinin, yəqin ki, Molla Pənah Vaqifin nəğməsindən heç xəbəri yoxmuş, bir vaxt muğamlarımızdan, nəğmələrimizdən gözləri yaşaran ermənilər isə Vaqifin məzarını tapdayır.

Rəsul Rzanın müharibə şeirlərinin çoxunda "Vətən" məfhu-mu - məhz Azərbaycan kimi qavranılır, Azərbaycan anlamını daşıyır. "Pilot qardaş" şeirində "Vətənin bir tərəfi buzlu dəniz, bir tərəfi Savalandır", deyilir. Savalan, məlumdur ki, SSRİ əra-

zisində deyil, Cənubi Azərbaycanda, İranın tərkibindədir və İran İkinci dünya müharibəsində iştirak etmirdi. Bu şeirdə isə Vətənin sərhədləri - müəyyən dərəcədə tarixi Azərbaycanın sərhədləridir.

"Vətən" şeirində bu gün daha təəccübülu görünən misralar var:

*Ana Vətən, indi, bu gün çatılmışdır qaşın sənin,
Yanır böyük bir qazəblə torpaqların, daşın sənin.
Sən tarixdə çox çıxmışan böylə ağır imtahandan,
Sonda zəfər bayrağını tapşırılmışdır sənə zaman.
Torpaqlara sala bilməz düşmən məğrur cəlalını,
Örtə bilməz qara bulud günəşini, hilalını,
Al günəşdən, göy dağlardan, dənizlərdən rəng alaraq.
Sənin azad göylərində öz bayrağın ucalacaq.*

Altını çizdiğim sözləre diqqət edin. Əlbəttə, Rəsul Rza 1942-ci ildə yazdığı şeirdə "Cümhuriyyət dövrünün və bugünkü müstəqil Azərbaycanın üç rəngli, hilallı bayrağına işarə etmişdir" demək saxtakarlıq olardı. Amma şeirin mətni göz öündədir.

Rəsul Rzanın dənizi məhz yaşıl görməsini -

*"Dəniz nə rəngdədir?
Mavi, eləmi?
Ancaq mən dənizi yaşıl görmüşəm..."*

misralarını da yada salsaq, 1942-ci ilin şeirində milli bayrağımızın hər üç rəngini -alı, göyü və yaşılı görərik. Üstəlik, "hilalın" da bura düşməsini və nəhayət, "Sənin AZAD göylərində öz bayrağın" ifadəsini necə izah edəsən? Bilmirəm. Ancaq Azərbaycan temasının müharibə dövrü əsərlərində ardıcıl

və israrlı təkrarının izahı var.

1943-cü ildə yazılmış və səhnəyə qoyulmuş "Vəfa" pyesində almanların "azərbaycanlılar, təslim olun!" bağırıntılarına cavab olaraq Xasay:

- Axmaq uşağı, başınıza at təpib, nədir? - deyir - azərbaycanlılar təslim olarmı? Ala! Yaşasın Azərbaycan!

Pyesin baş qəhrəmanı Bahadır yaralı halda əmr verir:

- Leytenant, generala xəbər ver ki, azərbaycanlılar Üç təpəni tutdular, generala xəbər ver ki, azərbaycanlılar Vətən yolunda, Azərbaycan yolunda canlarını əsirgəmirlər.

Pyesin 1943-cü ildə ilk tamaşası yadımdadır. Bu səhnədə Bahadır "Vətən yolunda" yox, "Stalin yolunda", - deyirdi, amma "Azərbaycan yolunda" sözləri o vaxt da vardı və bu söz səhnədən səslənərkən salonda gurultulu alqışlar qopurdu.

O da maraqlıdır ki, müharibə haqqında və müharibə dövründə yazılmış "Vəfa" pyesinin personajları arasında, o cümlədən cəbhə səhnələrində də, azərbaycanlılardan başqa heç bir qeyri millətin (təbii ki, düşmən almanlar istisna olmaqla) nümayəndəsi yox idi - nə rus, nə erməni, nə gürcü... Pyesdən belə təsəvvür yaranır ki, Almaniyaya müharibəni tək azərbaycanlılar aparıb.

Müharibədə əsas yükün, ağırlığın rus xalqının üzərinə düşdüyü, ən çox qurbanı da rus xalqının verdiyi danılmaz gerçəklilikdir və Rəsul Rza da, əlbəttə, bu həqiqəti yaxşı biliirdi. Heç olmasa, cəbhə səhnələrinə (normativ sovet dramaturgiyasının bir sıra əsərlərində olduğu kimi) epizodik bir rus obrazı sala bilərdi. Bunu etməyib və bunun da səbəblərinin izahı eynidir: "Vəfa" pyesində də, cəbhədən yazdığı şeirlərdə, oçerklərdə də məhz azərbaycanlı əsgərlərin, zabitlərin, komandirlərin,

pilotların, sanitarların, şəfqət bacılarının hünərindən ağız dolusu danışarkən, ardıcıl surətdə yazarkən Rəsul Rza yalançı bir mifi - guya azərbaycanlıların vuruşmaq istəmədikləri, döyüşə bilmədikləri, rəşadətsizliyi, hətta fərariliyi, xəyanətkarlığı haqqında bəzi sovet dairələrinin qəsdən, bilərəkdən yaratdığı və yaydığı mifi darmadağın etmək istəyirdi.

***

Krım cəbhəsindən Bakıya dönən kimi Rəsul Rza Mir Cəfər Bağırova məktubla müraciət edir. Məktubun əvvəlində xalqların sarsılmaz Stalin dostluğu haqqında ənənəvi bir cümlə varsa da, yazının bütün mətni bunun tam tərsini əks etdirir. Rəsul Rza yazırıdı:

"1942-ci il yanvarın sonunda Azərbaycan K(b)PMK-nin göndərişiyle siyasi işçilər və redaksiya işçiləri Kerçə - Krım cəbhəsinin Siyasi İdarəsinin sərəncamına gəldilər... Limanın sərxoş komendantı əlində tapanca azərbaycanlı leytenantı komendaturaya salıb ən pis küçə söyüşləri ilə söyürdü. Söyüşlərin arasında "yeldaşı-paraziti" sözləri eşidilirdi. Həmin bu sözləri komendant Kerçə öz rəhbərləriylə danışanda da təkrar edirdi: "Yenə bu parazitlər-yeldaşlar gelib". Sonralar məlum oldu ki, komendantın söyüyü leytenantın heç bir təqsiri yoxmuş. Sərxoş komendant isə silahla hədəleyərək leytenantı arınca apardı. Biz bunu öz gözlərimizlə gördük və bu barədə akt tərtib etdik. Sonralar aydın oldu ki, Qamış-burun limanının komendantının hərəkətləri təsadüf deyilmiş. Ordu qərargahında bəzi rəhbər yoldaşların himayədarlığı ilə müxtəlif yerlərdə bu cür işlər olur. Ayrı-ayrı yerlərdə-vaqonlarda, küçələrdə, ictimai yerlərdə belə səhbətlər eşitmək olar ki, guya Feodosiyani azər-

baycanlılar təslim ediblər, azərbaycanlılar vuruşmaq istəmir. Çox vaxt belə söhbətlərdə "azərbaycanlılar" əvəzinə "yeldaşı" sözünü işlədirlər ki, bu da rus dilində xüsusilə nalayıq və təhqiramız səslənir.

Ordunun siyasi idarəesində ayrı-ayrı döyüşçülərin və komandirlərin bu qeyri-sağlam münasibətlərini bilə-bilə belə faktların aradan qalxması üçün heç bir şey etmirlər. Cəbhəyə yollanmaqdan əvvəl milli respublikalardan gəlmış siyasi işçilərin ümumi iclası oldu və bu iclasda yoldaş Mexlis çıxış etdi. O dedi ki: "azərbaycanlılar hamidən pis döyüşür". Heç bir real əsası olmayan belə bəyanatlar Qamiş-burun komendantının özbaşınalığı kimi qeyri-sağlam hərəkətlərə qida verir. Sonrakı hadisələr göstərdi ki, yoldaş Mexlisin sözləri tamamilə yersizmiş, faktlara deyil, ayrı-ayrı şəxslərin yanlış və qərəzli məlumatlarına əsaslanırımsı. O şəxslərin ki, hərbi uğursuzluqlarını və döyüş əməliyyatlarına rəhbərlik etməkdə bacarıqsızlığını döyüşçülərin və ilk növbədə, azərbaycanlı, gürcü və erməni döyüşçülərinin boynuna qoymaq istəyir. Fərərilik, düşmən tərəfinə keçmək, əzalarını zədələmək kimi biabırçı faktları bu və ya digər xalqın xüsusiyyətləri ilə bağlamaq kökündən yanlışdır. "Yeldaşı" və "Tiflis duxanşıkları" kimi ifadələrin müəllifləri məhz belə etmək istəyirlər. "396-cı diviziya" azərbaycanlılardan təşkil olunmuşdur. Bu diviziya yaranana qədər döyüşçülərimiz Krim cəbhəsinin başqa hissələrində idilər. Onların 90 faizi rus dilini, bu hissələrin komandirləri və siyasi işçiləri isə Azərbaycan dilini bilmir. Bunun nəticəsində acinacaqlı hadisələr baş verir. Rus dilini bilməyən döyüşçü komandirin əmrini başa düşmür və yerinə yetirmir. Belə hallarda komandır işin mahiyyətinə var-

madan əmrə itaət etməyən döyüşçünü yerindəcə güllələyirdi. Ana söyüşünün (materşina) geniş yayılması da böyük bəladır. Məlumdur ki, bu, azərbaycanlılar üçün ölümdən betərdir".

Rəsul Rza

Bu məktubu göndərməkdən başqa - bilmirəm, daha məktubu göndərməzdən əvvəl, ya sonra - Rəsul Rzani M. C. Bağırov qəbul etmiş və təklikdə ətraflı səhbət etmişdir. Atam danışındı: "Bağırov mənə "nə varsa, nə görmüsənsə hamisini olduğu kimi danış", - dedi. Mən də bütün gördükərimi artırmadan, əskilt-mədən danışdım". Bağırov Mexlisi ana söyüşüylə söyleb, sonra telefonu götürüb kiməsə, Moskvaya zəng edib. "Yəqin ki, Stalin ola bilməzdi, çünki çox ötkəm danışındı, amma mənim dediklərimi daha da kəskinləşdirərək, birinin üstünə beşini qoyaraq bu məsələni kiməsə, güman ki, məsul bir şəxsə çatdırırı".

Bağırovun bu məsələyə bu qədər həssas və ciddi yanaşmasının, şübhəsiz, öz səbəbləri vardı. Müharibə illərində Azərbaycanın başı üstündə qılınc kimi asılmış təhlükə yalnız alman faşizminin kabusu deyildi, eyni zamanda, Stalinin başqa müsəlman Qafqaz xalqlarının və Krim tatarlarının başına götürdiyi faciənin - öz yerindən-yurdundan kütləvi sürgün olunmağın - vahiməsi idi. Doğrudur, azərbaycanlılar sayca daha böyük xalq idi, amma milyonlarla insanı güllələyən, Sibir şaxtalarında məhv edən Stalin sistemi üçün sayın nə əhəmiyyəti vardı? Azərbaycanlıların guya döyüşə bilməməsi və daha pis, fərari-liyi, xəyanətkar mövqeyi haqqında şayiələr belə bir təhlükənin real olduğuna dəlalət edir. Ola bilsin ki, bu işdə Azərbaycan

torpaqlarına çoxdan tamah salmış və bu gün də iştahları dişlərinin altında qalmış bədnam qonşularımızın da barmağı varmış. Mir Cəfər Bağırov bu təhlükəni hamidan artıq duyur və əlbəttə, yalnız xalqını deyil, öz başını da qoruyub saxlamağa çalışırı. Azərbaycanlıların sürgün olunması haqqında qərar qəbul olunsayıdı, təbii ki, Bağırov birinci güllələnəcəkdi (bunu on il sonra icra etdilər).

Bu günün gözüylə müharibə illərinə baxanda iki məqam diqqəti çəkir. Azərbaycanlıların cəsarətsizliyi, rəşadətsizliyi haqqında o vaxtkı şayiələr nə qədər böhtan və yalan idisə, onların döyüşdə səriştəsizliyi, herbi təlimdə naşılığı haqqında deyilənlərdə müəyyən həqiqət vardı. Bunu atam da danışındı. O vaxt, müharibə illərində bunu yalnız ailə söhbətlərində deyirdi, çünki o vaxt bunu açıb-ağartmaq olmazdı. Müharibədən iyirmi beş - otuz il sonra isə bu fikri bəzi şeirlərində də ifadə etdi. 1967-ci ildə "Babamın səhvi" şeirində yazdı:

*Babam - saqqalı ağ,
qaşları qalın, enli alın
bir kişiydi.
Namaz qılıb gündə beş rükət,
deyərdi:-Nağalayın atasına rəhmət!
Bizdən saldat aparmadı,
Govur olsa da,
behiştlik çəkilsin adı...
Ağır oturdu bizə bu "mərhəmət".
Böyük Vətən davasında
Daha yaxşı anladığ bunu,
Nikolayın bizə olan "qayğısim".*

*Çıxdıq amansız düşmənə qarşı
əlimiz müasir silaha öyrənməmiş,
şüurumuz böyük davada naşı.*

*Döyüşə bələd düşmən
bir yaylımda sərdi yerə
bölüyümüzün neçə səfini.
Qanımızla yumalı olduq,
yazlıq sadəlöhv babamın
tarixi səhvini.*

Cəbhədən qayıdanın sonra Rəsul Rza Bakı kinostudiyasına müdər təyin edildikdə ilk işi milli kadrları cəbhədən geri qaytarmaq və ixtisasları üzrə öz sahələrində çalışdırmaq oldu. Qısa müddətdə cəbhə və arxa həyatına aid sənədli lentlər yaradıldı.

1942-ci ildən 1944-cü ilə qədər kinostudiyanın müdürü vəzifəsində çalışan Rəsul Rza 1944-cü ildə Kinematoqrafiya üzrə Komitə təşkil edildikdə, onun sədri, 1946-cı ildə həmin Komitə Nazirlək statusu alanda, Azərbaycanın ilk kino naziri oldu və 1949-cu ilə qədər kinomuza rəhbərlik etdi. Bu dövrde SSRİ-də çox az miqdarda film çəkilməsinə rəğmən Bakı kinostudiyasında "Sualtı qayıq T-9", "Bir ailə", "Bakının işıqları", Fətəli xan", "Arşın mal alan" filmləri çəkildi.

Rəsul Rzanın Azərbaycan kinosuna rəhbərlik etdiyi illərdə görüldüyü mühüm işlərdən biri də kinoteatrların adlarının dəyişdirilməsi oldu. Məhz onun təşəbbüsü və təklifiylə "Xudojestvenni" kinoteatri "Nizami", "Bakkommuna" - "Bakı", "Zarya Vostoka" - "Azərbaycan", "Proletari" - "Vətən", "Spartak" - "Araz", "Temp" - "Bahar" adlandırıldı.

***

Rəsul Rzanın kino sahəsində işi poeziyasına da müəyyən təsir göstərib. "İkinci nəfəs" adlı məqaləsində Nazim Hikmət yazır: "Mənə elə gəlir ki, Rəsulun bir neçə il Azərbaycan Kinematoqrafiya naziri işləməsi də onun yaradıcılıq uğurlarına müsbət təsir göstərmişdir". Poeziyasındaki konkretlik, əyanılık, detalların, ayrıntıların görümlü təsviri, bəlkə də, kinonun təsirindən gəlir. Şeirlərinə bu baxımdan yanaşdıqda kinoyla başqa bənzərliklər də sezilir. Məsələn, bəzi şeirlərində müəyyən məkanların təsviri, sanki, kinokameranın çox uca bir nöqtədən, az qala kosmosdan çəkdiyi mənzərəni andırır:

*Qanadlarını gərib,
dalğalı Xəzərə qonmaq istəyən
nəhəng bir quş kimi görünür Azərbaycan.
Bir şahindir,
Dimdiyi göy sularda,
Qanadları göylərdə.*

Azərbaycan nə siyasi-inzibati, nə də fiziki xəritələrində belə görünmür, amma ölkəmizin Kosmosdan çəkilmiş şəkli də var və bu şəkildə Azərbaycanın konturları, eynilə Rəsul Rzanın şeirində olduğu kimi, nəhəng bir quşu andırır, dimdiyi - Abşeron yarımadası - göy sularda.

Kinoçəkiliş texnikasında "transfakasiya" deyilən bir üsul var -aparat hər hansı məkanın ümumi mənzərəsini çox uzaq bir nöqtədən götürür, sonra onu getdikcə yaxınlaşdırır, ta ən iri planacan. "Bolqaristan! Bolqaristan!" şeirinin başlangıcı, sanki, məhz bu üsulla yazılmış - "çəkilmişdir":

"Ömürdən səhifələr"də assosiativ montaj üsulundan is-

tifadə olunmuşdur. Assosiasiylar, anımlar zənciri şairin xəyalında ömrünün müxtəlif dövrləri, məqamlarıyla bağlı fikirləri, xatirələri oyadır. Parisdə, Per-Laşez qəbiristanlığında Azərbaycanın neçə-neçə bölgəsini və xüsusi amansızlıqla Naxçıvanı qana bələyən qəddar quldur Andronikin at belində məzarüstü heykəlini görəndə, xəyalında Vətəninin müsibətli günləri canlanır:

... *Per-Laşez. Kommunarlar divarı.*
Hörmətlə açıram başımı,
Salamlayıram 26-ların
neçə böyük qardaşını.
Bəs o kimdir, at üstündən,
özündən razı?
Kimə oxşayır, Allah, kimə?
Elə bil ki, qaba əl toxunur
incə simə.
Gözlərimdə canlanır Naxçıvanın Arazi,
Söndürülmüş ocaqlar,
Əbədi susdurulmuş uşaqlar,
Qanlı üzlər keçir gözlərimdən
min-min azi.
Bağırmaq istəyirəm:
-Hardan gəldi bura,
bu dələduz,
Daşa dönmiş daş ürəkli quduz?

60-cı illərin əvvəllərində yazılmış bu şeirdə ifadə olunmuş mətləbi o vaxt Azərbaycanda neçə adamın anlayıb-anlamadığını deyə bilmərəm, amma şeir çap olunan kimi Ermənistanda

onun ünvanını dəqiq dərk etmişdilər və Moskvaya Rəsul Rzani millətçilikdə ittiham edən neçə-neçə donos göndərilmişdi.

***

Rəsul Rzanın Kinematoqrafiya naziri olduğu illərdə gördüyü mühüm işlərdən biri də Cənubi Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatını öks etdirən "Arazın o tayında" sənədli filminin çəkilişi idi.

"Qəlbimizin cənubu" dediyi, "Təbrizim - mənsizim", deyə həsrətini çəkdiyi Güney Azərbaycan dərdi uzun illər Rəsul Rzanın poeziyasının ən yanıqlı, ən ağrılı-acılı mövzularından olub. Naxçıvanda, Yaziçılar İttifaqının Plenumunda etdiyi məruzəsində Cənubla Şimalın vəhdətini əzəmətli bir təşbehə ifadə edir:

"Bu sahilləri bir-birindən ayıran Araz ancaq torpağın üstündə bir sərhəd zolağı yaratmış, bir ayrılıq, həsrət xətti çəkmışdır. Çağlayıb gedən bu suların altında isə heç bir zaman ayrılmayan vahid bir torpaq, bir kök vardır. Tarixin ədalətsiz hökmü ilə bir-birindən ayrı salınmış qardaşların alın təri ilə becərilən, onlar üçün ana kimi əziz olan, onlara bərəkət və nemət verən bu torpağın dərin qatları heç bir zaman bir-birindən ayrılmamışdır".

Qırxinci illerin birinci yarısında Quzey Azərbaycan ədəbiyyatında Cənub mövzusunda yazılmış ilk əsərlərdən olan "Hilal" poemasından, Ərk qalasının şəhid olmuş müdafiəçilərinə həsr etdiyi şeirdən ömrünün ən son illərində yaratdığı "Yaralı Kərkükün bu günlü xoysrat və maniləri"nə qədər bir sıra əsərlərində Rəsul Rza Arazın o tayındakı vətənimiz haqqında

gah qürur və inamla, gah kədər və ümidsizliklə söz açır.

Rəsul Rzanın 1946-cı ildə Təbrizlə, Cənubla ayrılığa həsr etdiyi "Gözəl dost" adlı yazısı kədərli və həzin ağı kimi, mənsur şeir kimi səslənir:

"Biz səndən ayrılanда Yanıq dağın üstündə ildirimlər çaxırdı. Badam ağacları ağ paltalarını yaşıl atlaz ilə əvəz etməmişdi. Gözəl dost, mən səni Təbrizin baharına tapşırdım. Mən səni dəstə-dəstə keçən fədailərin nəğməsini dinleyən gördüm. Sən dalğın idin. Bəlkə də, bu ayrılıq axşamının qəribliyindən doğan bir hiss idi. Gözəl dost! Biz bütün günü səninlə bərabər gəzdik. Təbrizin başı üzərində tarixin qarovalu kimi duran qalaya baxdıq. Sən gözlərini gözümə dikərək, nədənsə bir az ciddi, bir az şüx əda ilə "siz ağlayana oxşamırsınız, siz daim gülürsünüz", dedin və gözlərinin yaşını sildin. Gözəl dost, mənim qəhqəhələrim arxasında gizlənən göz yaşlarını görmədinmi? Mən, ancaq səndən deyil, küçələrində səhər nəğmələri səslənən yaşı qoca, qəlbə cavan Təbrizdən deyil, munis xatirələrimin yuvasından ayrıldım. Yadindadırımı, gözlərimə baxaraq məndən soruşdun: "Bir də görüşəcəyikmi? "Mən cavab verdim: "Gör Təbrizin nə gözəl baharı var. Qaranquşlar da yuvasına dönmüşlər".

Gözəl dost, biz yenə görüşəcəyik. Aylar, illər, bizim mətənətimiz qabağında qocalsın. Eşqimizin qüdrəti tarixlərə misal olsun.

Mən səndən gülə-gülə ayrıldım. Mən bu ayrılığın əbədiyyətinə inansaydım, səndən ayrılmazdım. "

Nə yaziq ki, bu yanıqlı sözlər elə söz olaraq qaldı. Rəsul Rza bir daha nə rəmzi Gözəl dostunu, nə də Güney Azərbaycanı görə bildi. Bundan sonra Təbrizi yalnız yuxularında gördü:

*Son zamanlar
səni tez-tez yuxuda görürəm, Təbrizim!
Yuxuma qəmlı gəlirsən
hər gecə.
Suyun, çörəyin varmı?
Nəğmən necə?
Yenə "Qaragılı"dır,
yoxsa daha qəmlidir?
Göy məscid necədir?
Ərk qalası necə?
Hardan düşdü yadına
anamın göynəkli bayatısı:
Mən bütöv bir yuvaydım,
Yel vurdu paralandım,
Mən səndən ayrılmazdım,
Zülmənən aralandım.*

Çox-çox illər sonra Güney Azərbaycanı gəzmək, Təbrizi görmək mənə nəsib oldu. Tez-tez atamın nigaran sualları yadına düşürdү: "Göy məscid necədir, Ərk qalası necə?". Və əfsus ki, bu suallara nikbin cavablar verə bilmirdim. Müdafiəçilərinin qəhrəmanlığı Rəsul Rzanın "Ərk qalası" şeirində vəsf olunmuş Təbrizin məşhur memarlıq və tarix abidəsi mən gördüyüüm vaxt sökülməmişdisə də, dörd tərəfdən eybəcər dükanlarla, anbarlarla, qarajlarla əhatə olunmuşdu. Elə bil, Ərk qalasını ən bayağı şəkildə əsir almışdılar.

Təbrizdə bir poetik məclisdə Rəsul Rzanın Balaş Azəroğluna həsr etdiyi "Təbrizim mənim" şeirini oxudum:

*Laylası məhzun,
Nəğməsi məhzun.
Həsrəti ömründən uzun.
Karvandan üzülmüş ağı dəvəsi.
Gözlərində böyük ümidin
uzaq töhfəsi...
Arzularında qançır, qamçı,
Kədəri axın-axın,
sevinci damcı-damcı.
Bəzən günləri qanlı yuxu kimi,
Bəzən həsrətli yuxuları gerçək olmuş.
Neçə dəfə sevincək olmuş.
Balaları sərgərdan,
Gəlinləri nigaran.
Qurtuluş yolları:
Məhbəs, dar ağacı, gülləbaran.
Köhnəm, təzəm, uzağım, yaxınım.
Ən gözəl şeirim,
yaniqlı mahnim.
Mənsizim!
Təbrizim!*

(1964)

Mən bu şeiri oxuyanda, elə kürsüdəykən salondan bir kağız göndərdilər. Yerli xeyirxahlarından idi. "Mütləq deyin ki, bu şeir şah vaxtı yazılıb" sözlərivardı kağızda.

Şah vaxtı deyirsiz, şah vaxtı olsun. Guya ki, indi bir şey dəyişib?..

***

Rəsul Rzanın cənub mövzularında yazdığı əsərlərindən və "Arazın o tayında" filmindən başqa, Güney Azərbaycan qarşısında üçüncü xidməti "Azərbaycan" jurnalının Baş redaktoru kimi fəaliyyətindən ibarətdir. İndiki ədəbi "Azərbaycan" dərgisiyle yalnız adı eyni olan bu jurnal 1945-1946-ci illərdə ərəb əlifbasıyla nəşr edilirdi. İllüstrasiyalı aylıq ədəbi- ictimai jurnaldı.

İkinci dünya hərbini qələbəylə bitirən Sovet İttifaqının İran'a, özelliliklə, Cənubi Azərbaycana aid müəyyən niyyətləri və planları vardi. 1944-1945-ci illərdə bu planların həyata keçirilə biləcəyinə əsaslı surətdə ümid edilirdi və 1945-ci il iyulun 6-da Siyasi Büronun qərarıyla bu sahədə görüləsi işlər müəyyənləşdirilmişdi. Qərardakı bəndlərin bir neçəsi mədəniyyət məsələlərinə aiddi. Qərara əsasən, ərəb əlifbasıyla "Oqonyok" tipli illüstrasiyalı aylıq "Azərbaycan" jurnalı buraxmaq və onu İranda yaymaq, ərəb əlifbasıyla daha üç yeni qəzet nəşr etmək nəzərdə tutuldu.

Jurnalın Baş redaktoru vəzifəsinə Rəsul Rza, təsdiq edildi. 1945-ci ilin avqustundan başlayaraq 1946-ci ilin mənhus dekabr ayına qədər "Azərbaycan" jurnalının on yeddi sayı nəşr olunub (beşi 1945-ci, on ikisi 1946-ci ildə).

Sovet dövründə ilk dəfə idi ki, Bakıda bu tipli, illüstrasiyalı, üz və arxa qapağı, içindəki şəkilləri rəngli bir jurnal çıxırdı. Jurnalın əhəmiyyəti, əlbəttə, bu rəngli şəkillərin və içində çoxlu ağ-qara illüstrasiyaların olmasına deyildi. Əsas o idi ki, aylıq ədəbi-ictimai jurnal Azərbaycanın - o taylı, bu taylı - keçmişini və bu gününü, ortaq ədəbiyyat, elm, sənət sərvətini, azadlıq

uğrunda mübarizə yollarını vəhdətdə işıqlandırırdı.

Jurnalda Bakının, başqa şəhər və kəndlərimizin mədəni və iqtisadi həyatı haqqında məlumatlar dərc edilir, cənublu oxucular Şimali Azərbaycanın həyatıyla yaxından tanış olmaq imkanı qazanırdı. Sovet Azərbaycanının hər sahədə uğurlarından danışarkən jurnal İranda Kommunist təbliğatına xidmət etmirdimi? Şübhəsiz, edirdi. Amma bununla bərabər, jurnal milli mədəniyyətimizin, anadilli ədəbiyyatımızın nailiyyyətlərindən söz açarkən daha yüksək bir amal güdürdü - Güneydə milli şüurun və milli iftixar hissinin oyanmasına çalışırdı. Rəsul Rzanın "Azərbaycan" jurnalının 1945-ci il oktyabr sayında dərc olunmuş "Milli şürə və milli iftixar" məqaləsi məhz bu məsələyə həsr olunmuşdu. Cənubi Azərbaycan olaylarının obyektiv araşdırıcısı, bu sahədə qiyəməti tədqiqatlar müəllifi, tarixçi Cəmil Həsənlinin sözlərini məmnunluq hissiliyə gətirirəm:

"1945-1946-cı illərdə buraxılmış "Azərbaycan" jurnalı Sovet hakimiyyətinin bütün mövcud olduğu dövrlərdə ən maraqlı və milli mənafə baxımından ən əhəmiyyətli nəşr orqanı idi. Əvvəla, bu jurnalın hər sayında Güney və Quzey Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni-ədəbi həyatı tarixi birlikdə əhatə olundurdu. İkincisi, jurnal Güney Azərbaycan üçün buraxıldığından Sovet Azərbaycanında hökm sürən hakim bolşevik ideologiyasının tələblərindən bir qədər yayına bilir, Azərbaycan xalqının köklü mənafeyi, taleyi və tarixi ilə bağlı əsaslı məsələlərə toxuna bilirdi.

Bütöv Vətən, eyni xalq, vahid millət məramı demək olar ki, "Azərbaycan"ın hər sayında duyulurdu".

***

"Azərbaycan" jurnalının kədərli aqibətini yaxşı xatırlayıram. Rəsul Rzanın başladığı bir sıra başqa işlər kimi, bu sonluq da çox acıdır.

1945-ci ilin 21 dekabrı - "21 Azər" - Cənubi Azərbaycanın istiqqlal bayramıdır. Hikkəli Tehran hökuməti bir il sonra, məhz bu gün - 1946-ci il dekabrin 21-də Azərbaycan xalqının azadlıq arzularını tarmar etdi. Odur ki, "21 Azər" xalqımızın həm milli bayramı, həm də milli matəm gündündür. "Təbriz baharının" soyuq dekabr süqtundan sonra təbii ki, "Azərbaycan" jurnalı da bağlandı.

Rəsul Rza "Azərbaycan" jurnalını saxlamaq üçün təşəbbüs etdi, M.C.Bağirova məktub yazdı. Məktubu cavabsız qaldı. Çünkü Rəsul Rza növbəti dəfə Mir Cəfər Bağırovun qəzəbinə keçmişdi.

***

Tarix elmləri doktoru, professor Eldar İsmayılov "Mərkəz" qəzetində (16-23 fevral 2000-ci il) dərc etdirdiyi "Tariximizin "şanlı dövrü" adlı yazısında o vaxtin bəzi sənədlərini götirir:

"Həmin sənəd 1950-ci il oktyabrın 6-da tərtib olunub...

M.C.Bağirova ünvanlanıb.

Türkiyəyə qarşı təəssübkeş olan şəxslər və Türkiyədə qohumları yaşayan məsul işçilər və ziyalılar barəsində təkliflər:

RƏSUL RZA - Yazuçılar İttifaqının üzvü - çekist nəzarətinə alınsın!"

Cekist nəzarətinə alınan Rəsul Rza həmin siyahıda adları olan və şübhəli sayılan digər on səkkiz ziyalı və məsul işçilərdən biridir.

Sənədin sonunda tövsiyə edilir ki, yerli təşkilatlar yuxarıda adları çəkilənləri partiyadan xaric edərkən onun əsl səbəbini göstərməsinlər. Başqa bir bəhanə ilə göstərişi yerinə yetirsinlər.

Bu illərdə daha böyük təhlükə anamın başı üzərindən asılmışdı. Rəfibəylilər nəslinin qeyrətli nümayəndəsi, hazırda Ədliyyə nazirinin müavini vəzifəsində çalışan Ədliyyə generalı Akif Rəfiyevin yardımını ilə DTK arxivindən əldə etdiyimiz bir sənəd də var. Bu, Nigar Rəfibəylinin və anası Cəvahir xanımın sürgün olunması haqqında Daxili İşlər Nazirliyinin təqdimatıdır. Sənəddə deyilir:

"Rəfibəyova Cəvahir xanım. 1880-ci il təvəllüdü. Keçmiş Gəncə general- gubernatoru, sovet hökuməti orqanları tərəfindən 1920-ci ildə güllələnmiş X. Rəfibəyovun arvadıdır. Oğlu Rəşid son vaxtlaradək Moskvada təhsil alındı. İkinci oğlu Kamil müsavatçıdır. Türkiyəyə mühacirət edib. Hazırda Kars şəhərində yaşayır. Türk ordusunda xidmətdədir. Müsavatın İstanbul komitəsi və türk kəşfiyyatı ilə əlaqədardır. SSRİ-yə qarşı fəal kəşfiyyat işi aparır.

Qızı-Nigar Xudadat bəy qızının indi Türkiyədə mühacirətdə yaşayan iki əmisi var. Ana və qız 1936-ci ilə qədər xariclə yazılı əlaqə saxlamışlar. Hazırda Sovet hökumətinə qarşı düşmən münasibətdəirlər.

Sürgün edilsinlər.

İmza: QRİQORYAN.

Bu Qriqoryan, həmin Xoren Qriqoryandır ki, "Qızılgül olmayıyadı" poemasında onun haqqında

"Bağırmaq olardımı elə bir gündə?
Elə bir gündə ki,
Xorenlər iş başındaydı,
Ruhullalar zirzəmidə, can üstündə!"

sözləri yazılıb. O illerdə təhlükəsizlik orqanlarının rəhbərlərindən biri, 37-ci il repressiyalarının əsas icraçısı və təşkilatçılarından olan Xoren Qriqoryan, sonralar aşkar edildiyi kimi, gizli daşnak imiş, ilk növbədə, Azərbaycan ziyahlarını məhv etməyi qarşısına məqsəd qoyubmuş. 1956-ci ildə M.C.Bağirovun məhkəməsində bu açıldı və o da Bağırovla bir yerde gülləndi.

Yuxarıda götirdiyim sənədin "Sürgün olunsunlar!" hökmündən sonra yanında dərkənar qoyulub: "Saxlanılsın!".

Bu dərkənar M.C.Bağirovundur. Kim bilir, kefinin hansı duru vaxtına düşüb. Yaxud nə səbəbdənsə insafa gəlib, Rəsul Rzanın ailəsini dağıtməq istəməyib.

Bir bu "SAXLANSIN" sözüylə tək nənəmin, anamın, atamın taleyi deyil, bizim, onların üç övladlarının- mənim, iki bacımın da taleyi həll olunub.

1950-ci ildə Rəsul Rzanın "Lenin" poeması Azərbaycan və rus dillərində nəşr edildi.

***

Bu əsəri yüksək qiymətləndirən böyük şairimiz Səməd Vurğun qeyd edirdi ki, "Rəsul Rzanın "Lenin" poeması bütün dünyani gəzəcək".

Doğrudan da, belə oldu. "Lenin" poeması bütünlükə, ya iri fragmentlərlə SSRİ xalqlarının və dünyanın ondan artıq dilinə

çevrildi. Azərbaycanda, Moskvada, xarici ölkələrdə poemanı yüksək dəyərləndirən yazılar çıxdı.

"Lenin" poeması haqqında söhbətin məhz bura düşməsi sərf xronoloji prinsiplə bağlıdır. Ancaq bundan bir az əvvəl, elə həmin illərdə Rəsul Rza ailəsinin başı üstünü alan təhlükələr haqqında söz açdığını üçün belə təəssürat oyana bilər ki, şair bu əsəri özünü və ailəsini, bir növ, sığortalamaq üçün yazdı. Belə bir təsəvvür yanlış olardı. Ola bilsin ki, hardasa, şüuraltı surətdə, ya elə şüurlu şəkildə Rəsul Rzanın bu məqsədi də olub, amma atamın sənətkar xisləti inanmadığı, qəbul etmədiyi mövzularda əsər yaratmasına yol verməzdi və bunu etməyə çalışsa belə, əsəri bu qədər səmimi və ehtiraslı alınmadı.

Xatırlayıram, Natəvan klubunda, bir şeir gecəsində atam "Lenin" poemasından parça oxuyandan sonra Səməd Vurğun onu qucaqladı,

*"Belə ağır bir etiraf ilə
Hara gedir bu qafilə"*

misralarını təkrar edərək: "bu beyt nəyə desən dəyər", - dedi.

Poemanın bədii dəyərinə qiymət verərkən Səməd Vurğun, əlbəttə, haqlıdır. Obraz zənginliyi, təsvirlərin əyaniliyi və təsirliliyi, ritm, intonasiya, təşbeh və qafiyə yeniliyi baxımından bu poema Rəsul Rzanın yaradıcılıq zirvələrindən biridir. Biridir, amma birincisi, ən ucası və şübhəsiz, yeganəsi deyil.

Sovet ideoloji sistemi şairin məhz bu poemasını geniş təbliğ edir, məktəb dərsliklərinə salır və nə yazıq ki, Rəsul Rzani, ilk növbədə, "Lenin" poemasının müəllifi kimi təqdim və təqdir etmək, tanıtmaq istəyirdi. Tarixi paradoks ondan ibarətdir ki,

indi, müstəqillik və azadlıq dövründə, kommunizm ideolojisi tənqid hədəfinə çevriləndə də bəziləri Rəsul Rzanı yalnız tek bir bu əsəriylə təqdim etmək, tanıtmaq və... suçlamaq isteyirlər.

Lenin haqqında Sovet İttifaqında yaşayan bütün xalqların şairləri və o cümlədən, Azərbaycan şairlərinin hamısı əsərlər yazıb. Rəsul Rzanın "suçu" ondan ibarətdir ki, digərlərindən yaxşı yazıb. Başqa şairlərin Lenin haqqında yazdığı əsərləri unudulub, ya unutdurulub, Rəsul Rzanın "Yeni əsəri" hələ də yadda qalıb.

"Lenin" poemasını yazdığını üçün Rəsul Rzanı nə ittiham etmək, nə də ona bəraət qazandırmaq fikrindəyəm. Bəraətə ehtiyacı da yoxdur. Yalnız bir neçə məqamın üzərində dayanmaq istərdim. "Lenin" poeması 40-cı illərin sonunda, yeni Stalinin hakimi-mütləq olduğu illərdə, onun kultunun hər cür əndazədən çıxdığı bir dövrdə yazılıb, özü də Stalin barəsində yox, Lenin barəsində yazılıb. Otuzuncu illər və müharibə dövrü haqqında bir şey deyə bilmərəm, amma qırxinci illərin ikinci yarısından, yəni mənim bu məsələləri daha aydın dərk etdiyimdən bəri atamın Stalinə müəyyən dərəcədə tənqid münasibət bəslədiyinin şahidiyəm. "Müəyyən dərəcədə" deyirəm, çünkü Stalini, hər halda, böyük şəxsiyyət və müdrik insan sayırıdı. Amma o da yadimdadır ki, ən yaxın adamlarla söhbatlarında Stalin repressiyaları haqqında, dövlətin apardığı ruslaşdırma siyaseti haqqında böyük ağrıyla və narazılıqla danışardı. Rəsul Rza rus xalqının böyük ədəbiyyatına, sənətinə dərin hörmət bəsləyirdi, lakin Stalinin başqa xalqları, o cümlədən, Azərbaycan xalqını ruslaşdırması siyaseti haqqında deyirdi ki: "heç Nikolay da bu qələti eləməmişdi". Rusların böyük qardaş olmaq iddiasına işarə edə-

rək, "qardaşın kiçiyi olmaqdansa, donuzun böyüyü olasan" el məsələni tez-tez çəkərdi. Bu fikri şeirlərində də ifadə edib:

*Qardaşım yoxdur.
Neçə qardaş kimilərim var.
Bəlkə, belə yaxşıdır.
Məndən kiçik olsaydı,
əlimdən dad çəkərdi,
Məndən böyük olsaydı,
başında turp əkərdi.*

1956-ci ildə Stalinin cinayətləri açılıb ifşa olunandan, repressiya qurbanları haqqında həqiqətlər üzə çıxandan sonra ona nifrot bəsləyirdi... Leninə isə inanırdı.

Poemada səmimi bir hissələ ifadə edilən fikirlər, arzular da nəcibdir:

*Bizim arzumuz budur
Millətlər qardaş olsun.
Nə acliq, nə qəhətlik,
nə qanlı müharibə
nə dava-dalaş olsun.
Budurmu günahımız?
Budurmu bizim qüsür?*

Məhz elə bu ideallara uzun illər boyu ürəkdən inandıqlarınındandırırmı Rəsul Rzanın və onun çağdaşlarının günahı, qüsürü?

1951-ci ildə Rəsul Rza "Lenin" poemasına görə SSRİ-nin o vaxt ən yüksək mükafatı olan Stalin mükafatıyla təltif olunur. Amma bu şairə heç bir sevinc göttərmir. Çünkü elə həmin il, həmin aylarda çox sevdiyi kiçik bacısı, ailələrinin sonbeşiyi, memar Turə uşaq doğuşu zamanı vəfat edir, bir il sonra isə bu

dərdə dözə bilməyən anası Məryəm xanımı itirir.

Bibilərimin ən çox sevdiyi şairlər Sabir və Tofiq Fikrət idi. Yadimdadır, mən uşaq olarkən Turə Tofiq Fikrətin "Həmşirəm üçün" ("Bacıma") şeirini əzbərdən oxuyardı.

O da yadımda qalib ki, bir dəfə Turə həmin şeiri oxuyandan sonra "bilsəydim ki, qardaşım mənə belə şeir yazacaq ölməyə razi olardım", - dedi.

Turənin ölümündən çox illər sonra - görünür, isti-isti, dərdin yaraları bir qədər ovunmamış yaza bilməyb - Rəsul Rza kiçik bacısına həsr olunmuş "Anamın gəlin qızı" poemasını yaratdı.

Bir il sonra itirdiyi anasının da qubarını Rəsul Rza ömrü boyu unutmurdu. Bu ağrı, bu həsrət neçə-neçə şeirində ifadə olunmuşdur:

*Min-min ana içində
anamı taniyaram,
gözlərimi bağlaşalar belə.
Taniyaram
ayaq baslığı torpağın qoxusundan
qəlbimə dolub-boşalan
onu itirmək qorxusundan*

(*"Ana"* şeirindən. 1957)

Stalin mükafatı alandan sonra Rəsul Rzanı bir müddət rahat buraxmışdilar, amma bu müddət çox qısa oldu.

Otuzuncu illərdən başlayaraq hər onillikdə Rəsul Rzaya qarşı təşkil olunan kəskin tənqid kompaniyalarına zamanın bu gündündən nəzər salarkən bir şey diqqətimi çəkdi: Hər onillik-

də Rəsul Rzanın məhz SON şeirləri tənqid olunur. Sonra vaxt keçir, tənqid olunan şeirlər ədəbiyyat tarixində öz yerini tutur, layiqincə qiymətləndirilir, ciddi etiraz doğurmur və onda da yeni SON şeirlər tənqid olunur. Ta ki, onlar da həqiqi qiymətini alıb tənqid hədəfi kimi öz yerlərini yeni SON şeirlərə verənəcən.

"Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzetində (6 noyabr 1954-cü il) dərc olunmuş "Lirik şeirlərimiz haqqında" məqalədən: "Azərbaycan" jurnalının builki doqquzuncu sayında R. Rzanın "Yaz gəlir" kimi başdan-başa mücərrədlidən, söz oyunundan ibarət olan əsərindən başqa "İnsaf da yaxşı şeydir", "Toy nəğməsi" və "Süfrə nəğməsi" adlı üç lirik şeiri dərc olunmuşdur. Xalqımız öz təbiəti etibarilə səxavətlidir. Xalqın bu ənənəsilə böyümüş azərbaycanlı evinə qonaq çağırıb süfrə açarkən, heç kəsə qaş-qabaq sallamaz, xəsisilik edib öz nemətini qonaqlardan əsirgəməz. R. Rza isə bütün bunlara qarşı laqeyd qalaraq yazar ki:

*Ev sahibi bu gün bizdən küsməsin,
Oğrun-oğrun adamları süzməsin,
Süfrəmizə xirdə qədəh düzəməsin,
Məscid deyil, ibadətdən danişaq,
Gəlin, dostlar, səxavətdən danişaq.*

Belə bir şeire "Süfrə nəğməsi" adı vermək, bizim milli adətimizə, xalqımızın səxavətinə, adamlarımızın səmimiyyətinə böhtan atmaq deməkdir.

R.Rza "İnsaf da yaxşı şeydir" şeirində isə bugünkü adamlarımızın mənəviyyatı ilə bağlı olan heç bir real əhval-ruhiyyəni ifadə edə bilməmişdir. Məzmun, fikir orijinallığına, hiss və həyəcan reallığına laqeyd münasibət bəsləyən müəllif formaya

uymuş, gəlişi gözəl sözləri qafiyələndirmiş, konkret, özü də rəğbətli bir məzmun ifadə etmək qayğısına qalmamışdır".

Tənqidimizin ciddi probleminə çevrilmiş "Süfrə nəgməsi", sadəcə, bir şux məclis nəgməsidir, nə az, nə çox. Bu nəgmənin bircə misrasından yapışb millətə, xalqa "qahmar" durmaq absurd təsiri bağışlayır.

"Yaz gəlir" şeiri Rəsul Rzanın yeni çoxcildliyinə daxildir. Oxucu onu mütaliə edib nə dərəcədə "mütərrəd" və "söz oynanıdan" ibarət olduğunu təyin edə bilər. "İnsaf da yaxşı şeydir" şeirinə gəlinçə, xatırladım ki, söhbət sonralar Azərbaycanda (həmçinin Türkiyədə) ən populyar mahnilardan biri olan mahnının mətnindən gedir (musiqisi Emin Sabitoğlunundur).

"Lenin" poeması təltif və təqdir olunanın bir neçə il sonra Rəsul Rzaya qarşı güclü tənqid kompaniyasında hətta bu əsər də "canını qurtara" bilmədi. "Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzetində poemada istifadə olunan axtarış, soraq formasına etiraz olunurdu:

"Lenini "axtarmaq", onun məhəbbətini görüb-göstərmək üçün seçilən bu "Soraq" forması, bu yolla "ayaqların yarıq-yarıq olması" nağıllara məxsus köhnə bir üsuldur. Xüsusilə, sovet adamlarından, sovet həyatından söhbət gedəndə, bu "axtarış" forması yaramaz. Çünkü Lenin hər bir sovet adamının qəlbindədir..."

*Lenin bir çıraqdır ki,
xalqların məhəbbəti
onun pərvanəsidir.*

Məhəbbətin təsvirində çıraq-pərvanə münasibəti getirmək qəzəl şeirində dəb idi. Lenin haqqında, xalqın dahi rəhbərə

bəslədiyi böyük və tükənməz məhəbbət haqqında isə bu cür təsvir münasib ola bilməz. Şeirdən gətirdiyimiz ifadələr isə bu məzmundan uzaqdır".

Tənqidçilərin qarşısına qoyulan məqsəd aydın və dəqiq idi: Nəyin bahasına olursa olsun, Rəsul Rzani suçlamaq, onun yaradıcılığında ancaq və ancaq nöqsanlar axtarmaq. Bəli, məqsəd aydın idi, ancaq tənqidçiləri pərişan edən başqa məsələ vardı: Görəsən, Rəsul Rzani nədə günahlandırmaq daha münasibdir, ədəbi ənənələrə zidd getməkdə, onlara biganəlikdə, yaxud əksinə, arxaik ənənələrə aludəciliğdə, nağıl, qəzəl üsullarından istifadə etməkdə?

***

1954-cü ilin aprel ayında Azərbaycan Yazıçılarının II Qurultayında məruzə edən İttifaqın sədri deyirdi:

"Rəsul Rza şeirlərində çatışmayan cəhətlərdən ən ümdəsi onun şeirlərində insani hiss və coşqunluğun, ehtiras və ürək döyüntüsünün azlığıdır. Mənə elə gəlir ki, R. Rza şeirində ürək və hissden çox mühakimə, şüur iştirak edir (Şüurun, mühakimənin iştirakı böyük günahmış! -A.). Bir də tənqiddə R. Rzanın xalq yaradıcılığına biganə olduğunu deyirlər. Mətbuat səhifələrində ciddi münaqış və etiraza səbəb olan bir məsələyə qarşı mən də qurultay qarşısında bir məruzəçi kimi öz münasibətimi bildirmək istəyirəm:

*Kür qirağının əcəb seyrəngahı var,
Yaşılbaş sonası yaxşı ki, yoxdur...
Boz dağın ətəyi insan əlindən
İndi yarıq-yarıq, oyuq-oyuqdur...*

(Xatırladım ki, M.P.Vaqifin şeirindəki misralar belədir: "Kür qırağının əcəb seyrəngahi var, Yaşılbaş sonası hayif ki, yoxdur" - A.).

Mingəçevir tikintisilə bağlansa da, ruh və məna etibarılı bu şeir düzgün deyildir. Rəsul Rza öz şeirini nəhəng Vaqif ənənəsinə qarşı qoyur, ona ehtiram və məhəbbətlə yanaşmadığını göstərir. Sözdə R.Rza tamamilə başqa cüro deyir, Vaqif yaradıcılığına pərəstiş etdiyini söyləyir. Biz isə bu şeiri Vaqif ənənələrinə sadıq olan şairlərə qarşı etiraz, yanlış bir münasibət kimi qiymətləndirmək istəyirik!" ("Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzeti, 17 aprel 1954-cü il).

Rəsul Rza yalnız sözdə deyil, həqiqətən də, Vaqif şeirinə dərin hörmət bəsləyirdi, onu keçən əsrlərdə hecayla yazan üç böyük şairimizdən (M.P.Vaqif, M.V.Vidadi, Aşıq Ələsgər) biri hesab edirdi. Hələ qırxinci illərdə yazdığı bir şeirində Molla Pənah Vaqif haqqında belə misralar var:

*Vaqif, vətən torpağının şirin sözlү bəstəkarı,
Ana dilli şeirimizin, çıçəkləyən şən baharı!
Öz dilində, öz elində, öz xalqına yazan Vaqif!
Farsın bizi yad ruhunu dilimizdən pozan Vaqif!
Qurban oldu gözü qızmış bir azğının qəzəbinə,
Lakin onun təmiz ruhu el qəlbində qaldı yenə....*

Şairin "Görmədim" mütəmməsi atamın ən çox sevdiyi şeirlərdən idi. Vaqifin bir çox başqa qoşmalarını da əzbər bilir, "Şən elə gözəlsən binədən, Pəri" misralarını xüsusi heyranlıqla təkrar edərdi.

Hətta haçansa, qırxinci illərdə bu şeirə elə "Pəri" adlı bir bənzətmə də yazmışdı:

*O boy-buxun gözlərimə dəyəndə,
Xəstə ruhum tazələnir, ay Pəri!
Hərdən kaman qaşlarını əyəndə,
Elə bilki, qırılaceq yay, Pəri!*

*O sallanış, o davranış, o əda,
Şirin olub qüssə verir Fərhada,
Sən atdı olmusan, könlüm piyada,
Hansi eldə olar sənə tay, Pəri?*

*Səbir dedin, bilmədim ki, dəryadı,
Ərşə çıxdı həsrət könlüm fəryadı,
Dost elədin hər nadanı, hər yadı,
Çəkdiyim əməklər oldu zay, Pəri!*

*Yerişdə ceyransan, duruşda maral,
Qonmuş yanağına bir cift qara xal
Dodağın aləmə salib qılıü-qal,
Gözlərinə heyran olub ay, Pəri!*

*O sayaq baxma gəl, sən xumar-xumar,
İllərdir könlümün bir arzusu var,
Səxavətə gəlib bir gün, nə olar,
Ver mərcan ləbindən mənə pay, Pəri!*

Gözlərə yüzlərlə şair və aşiq söz qoşub. Rəsul Rza da məhz bu yeknəsəkliyə etiraz kimi "Gözlər" qoşmasını yazıb. Ənənəvi üslubda,

*Biri qara dedi, biri alagöz,
Bu, ceyrangöz dedi, o, piyalə göz.
Mənə nə iri göz, nə də bala göz,
Ruhuma xoş gəlir miyana gözlər,*
bəndiyələ başlanan şeirin polemik ruhu yalnız sonuncu misralarda bilinir:

*Dərin bir dəryadır şair xəyali,
Götürdüm boynuma şəri, babalı,
Biri alça dərir, biri gavalı,
Heç bilmirəm baxır hayana gözlər? "*

Bu səpkili misraların, şeirlərin ruhu yenə də böyük Sabirin "Qah-qah qəribə gülməlisən, xaniman xərab" şeirində ifadə olunmuş ruh idi - çeynənmiş, yıpranmış təşbehlərə, bənzətmələrə, şit mübaliğələrə etiraz ruhu.

***

Rəsul Rza Sabirə bir neçə məqalə, şeir və "Xalq şairi" adlı poema həsr edib. Ən əsası isə, öz əsərlərində Sabir ırsinin bir çox cəhətlərini yaradıcı şəkildə davam etdirib. Rəsul Rza, şübhəsiz, Mayakovskini də bir şair kimi çox sevirdi, ona da şeir və məqalələr həsr etmişdi. Amma yaradıcılığını hökmən Maya-kovski təsiriyələ bağlılaşdırmaq istəyənlərə qarşı həmişə etirazını bildirirdi. "Bəzə tənqidçilər mənim yaradıcılığımı mütləq Mayakovski ilə bağlılaşdırmağa çalışaraq ilk şeirlərimdə belə böyük şeirin təsirini görürələr. Lakin onu deməliyəm ki, 1931-ci ilə qədər Mayakovskiye mənfi münasibət bəsləyirdim. O zaman Mayakovskini "inkar" etməyim ondan irəli gəlirdi ki, şairin yaradıcılığı ilə yaxşı tanış deyildim, böyük şairi pisləyənlərin fikrini çox

eşitmişdim. Bu məsələyə bir də 1930-1931-ci illərə qədər rus dilini pis bildiyimi əlavə edim. Tərcümələri üzərində işləmək onun yaradıcılığının mənasını daha dərindən başa düşməkdə mənə kömək etdi. Bütün bunlara baxmayaraq Mayakovskinin Rəsul Rzaya təsiri haqqında qəti hökm verənlər mənə elə gəlir ki, məsələyə birtərəfli yanaşırlar. Mənim ilk əsərlərimə ən dərin təsiri bizim milli ədəbiyyatımız və ilk növbədə, Sabir yaradıcılığı göstermişdir".

Rəsul Rzanın satirasında, Sabir şeirlərinə birbaşa isnad edən əsərlərində bu təsir daha aydın görünür. Amma satiraya dəxli olmayan başqa səpkili şeirlərində də Sabirin yenilikçi, tərəq-qiyə, irəliyə, gələcəyə çağırıan, can atan ruhu yeni dövrün dili və anlayışlarıyla görünür. Həyata aktiv münasibət, ədəbiyyatda mühafizəkar, zamanı keçmiş estetik meyarlara, bayağı zövqlərə qarşı, avamlığa, cəhalətə qarşı barışmazlıq, milli ictimai problemlərdən və bəlalardan yan keçməmək, dünyanın, ən uzaq yerlərin belə dərdini duymaq və ifadə etmək istəyi, şübhəsiz, Sabirdən gələn bir ənənədir. Sabir məşhur şeirində "görməməyə, eşitməməyə, danışmamağa" razılaşırsa, ancaq "qanma-mağ" heç cür qəbul edə bilmirsə, Rəsul Rza da: "Qınamayın İsləgəndəri, yaman olur anlamaq dərdi", - deyir. Hər iki şeirin təməlində eyni hiss, eyni fikir, eyni ağrı durur.

Rəsul Rza satirasında "Sabir sağ olsaydı" başlığı ilə yazdığı şeirlər mühüm yer tutur. Dörd şeir birbaşa Sabirdən təxmis edilmişdir. Sabir şeirlərinin vəznində, biçimində, qafiyə düzümündə yazılıb. Onlardan biri - "Rüşvətxorlar mərsiyəsi" cəmiyyətimizin böyük ictimai bəlalarından birinə - rüşvətxorluğa qarşı yönəlib.

Sabirin başqa bir məşhur satirasına nəzirə kimi yazdığı "Qorxuram" şeirində isə Rəsul Rza başqa bir ciddi ictimai bələmizə - yerlibazlığa qarşı çıxır.

Amma, bilavasitə, "Hophopnamə" üslubunda yazılmamış satiralarında da böyük Sabirin nəfəsi duyulur.

"DAMĞA. Rüşvətxor Binamusoviçə açıq məktub"unda bu iyrənc mərəzi ən kəskin satirik ifadələrlə ifşa edir. Bu şeir çox populyar olmuşdu və oxucular onu qəzetdən kəsib respublikanın ən məşhur rüşvətxorları kimi tanınan adamlara göndərildilər.

***

"Mirzə Cəlil nisgilləri" adlı şeir silsiləsi böyük ədibin əsərləri mövzusunda sərbəst improviselərdir (Kefli İskəndərin adı keçən şeirləri bu silsilədən ayrıdır). Beş şeirdən ibarət bu siklə daxil olan "Ölülər", "Nazlılar", "Zeynəbin qisası" şeirləri "Ölülər" pyesinin və "Danabaş kəndinin əhvalatları" povestinin personajlarıyla bağlıdır. "Bəlkə də qaytardılar" şeirinin isə yalnız adı Mirzə Cəlilin hekayəsiylə eynidir, mətləbi tamam başqadır. Burada söhbət 37-ci ilin və başqa illərin siyasi repressiyalarından gedir:

*Dərdi dəndlər dərdi,
Ümidə haqlı
neçə ata, ana,
neçə övlad,
qardaş, bacı
qucaqlayıb dizlərini,
yola tikib gözlərini
Neçə qış,*

*neçə bahar inlədilər:
Bəlkə də qaytardılar!
Bəlkə də qaytardılar!
Bu, nə mülk-maaş,
nə yatur,
nə dəyirmən dərdi idi.
Bu, sorağı qanlı yollarda itən
insan dərdi idi. . .*

Tutulmuş, sürgün edilmiş əzizlərinin qayıdacağına ümidiə səslənən "bəlkə də, qaytardılar" sözləri şeirin sonluğunda başqa bir anlamda da mənalandırılır - xəbərdarlıq kimi, həyəcan siqnali kimi...

Silsilənin "Kamança" adlanan beşinci və sonuncu şeiri də məzmunu etibarilə deyil, humanist, insansevər ruhu etibarilə Mirzə Cəlilin eyni adlı pyesinə yaxındır.

***

Atamgilin nəqli məktəb illərində ədəbiyyat dərsliklərində Azərbaycan klassiklərindən daha artıq Türkiyə ədəbiyyatını keçdiklərinə görə Türkiyə şairlərinə yaxından bələd idilər. Daha doğrusu, onları Azərbaycan şairlərindən ayırmırdılar.

Nazim Hikmətin ən məşhur şeirlərini Azəricəyə Rəsul Rza uyğunlaşdırmışdı və indi bəzi novcavan şairlər bu tərcümələri bəyənməsə də, Azərbaycan dilinin bütün incəliklərini hələ iyirminci illərdən yaxşı mənimsəmiş Nazim Hikmət özü çox bəyənirdi. Azərbaycan televiziyası ilə çıkışında "Dostum Rəsulun çevirisində Azəri ləhcəsində şeirlərim daha gözəl səslənir", - deyirdi. Nazim Hikmətin fikri özünü guya ki, onun biliciləri və pərəstişkarları kimi qələmə verənlərin dediklərindən daha mötəbərdir.

Nazim Hikmətin Rəsul Rza haqqında Moskva mətbuatında, "İzvestiya" qəzetində və "Literaturnaya qazeta"da dərc olunmuş üç məqaləsi var. Atam onun haqqında (Nazimin vəfatından sonra) bir çox şeirlər və bir neçə məqalə yazıb... Həm Nazim Hikmətin, həm Rəsul Rzanın məqalələri dəfələrlə nəşr olunub və hər iki şairin bir-biri haqqında yüksək fikirlərini bir daha gətirməyə ehtiyac yoxdur. Bilənlər bilir. Bilmek istəməyənlərə də dedin, demədin, fərqi yoxdur. Bu üç məqalədən başqa, Nazimin atama çox səmimi məktubları, teleqramları Qədir İsmayılin "Nazim Hikmət və Rəsul Rza" və Aqşın Babayevin "Üfüqdə göy gözlərin sarı həsrəti" adlı yazılarında verilib.

Aqşın Babayev yazısında Nazimin bir müsahibəsini də göstirir. Bu - Rəsul Rzanın vəfatından sonra "Oqonyok" jurnalında dərc olunmuş müsahibə - vaxtilə Nazim Hikmətin İtalyan dərgisinə verdiyi müsahibəsinin tərcüməsidir. İtalyan jurnalistinin çağdaş sovet ədəbiyyatı haqqında sualına cavab verərkən Nazim yenə də Rəsul Rzani xatırlayır. "Məsələn, - deyir - Azərbaycan şairi Rəsul Rza şəxsiyyətə pərəstiş illərində Azərbaycan xalqının başına gətirilən müsibətlər haqqında çox maraqlı poemanın müəllifidir. Rəsul Rzanın yaradıcılığında forma cəhətdən də çoxlu yeniliklər var. Heç də cavan olmayan, bu yaşda şairlərin forma sahəsində axtarışları, məsələn, Yevtuşenkonun elədiklərindən qat-qat maraqlıdır" ("Oqonyok" jurnalı, mart, 1987-ci il).

Nazim Hikmətlə dəfələrlə şəxsən görüşmüş Aqşın böyük şairin 1961-ci ildə dediyi bu sözləri xatırlayır:

"Nazim Hikmətin Rəsul Rza haqqında dediyi bu sözləri heç zaman unutmaram:"Siz xoşbəxt xalqsınız ki, sabahın şairi olan Rəsul Rza kimi sənətkarınız var. Xalqınız yaşadıqca, Rəsul Rza da yaşayacaq".

***

Dəfələrlə qeyd etdiyim kimi, sovet rejiminin çox sərt illərində də və nisbətən, mülayim dövrlərində də Azərbaycan ədəbiyyatının ən namuslu əsərləri bəzən Ezop dilində yazılırdı. Yunanıstanlı kölə filosofu Ezop tarixə fikirlərini birbaşa deyil, dolayı yolla- təmsillər, eyhamlar və işarələr vasitəsilə söyləməsi ilə düşüb. Rəsul Rza da bir çox şeirlərində Ezop dilinin imkanlarından istifadə edərək onu ağrıdan, düşündürən mətləblərdən söz açır. "Bağları qum basır", "Balıqların nəgməsi", "Qaranquş və sərçə", Qəhrəman turac", "Dürək", "Göy at", "Ana qız", "Ağ fil" və neçə- neçə başqa şeirlər məhz Ezop dilində yazılıb. Bu şeirlərin ikinci, üçüncü alt mənasının olmasına işarə edən, onların Ezop dilində anlanılmasını istəyən şair niyyətini açıq şəkildə bəyan etməkdən də çəkinməyib. Qədim təmsilçiyyət həsr etdiyi "Ezop" adlı şeirində fikrini, əl atlığı üslubu birbaşa göstərir:

*Bəzən qorxudan
işlənir bu dil,
bəzən qəzəbdən.
Sizi necə,
bilmirəm,
Allah
rəhmət
eləsin,
Mən ki,
yerdən göyə
raziyam*

Ezopdan.(1968)

Şair ona görə yerdən göyə Ezopdan razıdır ki, ayrı heç bir imkan qalmayanda dərdini, nisgilini, qəzəbini, min bir müşkülünü eyhamlar, imalar diliylə ifadə edə bilir. Bu gözlə, bu "dilin" özəlliyini nəzərə alaraq Rəsul Rzanın şeirlərini oxuyanda hər kəs aydın görürdü ki, şair "bağları qum basır", - deyə haray çəkərkən təbiət hadisəsini deyil, o illər Azərbaycana rusların axın-axın gəlib burada məskunlaşmasından danişır. "Qaranquş və sərçə" şeirində sərçəni doğma yuvasından qovub onun yerinə yiylənənmək istəyən qaranquşun əhvalatı da eyni mətləbin ifadəsidir və təbii ki, burada söhbət iki quşdan yox, iki xalqın taleyindən gedir: öz yurdunda, yuvasında yaşamaq istəyən xalqdan və bu yeri ələ keçirmək istəyən qolu zorlu işgalçıdan. Və bu niyyəti daha da aydın olsun deyə, Rəsul Rza şeirin sonluğunu xüsusi vurgulayır:

*Ancaq sərçənin sözləri
xoşuma gəldi mənim.
İnsan dili bilsəydi
bir nəğmə də öyrədərdim ona:
"Könlümün sevgili məhbubu mənim,
Vətənimdir, vətənimdir, vətənim.*

Şeirini Abbas Səhhətin məşhur beytiylə yekunlaşdırıran Rəsul Rza söhbətin hansı mətləbdən, hansı Vətəndən getdiyini dəqiqləşdirir.

Bu anlamda "Ağ fil" adlı şeirində gerçek mətləb yalnız filin aqibəti deyil.

Ezop dili yalnız şairi düşündürən məsələləri müxtəlif quşların, heyvanların adlarından istifadə edərək çatdırmaqdan ibarət deyil. Ezop dilinin Azəri ədəbiyyatında, o cümlədən, ən

çox Rəsul Rza yaradıcılığında tətbiqinin ikinci bir tərəfi də var - Azərbaycanın ağırlı taleyinə aid problemləri uzaq ölkələrə, ilk növbədə və ən çox müstəmləkə ölkələrinə ünvanlayaraq ifadə etmək.

Rəsul Rza

*"Keçməlisən bu qəm dolu
ağır yolu,
çətin yolu.
Vuruşlarda qazanacaq
azadlığı
İnsan oğlu"*

misraları olan şeirini "Afrika nəgmələri" kimi vermək senzuradan başqa kimsəni aldada bilməzdi. Senzor da (senzorların arasında da çox şeyi anlayan qeyrətli Azərbaycan övladları vardı) bəlkə elə qəsdən, aldanmaq istədiyi üçün aldanırdı.

Deyilənlərdən belə nəticə çıxmışın ki, Rəsul Rzanın Afrika, ya digər müstəmləkə xalqlarına həsr etdiyi şeirlər ancaq və ancaq Azərbaycan faciələrinin başqa ünvan gösterilmiş ifadəsidir.

Yox, məsələn, Rəsul Rza ən uzaq ölkələrin acılarını duymağı, içində yaşamağı bacaran bir sənətkar idi və

*"yatmağa qoymur məni,
dünyanın dərdi"*

etirafi da tam səmimi və üzvi bir hissin ifadəsi idi.

Rəsul Rza "Azadlıq" adlı şeirinin üstündə "Əlcəzairli dostuma" sözlərini yazanda bunu, bəlkə də, yalnız senzuradan keçmək xatırınə etmirdi. O, bütün müstəmləkə xalqlarının

azadlığını arzulayırdı, amma, ilk növbədə, öz doğma xalqının, Azərbaycanın azadlıq eşqiylə yaşayırıdı:

*Qara bir gündə,
yaralı bir ölkənin üstündə
Dikəldi qüvvətdən sərxoş,
qan ləkəli bayraq.
Günəşli bir gündə,
qəzəbli bir ölkənin üstündən
Endirildi ölüm kölgəli bayraq.
Qollarını geniş açdı insan.
Qucaqlaşdı günəş, hava, torpaq.*

Bu gün bu, "Azadlıq" şeiri Rəsul Rzanın, nə yaziq ki, görə bilmədiyi milli istiqlaliyyətimizin tərənnümü kimi söslənmir-mi?

Tənqidçi Arif Əmrəhoğlu "Rəsul Rza kədəri" adlı məqaləsində yazır:

"Rəsul Rzanın kədər, ağrı, dərd poeziyası da özünəməxsusluğu ilə yadda qalır. Şairin poeziyasında ağrının bir ünvani vardır: İnsan. Ağrını yaradan da İnsandır, ağrının altını çəkən də. Rəsul Rza bizim o şairlərdən idi ki, ədəbiyyata ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi problemləri yox, İnsanı gətirdi."

Şair yer üzündə yalnız insanları deyil, hər canının, hətta qurmuş ağacın, tapdanmış çiçəyin, qırılmış meşənin, susuzluğundan, yağıssızlığından cedar-cadar olmuş torpağın, yatağında qızdırımlı kimi çırpınan dənizin həsrətini, nisgilini şeir diliylə ifadə etməyə qabil idi.

Zamanın keçəriliyi, vaxtin ötücülüyü, uçub getmiş gəncliyin özlənməsi, xiffəti, qocalığın ağır kölgəsi, ölümün soyuq həniri,

Əbədi sükutun günü-gündən yaxınlaşan məşum kabusu şairi həm kədərli, həm də müdrik fəlsəfi düşüncələrə qərq edir.

"Vaxt var ikən", "Buruqların söhbəti", "Gənclik, qocalıq, vəfəsizliq və sədaqət haqqında" və bir çox başqa şeirlər bu mövzudadır.

Dünyanın, zamanın bütün mürəkkəbliyini, varlığın açılmaz sirləri qarşısında insanın yalqızlığını və yalqızlıqların ən dəhşətlisini - insanlar içində tənhalığı dərindən- dərinə dərk edirdi,

*"Kimə deyim dərdimi,
Dünya dolu adamdır"*

-deyirdi.

Güclü təbiəti, iradəsi, binədən həyata nikbin, xeyirxah baxışı onu çox vaxt hər gün gördükəri, rastlaşıqları qarşısında tam bədbinləşməkdən qoruyur, yeganə xilas, çıxış və nicat yolu, tək bir təsəlli kimi ona ümidi nişan verirdi:

Amma elə anlar olurdu ki, "köhnə tanış - Ümid də dada çata bilmirdi:

*Ümidim də yellənir,
quru budaqda bir tək yellənən
yarpaq kimi,
Qalıram "çox" içində,
bir azad dustaq kimi...*

Canlı, diri insanlar arasında, real "çoxlar" içində həmdərd, həmsöhbət tapmayanda şair tarixi və ədəbi qəhrəmanların ünsiyyətinə möhtac qalırdı, telefonu götürüb Bəhlul Danəndəni, Bayron personajı Çayld Haroldu, Mirzə Cəlil qəhrəmanı Kefli İskəndəri "qonaq" çağırırdı.

Bu da "adamlı dolu dünyada", insanlar içində tənhalığın son həddi idi:

*Ah, Bəhlul Danəndə!
Bəhlul Danəndə!
Nə tab qaldı,
nə tavan məndə.
Götür İskəndərə zəng elə,
Bəhlul Danəndə,
içkini siz gətirin,
yeməyə bir şey tapılar məndə.*

Kefli İskəndər, bəlkə də Rəsul Rzanın Azərbaycan ədəbiyyatında ən çox sevdiyi və dərdini duyduğu personaj idi.

*İskəndəri soruşdunuz məndən,
İskəndər içərdi.
Ləqəbi də "Kefli İskəndər"di.
Gecə-gündüz düşündürürdü onu,
diri ölülərin dərdi.
Yoxsa o da bir poçt məmuru olar,
Nə dəndlənər, nə içərdi.
Ömrü ölülər içində
Sakit, səssiz keçərdi.
Qınamayıñ İskəndəri,
Yaman olur anlamaq dərdi.*

Anlamaq dərdi, doğrudan da, bəşər oğlunun taleyinə, bəxtinə yazılmış ən böyük bəlalardandır. Ancaq insan da, yalnız anladıqca insan olur.

***

Bu gün Rəsul Rzanın bədxahları onu yalnız bircə əsəriylə tanımaq, tanıtmaq və suçlamaq istəyirlər: "Lenin" poemasıyla. Amma nə yazış ki, Rəsul Rzani bu hücumlardan müdafiə etmək istəyən xeyirxahları da hər zaman yalnız şairin bir şeirinə isnad edirlər: "Sarı dana və balaca qız" şeirinə. Sovet rejimində belə bir əsərin yaranmasının şücaət olduğunu vurğulayırlar. Bu şeirin ictimai kəsərini dəyərincə qiymətləndirsəm belə, yenə də Rəsul Rza poeziyasına sərf ideoloji baxımdan yanaşmağın tərəfdarı deyiləm. Əvvəla, Rəsul Rzanın sovet cəmiyyətində insanın taleyini bütün acılığıyla əks etdirən başqa şeirləri də var- bəlkə "Sarı dana" qədər məşhur olmasalar da, şair cəsarəti etibarılə ondan aşağı olmayan şeirləridir. Məsələn, elə onlardan biri, "Dinmədik" şeiri...

*Sən də susdun,
Mən də susdum.
Bu dinməzlik adət oldu.
Özümüyü inandırdıq,
"Qismət", - dedik günümüzə.
Neyləyək biz?
Əlac yoxdur,
olmalılar olacaqdır.
Bir dostumuz görünmədi,
Niyə?
Niyə
sən bilmədin,
mən bilmədim?..
Soruşma ki:
-Kim bildi, kim?*

*Bəlkə bilsən,
Bəlkə bilsəm,
Neyləyərdik?
Qəm yükümüz azalardı bilsə idik?!
Demirəm ki,
nigarənlıq yox olardı,
qəm yükümüz az olardı.
Bəlkə
çoxdan- çox olardı.*

Rəsul Rzani İnsandan yazdığı üçün günahlandıran sovet tənqidiləri haqlı idilər. Rəsul Rzani sovet adamı, yaxud hər hansı quruluşun təbəəsi deyil, Əbədi İnsan, həyat və ölüm, gənclik və qocalıq, ləyaqət və ləyaqətsizlik, tənhalıq və ümid məfhumları maraqlandırırdı. Dünyanın və dövrünün konkret dərd-bəlalarından başqa, onu həyatın qlobal, metofizik problemləri, fəlsəfi düyünləri də düşündürdü.

İNSAN Rəsul Rza üçün öz-özlüyündə böyük, sonsuz, ucsuz-bucaqsız bir dünyadır və bu dünyanın özü də İNSANA dar gəlir. "Məndə sığar iki cahan, mən bu cahana sığmazam" - deyən böyük sələfi kimi, Rəsul Rza da dünyanın darısqallığından şikayətçi idi:

*Uzun illər sixdi məni
gah çəkmələrim.
Bəzən ötüb- keçən ilə təəssüfüm.,
Gah ümidim yeni ilə.
Gah dünyanın dərdi, qəmi sixdi məni,
Gah corablarımın boğazı.
Gah alçaq buludların qalın*

pərdəsi,
Gah bir nadan qələmindən
töküllən yazı.
Qırıb çıxmaq istədim
"olar", "olmaz" çərçivəsindən.
Dedilər: "Yox! Yox!
Dəblərə,
qaydalara gir!
Vərdişləri,
adətləri gözlə!
Siğallı dillə yaz!"
Sixdilar məni
maddələrlə,
sözlərlə.
Darıxır insan
Hüdudlar, ölçülər içində.
Deyirəm, öləndə,
Atın ən dərin dəryaya məni,
qaldırıb buludlardan yuxarı.
Son yolum uzun,
son mənzilim geniş olsun, bari!

1967-ci ildə bu şeirin nəşrinə izin verən sovet senzurasının genişqəlbiliyinə, yaxud sadəlövhəlülüyünə təəccüb ediləsidir. Bəlkə çəkmələrin, corabların sıxmasına irad tuta bilməyən senzura şeirdə məhz elə bu sayaq "darısqallıqdən" bəhs olunduğu zənn eləyib, hüdudlar, sərhədlər, ölçülər içində darıxan, maddələrlə, sözlərlə sıxılan İnsanın nümunəvi "sovet insanından" nə qədər uzaq, Kommunist ideolojisinin görmək istədiyi

"insana" nə qədər zidd olduğunun fərqi nə varmayıb.

Məşhur yazıçılardan kiminsə çox dəqiq fikri var:"Senzura elə bir tordur ki, kiçik balıqlar bu tora düşür, böyük balıqlar isə qurtulub çıxır". Doğrudan da, Rəsul Rzanın şeirlərində "kiçik balıqlar" senzura toruna düşüb çabalayanda, nəşrinə izin verilməyəndə, "iri balıqlar" bu toru deşib hürr fikir dəryasına qovuşdur.

Bu, bəzən senzorların "dünyadan bixəbərliyindən" (nə yaxşı ki, beləydi) irəli gəlirdi. Azərbaycan ədəbiyyatında, bəlkə də bütün sovet ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq Rəsul Rza "İnsan şəkli" şeirində (1964) Alman nasistlərinin ölüm düşərgəsi olan Osvensim adını Stalin sisteminin sürgün və ölüm yeri Kolimayla yanaşı çəkmiş və beləliklə, bu iki qəddar rejimin insana eyni şəkildə düşmən kəsildiyini göstərmışdı:

*Bir yanda Osvensim,
minlərlə insan dizi bükülli.
Bir yanda yolları insanla döşənmiş
Kolima.
...və senzura bunu buraxmışdı.*

***

Stalin rejiminin və onun Azərbaycandakı M.C.Bağışov filialının qurbanları, 37-ci il cinayətlərinin günahsız "gedənləri" Rəsul Rzanı həyatı boyu düşündürən və yaza bildiyi vaxt yazdığı mövzu idi.

37-ci il qurbanı nakam Mikayıł Müşfiqə həsr olunmuş "Qızılıgül olmayıyadı" poeması yalnız Azərbaycanda deyil, bütün SSRİ-də bu mövzuda yazılmış ilk əsərlərdən idi.

A.Soljenitsinin məşhur "İvan Denisoviçin bir günü" povesti 1956-ci ildə yazılmış və nəşri 1961-ci ildə mümkün olmuş "Qızılgül olmayıyadı" poemasından bir il sonra meydana çıxdı.

Poemada Sovet rejiminin ən amansız və ən qəddar repressiyalar dövrü belə təsvir edilir:

*Kimisi getdi,
bir də geri dönədi,
Qara maşına minib.
Kimisi xoşbəxt oldu,
əqlini itirib.*

Bu poema yalnız "gedənlərin", Sibirə sürgün olunanların, öldürülenlərin, məhbəslərdə çüründülənlərin faciəsi haqqında deyil, həm də "qalanların", öz içində sürgün edilmişlərin, yaddaşlarının təklik məhbəsinə atılmışların, susmağa məhkum olunmuşların, keçmişləri, hafizələri güllələnmİŞlərin faciəsi haqqında Zamanın şəhadətidir. Rəsul Rzanın özünün də mənəvi iztirabları barəsindədir, o dövr haqqında acı və səmimi etrafıdır.

Həm xüsusi idarələrin qapalı arxivlərində davamlı araşdırmlar aparmış, həm də o illərin mətbuatına yaxşı bələd olan Rafael Hüseynov Rəsul Rzaya həsr etdiyi möqaləsində yazır: "Repressiyalar girdabı onu udmadı, bu bələdan qurtuldu. Otuzuncu illərin qarayaxa mətbuatında bircə qələm dostu haqqında da bircə əxlaqsız, namərd sətri görünmədi. Amma neçələrinin qələm yoldaşları haqqında xəlvətdə yazdıqları donoslar bir yana, o dövrün mətbuatında donosdan geri qalmayan, dünənəcən üzünə güldükləri neçə şairi, yazılımı dirigözlü məhvə yuvarlayan nə qədər riyali yazıları işiq üzü gördü".

Sovet quruluşunun bir qəddarlığı da ondaydı ki, ayrı-ayrı

şəxsləri, onların yaxın-uzaq qohum-əqrəbalarını yalnız tutmaqla, sürgün etməklə, güllələməklə kifayətlənmirdi. Gedənlərin ardınca "dostlarının" əliylə böhtan yazılar da yazdırır, ya belə yazıların altına imza qoymağa məcbur edirdi. Poemada Rəsul Rza bu məsələyə də toxunur:

*Ona namərd şilləsi kimi vurulan
imzalar içində
Mənim imzam olmadı.
Heç kəs məndən iltizam almadı.
Lakin necə sakit deyim ki,
səsim gəldikcə bağırmadım.
Xalqi ədalətsiz hökmü
pozmağa
çağırmadım.
İndi
sakit deyirəm bu sözü.
Heç bilmirəm, düzü,
Bağırmaq olardımı?
Çağırmaq olardımı?
Bir gündə ki,
Xorenlər iş başındaydı,
Ruhullalar zirzəmidə -
can üstündə.*

Xoren - adını əvvəllərdə də çəkdiyim həmin elə o Xoren Qriqoryandır. Ruhulla Axundov millətçilikdə suçlanaraq tutulmuş, güllələnmiş, qətlindən qabaq sümükləri qırılmış, gözləri çıxarılmış Azərbaycan ziyahısı, alim, lügətçi və partiya işçisidir.

Ruhullanı ruhullalar, Xoreni xorenlər yazmaqla saxta bey-

nəmliləçiliyin, qəlp "erməni - Azərbaycan" dostluğunun, yalançı "qardaş olub Hayastan - Azərbaycan" mahnilarının rəsmi ideologiya olduğu illərdə Rəsul Rza Azərbaycan ziyahlarına zülmün çox vaxt erməni daşnaklarının əliylə olduğunu açıq-aşkar bəyan edirdi.

Sovet tarixinin əlli altinci ilindən başlanan dönmə nöqtəsi cəmiyyətə azacıq da olsa, bir asudəlik, Mirzə Cəlilin sözleriylə desək, "nəfəs genliyi" gətirdi. Az sonra bütün sovet ədəbiyyatlarında, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında, "altmışincilər nəslisi" deyilən bir nəsil meydana çıxdı. Onlar indiki cığal inkarçıların çiy və dayaz iddialarına rəğmən sənətdə, sənət vasitəsilə şüurlarda yeni bir epoxa yaratdilar ki, inkarçılar da məhz o dəyişmiş ictimai havada belə "cəsur" yetişdilər.

Mən hər zaman onu da qeyd edirəm ki, "altmışincilər" deyəndə, yalnız bu illərdə ədəbiyyat, sənət aləminə gələnləri nəzərdə tutmuram. Dövrün aparıcı estetik və ictimai qüvvəsi altmışincilər olsa da, bu yeniləşmədə daha yaşlı nəslin ən qabaqcıl, müterəqqi, irəlici nümayəndələri də fəal iştirak edirdi və Rəsul Rza yenə də bu mübarizənin ən ön sıralarında idi.

Rəsul Rzaya həsr olunmuş "Altmışincilərin lideri" adlı məqalədə gənc tənqidçi İradə Musayeva yazır: "Özünəməxsus yaradıcılıq dəst-xətti, ideya estetik prinsipləri ilə ayrıca bir mərhələ yaranan altmışinci illər ədəbi nəslinin nümayəndələrindən danışarkən Rəsul Rzanın adı birinci yada düşür... Bir çox şairlər bizə təmtəraqlı, pafoslular qəhrəmanlar, qaliblər təqdim edəndə Rəsul Rza bizə bu haykündə itib-batmış insanı göstərdi və içimizdəki insanı oyatdı. Rəsul Rza sözünə, şeirinə, hiss və düşüncələrinə azadlıq istəyirdi, çünkü bizə, oxuculara,

gələcək nəslə deyiləsi sözü çox idi. O qədər sözü isə qandalanmış əllərlə, göstərişlə yazmaq mümkün olmazdı. Rəsul Rza istədiyinə nail oldu. Biz onu eşidirik. İnanırıq ki, bizdən sonra gələn nəsillər də Rəsul Rza sözünün işığında dünyaya və insanlara baxacaq və bir-birilərinə şəfqət dolu təbəssümlə gülümşəyəcəklər".

***

Xruşşov dövrü Nikita Sergeyeviçin hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldığı gün deyil, bir qədər daha əvvəl bitdi. Xruşşov hələ vəzifədə olduğu vaxt, müəyyən dərəcədə elə onun öz əliylə məhvə doğru yuvarlandı. 1962-ci ilin dekabrında Moskvada Manejdə rəsm sərgisinə gəlib abstraktcionist, yaxud abstraktcionist saylığı rəssamları küçə söyüsləriylə təhqir edən Xruşşov özü də dərk etmədən qonduğu budağı baltalayır, öz siyasi tabutuna ilk mixləri çalırı.

Az sonra bütün qabaqcıl ziyalılara divan tutulmağa başlandı. Həbslər, sürgünlər, edamlar olmasa da, mənəvi basqlara, pisikdirmələrə, ictimai tənələrə geniş meydan verildi. Nisbi asudəlik illərində bir qədər səsləri qısılmış mühafizəkarlar hayif çıxmağa, özləri kimi düşünməyən və yaratmayan sənətcilərdən qisas almağa başladılar. Beləliklə, Xruşşov onu dəstəkləyən mütərəqqi intelligensiyanın və buna görə də, dünya əfskar ümumiyyəsinin rəğbətini itirdi. Bu tarixi səhv az sonra onun öz başında çatladı. Siyasi intriqə ustaları onu tədbirlə, ehmallıca vəzifədən atdılar.

Kiminsə çox dəqiq bir ifadəsi var ki, "Moskvada, mərkəzdə dırnaq tutanda əyalət respublikalarında barmaq kəsməyə başlayırlar". Doğrudan da, 1962-ci ilin gerici, mühafizəkar dekabr

dönlüşü yerlərdə, o cümlədən bəlkə daha da ifrat şəkildə Azərbaycanda növbəti "əcinnə ovuna" çevrildi.

Və yenə də tənqidlərin, tənələrin əsas hədəflərindən biri Rəsul Rza oldu.

***

Otuzuncu illərdən- ədəbiyyata ilk gəlişindən, 1981-ci il-ölüm gününə qədər Azərbaycan həyatının elə bir problemi çətin tapıla ki, Rəsul Rza yaradıcılığında eks olunmamış olsun. Otuzuncu illərin birinci yarısındaki ilhamlı quruculuq həvəsi, 37-ci il faciəsi, ikinci dünya müharibəsində azərbaycanlıların iştirakı və tarixi daha əvvəllərə uzanan səbəblərdən qat-qat artıq qurban verməyimiz, Güney Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı və bu hərəkatın amansızcasına boğulması, minlərlə fə-dainin dara çəkilməsi, hər iki tərəfdən türk qanı axıdılan mənəsiz İran-İraq hərbi, əzəli torpaqlarımıza- Qarabağa, Naxçıvana erməni tamahı, saxta beynəlmiləçilik adı altında dilimizə, milli dəyərlərimizə etinasızlıq, vətən xaini adıyla damğalanan Azəri mühacirlərinin-didərginlərin qəmli taleyi, ölkədə baş alıb gedən rüşvətxorluq, yalan, yerlibazlıq, paxilliq, donosçuluq, ədəbi mühitdə cahil anlayışlar, zövqsüzlük, mühafizəkarlıq-bütün bu sadalanan mövzular Rəsul Rza poeziyasının əlvan, çoxtərəfli və çoxtutumlu ictimai palitrasının çeşidli boyaları, mətləbləri, fərəhi və ağrı-acılarıdır... Bura hələ dünyanın müxtəlif ölkələri, xalqları haqqında silsilələri, kosmik mövzuları, klassiklərimizə həsr olunmuş şeir və poemaları, məhəbbət lirikasını 1ə fəlsəfi lirikanı, satirik şeirləri, uşaqlar üçün əsərləri, pyesləri, onlarca məqalə, oçerk, esse, xatırə, çıxış və müsahibələri, gənclərə

xeyir-duaları, habelə dünya ədəbiyyatından tərcümələri də əlavə etsək, Rəsul Rza yaradıcılığının mövzu, janr, forma zənginliyi haqqında təsəvvür almaq olar.

Yeni yetişən nəsil - milletin gələcəyi Rəsul Rzani daima düşündürən və narahat edən məsələlərdən idi. Sabirin "Ey dərbədər gəzib ürəyi qan olan cocuq, Ey ehtisami- milləti talan olan cocuq" misralarından riqqətlənən və kövrələn Rəsul Rza öz çağında da belə dərbədər gəzən cocuqların aqibətində yana-yana söz açırdı. Sabirin yuxarıda götirdiyim misralarını epigraf kimi qoymuş "Çörək satan qızlar" adlı şeirində məktəbdə dərs oxumalı balaların küçədə çörək satmasından ürək ağrısıyla yazırıdı:

*Bəzi adamlar buna
"tərbiyə işimizdə
çatışmazlıq, ya nöqsan",
Bəziləri
"keçmişin qalıqları", - deyirlər.
Düşünürəm: Qalıqlar!
Bu acı xirdaliqlar,
nə qədər qalacaqdır?
Qalıqların yuvası
Dağıldığı haçatdır!*

1962

Bir dəfə atama: "Bilirsən o qızlar harada çörək satırlar? - dedim, - Cavid küçəsiylə Cəlil Məmmədquluzadə küçələrinin tinində". Fikirli-fikirli: "Bu özü də kədərli bir şeir mövzusudur", - dedi.

"Uşaqlar bizim cəmiyyətdə yeganə imtiyazlı sinifdir", - deyə

bir-birindən gözəl kəlamlar bəyan eyləyən sovet rejimində körpələrə amansızcasına laqeyd, biganə münasibət "Sarı dana və balaca qız" şeirinin faciəvi mövzusudur. Kolxozun sarı danası xəstələnəndə sədr, partkom, baytar, briqadir bir-birinə dəyir, qoca mühəsib gəlir...

*Dedi: "Yazığın gəlsin biza,
sarı dana.*

*Amandır,
Bu zülmü eləmə
illik plana!.."*

Sağıcı Gülxaranın gözünə dünyanın zülməti çökür, dana sakit yatanda "ağrin alım", qurcuxanda "can" deyir...

*Nə evinə gedə bildi,
nə urvalıq apara bildi
uşaqlara dəyirməndən.
Tənzifə qızmadı ürəyi,
dananın qarnına bağladı
gəlinlik şalını.*

*Sədr hər axşam,
Hər səhər şəxsən soruşdu
dananın əhvalini.*

*Partkom gündə bir dəfə xəbər aldı:
-Necədir sarı dana?
Əhvalat uzundur, nə deyim.
Bəsdir bunu desəm,
Dana ölmədi bu azardan.
Ancaq*

*Gülxaranın kiçik qızı...
Beşcə qulac bez aldılar bazardan.*

*Quyruğunu qoyub belinə
qaçıır, tullanır
sarı dana indi.
Ancaq
soruşan yoxdur,
"Yaşıl otlar içindəki
o balaca qəbir kimindir?..."*

Cəmiyyətdə ağır ittiham kimi səslənən bu səpkili şeirləri Rəsul Rza təbii ki, yalnız əllinci illərin ikinci yarısından sonra, ölkədəki məlum dəyişikliklərdən sonra yaza və çap etdirə bilərdi.

Artıq dünyaya pəncərə açılmışdı, "Bağbanın qəfləti" şeirdə yazdığı kimi, bu bağın heç də dünyada yeganə cənnət olmadığı aydınlaşmışdı. Düzdür, dünyaya qapılar və pəncərələr taybatay açılmamışdı, Rəsul Rzanın arzuladığı kimi,

*"Ürəkdən ürəyə,
Ölkədən ölkəyə
açıq yol olsun"*

istəyi tam həyata keçməmişdi, yollar da, ürəklər də hələ xeyli qapalıydı.

***

1959-cu ilin aprelində Bakıda partiya fəallarının toplantısında çıxış edən Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin o vaxtki ideoloji katibi məruzəsində deyirdi:

"Yaradıcı işçilərimizin heç də hamısı həyatla ayaqlaşmır. Bəzən ədəbiyyat və incəsənətimizdə ideya və bədii cəhətdən zəif əsərlər meydana çıxır. Rəsul Rzanın "İnsan" şeiri buna misal göstərile bilər... Kommunizm qurucusu olan sovet adamı ədəbiyyat və incəsənət əsərlərinin əsas qəhrəmanı olmalıdır".

Əsərin bədii cəhətdən zəifmi, güclü müəyyənləşdirə bilərdi, amma kommunist ideolojisi baxımından "İnsan" şeirində təsvir edilən obrazın gerçəkdən də "Kommunizm qurucusu" olan sovet adamina heç bir dəxli yoxdu və bu cəhətdən katib də, onun sözlərindən vəcdə gəlib "əlüstü" nəticələr çıxaran tənqidçilər də haqlı idi. Elə həmin 59-cu ilin aprel ayında ideoloji katibin tənqidindən dərhal sonra "isti-isti" "Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzeti (11 aprel 1959-cu il) "İnsan" şeirinə şairin başqa əsərlərini də qataraq hücum'a keçir: "Rəsul Rzanın "İnsan" adlı bədbinlik təlqin edən zərərli şeiri, eləcə də, "Anket əhvalatı", "Sadə səbəb", "Təcrübəsizlik", "Ceyran dedi", "Sığorta" və başqa şeirləri müasir həyatımızdan, onların (kimlərin? Həyatın? - A.) dünyagörüşündən uzaq əsərlərdir. Belə əsərlərin dərc edilməsi tekçə öz yaradıcılığına qarşı az tələbkar olan müəllifin qüsuru deyil, həm də onların çapına icazə verən redaksiya heyətinin də nöqsanıdır".

Ədəbi qəzetdə bir rəy kimi söylənmiş bu fikir Kommunist Partiyasının rəsmi mətbü orqanı olan "Kommunist" qəzetində artıq bir rəy kimi yox, bir hökm kimi səslənirdi. 1959-cu il aprelin 18-də "Kommunist" qəzeti iki padval yazı Rəsul Rzanın SON şeirlərinin kəskin tənqidinə həsr olunmuş "Günün tələbləri səviyyəsinə" adlı məqalə verdi. Məqalə imzasız idı və

sovet ideoloji sisteminin qaydalarına bələd olanlar bilirlər ki, bu daha da təhlükəli idi. Çünkü imzayla, hətta rəsmi mətbuatda dərc olunmuş yazı müəyyən bir adamın şəxsi fikri qəbul edilə bildərdi, rəsmi partiya orqanında imzasız verilən yazı isə ümumən Kommunist Partiyasının, onun Mərkəzi Komitəsinin, yəni ən ali hakimiyyətin rəyi, daha doğrusu, hökmü və qərarı kimi anlaşılırdı.

Maraqlıdır ki, "Kommunist" qəzetində dərc edilmiş məqalənin eks-sədası çox uzaqlara, Sovet İttifaqının hüdudlarından kənarlara da çatmışdı. İkinci dünya müharibəsində almanlara əsir düşmüş, Avropada, sonralar Türkiyədə siyasi mühacir kimi sığınacaq tapmış ədəbiyyatşunas alim, publisist Süleyman Təkinər Münhəndə türk dilində çıxan "Dərgi" adlı ədəbi jurnalda (1959-cu il, N5, 17) bir məqalə dərc etdirmişdir. "Sovet Azərbaycanında tənqidlərə hədəf olan bəzi şeirlər üzərində araşdır-malar" adlı yazıda "Kommunist" qəzetində Rəsul Rzaya qarşı yönəlmış məqalədən ətraflı danışmış, onun məzmunsuzluğunu, saxtakarlığını, bəsitiyyini tutarlı dəllillərlə, güclü məntiqlə alt-üst etmişdir. Süleyman Təkinər yazır:

"Azərbaycanın müasir sovet yazarları arasında misilsiz şairlik qüdreti ve həssas daxili aləmi ilə çoxdan bəri oxucuların diqqətini çəkməkdə olan şair Rəsul Rzanın son aylarda basılmış şeirləri bu yöndə önəmlə üzərində durmağa dəyər.

Şairin "Azərbaycan" məcmuəsinin 1959-cu il fevral nüsxə-sində basılan bir sıra şeirləri Azərbaycanda bir hadisə oldu. Bəhs edilən şeirlər qızıl tənqidçilərdən başqa bəzi partiya cəv-rələrini də ciddi məşğul etmişdir, hadisənin təsiri hələ də davam etməkdədir.

Azərbaycanda qızıl tənqidçilər qədər bəzi partiya məmurları

lərinin da şiddetli tənqidlərinə hədəf olan şairin "İnsan" şeirini birlikdə oxuyaq:

*Səslər kəsildi,
fikirlər dolaşdı,
qurguşun asıldı kirpiklərdən.
-Aç qapını,
Mən ölüməm, gəlmışəm!
"Xoş gəldin" desəm,
bir az gülməli çıxar.
Gəlmisən, apar!
Adı, atasının adı,
yaşı, ünvani budur...
Gedək,
Dur...
Sükut çökdü araya,
Uzun, dərin bir sükut,
bir saniyə tamam...
Qalxdı ayağa.
Dedi:-Gedək.
Demədi:
"Yanılmısan,
Mən deyiləm.
sən axtardığın adam".*

Təqribən qırx illik bir zamandan bəri sözdə "ən bəxtiyar insanların yaşadıqları bir cəmiyyət" haqda Azərbaycan sovet kommunist cəmiyyəti vadisində içdə və dışda yapılan aramsız və güclü bir propaqandadan sonra, eyni cəmiyyətə mənsub məruf bir yazarın günün birində ortaya çıxaraq "burada insanların

ölümü cana minnət bildiklərini" deyərək, bu cəmiyyətin həqiqi mənzərəsini təsvirə təşəbbüs etmiş olması, qızıl məmurların qəzəbləndirməyə kafi gəlmışdı. Dərhal qələmə sarılan qızıl münəqqidlər "İnsan" şeirinin şairini yayım atəşinə tutdular".

Daha sonra S.Təkinər yazır: "Həssas bir şairin çürük bir fəlsəfə təsisini" və ya "insanlara qarşı iftiraçılıq" kimi töhmətlər altında buraxılması, hər şeydən öncə sovet kommunist cəmiyyətinin üzərində qurulu bulunduğu şikəst bir zehniyyətin məhsuludur. Şübəhə yoxdur ki, şair "İnsan" şeiriylə sovet cəmiyyətində insanın həqiqi durumu haqqında duyğu və müşahidələrini ifadə etmişdir. Bu duyğu və sezgilər insanın cəmiyyətdə mövqə və rolunu təsbit edən kommunizm fəlsəfəsinin iddialarından çox fərqlidir... İnsanı "çox yüksək qiymətləndirən" sovet kommunist propaqanda ədəbiyyatının hər gün tutturduğu təranələrlə, insanın real mövqeyi və durumu arasında mövcud olan bariz uyğunsuzluqlar "Divar daşı" adlı şeirində də bəlirtilmişdir".

Süleyman Təkinər Rəsul Rzanın tənqidə məruz qalmış "Qədim əl yazması", "Yazılıq" kimi şeirlərini də geniş təhlil edib haqsız tənqidlərə əsaslı cavab verəndən sonra "Sığorta" şeiri üzərində dayanır:

"Şairin "Sığorta" şeiriylə ilgili olaraq "Kommunist" qəzeti bunları yazır: "Əvvəla, sığorta yapılmasına etiraz etmək qabaqcıl bir görüş məhsulu deyildir. Bununla bərabər, şayət şair bu nəticəyə varmışsa, o halda, bu mövzuda yeni bir düşüncəyə malik olmalıdır. Və səbəbsiz deyildir ki, oxucu ilk misralardan sonra bu "yeni fikrin" açıqlanmasını gözləyir. Buna müqabil, "ölümün də həyat qədər qədim olduğunu" öyrənir. Fəqət, bu "yenilik" oxucumuzu təmin etməyir.

Nə qəribədir ki, qəzet şairin sığortaçıya necə bir cavab verməsi haqqında bir fikir bəyan etməkdən də utanıb çəkinmir. Qəzətə görə, şair ona xitab edən sığortaçıya bunları söyləməliydi:

*"Nə deyirəm,
Lazımdırsa, edin.
Təki, razi gedin.
Qəlbim də, canım da
Xalqıma bağlıdır.
Xalqa isə ölüm yoxdur.
Demək, yoxdur mənə də.
Mənim şüarım budur.
Bax, deyirəm yenə də,
Lazımdırsa, edin,
Təki, razi gedin".*

Yazıcı Süleyman əfəndi belə "tənqid üsuluna" təəccüb qalmasın, neyləsin? Onu "qəribə" adlandırmamasın, neyləsin? Ədəbiyyat tarixində bu yəqin ilk və yeganə faktdır ki, tənqidçi şairə NECƏ şeir yazmağın nümunəsini ÖZÜ yazdığını "şeir"lə göstərir. Bu, eyni zamanda anonim müəllifin "partiya məmuru" olmaqdan savayı, adicə bir qrafomon olduğunu da nümayiş etdirir.

***

Rəsul Rza 1970-ci ildə yazdığı "Qarabağ-baba yurdum" və on il sonra, 1980-ci ildə yazdığı "Şuşam mənim" şeirlərində gələcəkdə qanlı hadisələrə səbəb olacaq Qarabağ məsələsinin səbəblərini göstərir, torpaqlarımıza düşmən tamahı, yad iştahı

haqqında xəbərdarlıq edir. Nə yaziq ki, bu xəbərdarlığı o vaxt eşidən olmadı. Daha doğrusu, yalnız ermənilər eşitdi və Moskavadakı erməni dairələrinin təhribi ilə Rəsul Rzaya "millətçi" damğası vuruldu. Həmişə deputati olduğu Azərbaycan Ali Sovetinə seçilmədi, həmişə üzvü olduğu SSRİ Yazıçılar İttifaqının idarə heyətinə düşmədi. Ensiklopediyadakı fəaliyyəti də "günahlarından" biri və bəlkə də birincisi sayılırdı ki, bu barədə bir az sonra danışacağam.

Şairin "günahı" cərəyan edəcək hadisələri qabaqcadan duymaq və bu barədə öz sözünü demək idi.

*Sinəsi qabarıq,
nağıllardan gəlmış pəhləvandır
Şuşam mənim.
Mərdliklə, gözəlliklə,
qoşam mənim.
Azərbaycan torpağının
nur parçası.
İncə mahnilar yuvası.
Tarix sənin torpağında,
daşındadır.
Hər yan-yörən,
hər dolayın, hər ciğirin
Azərbaycan- Vətən dadır.
Köniillərdə neçə-neçə mahniların
zümrümsüsi, sözü qalib.
Sənin doğma torpağında
neçələrin gözü qalib.
Bəd əllərin kükrətdiyi*

*alovlardan diri çıxdın.
Ey Səməndər- Həyat quşu!
Kim nə deyir, desin,
Sən beləsən.
Bu adla da qalacaqsan.
Şuşam mənim,
mətanətlə, dəyanətlə, səxavətlə
qoşam mənim.
Yüz bir şəhər adı çəkim,
Gözəllikdə sənə tay olarmı?
"Vətən" adlı doğma yurddan
Püşk olarmı? Pay olarmı?*

("*Şuşam mənim*" şeirindən, 1980)

Nə yazıq ki, Vətəndən, Qarabağdan, Şuşadan "püşk olarmı, pay olarmı" sualına cavab minlərlə insanın qanı bahasına verildi.

1970-ci ildə yazdığı "Qarabağ-baba yurdum" şeirlər silsiləsində bu diyarın adından, tarixindən, qoynunda yetişən böyük insanlardan- Vaqifdən, Natəvandan, Üzeyir bəydən qürurla söz açır.

Qarabağın binayı-qədimdən Azəri yurdu, rəmzi Piri babanın torpağı olduğunu "Piri babanın bağı" şeirində xüsusi bir ahənglə vurğulayır.

"Qarabağ-baba yurdum" silsiləsində o illərin bir faciəvi hadisəsi də öz əksini tapıb. 1967-ci ildə Xankəndində (o vaxtlar Stepanakertdə) üç azərbaycanlı Linç məhkəmə üsuluyla bir

maşına salib yandırmışdılar. Sonra həmin yerdə güllər əkiblər. "Tonqal yerində çiçək" şeiri bu faciə haqqındadır.

Rəsul Rza erməni millətçilərinin qələmə vermək istədikləri kimi heç də erməni düşməni deyildi, heç bir xalqın düşməni olmadığı kimi.

Ancaq Rəsul Rzanın qatı millətçi, cibində kommunist bileti gəzdirənlər də, mahiyyətcə daşnak olan erməni yazıçılarını görməyə gözü yoxdu. Nəinki çağdaş yazıçıların əsərlərini, ermənilərin klassik saydıqları Raffinin "Xent", "Samvel" kimi qatı antitürk romanlarını oxuyarkən necə əsəbiləşdiyinin, hiddətləndiyinin şahidiyəm. Rəsul Rzanı çox hiddətləndirən kitablardan biri də Silva Kaputikyanın "Karvanlar hələ yoldadır" kitabı idi. Bu yaxınlarda atamın arxivindən Silvaya yazdığı məktubun surətini tapdıq. Silva Kaputikyanı çoxdan tanıydı, yəqin elə buna görə də ona "sən" deyə müraciət edir:

"Silva!

İndi kim dəqiq hesablaya bilər ki, sənin erməni soyqırımı saydığını o illərdə dinc əhali sırasından neçə erməni, neçə türk qətl edilib? Sən isə buna görə konkret günahkarları deyil, türk xalqını bütünlükə ittiham edirsən. Amma, axı, Sultan Əbdülhəmid Türkiyəsi vərdi, Namiq Kamal, Tofiq Fikrət, Kamal Atatürk, Mustafa Sübhi, Nazim Hikmət Türkiyəsi də vərdi və var. Bütün türklərə qarşı nifret hissələri aşılamaq mögər erməni xalqının xeyrinədir? Kitabında Azərbaycan xalqına da eyni bədxah münasibəti görülər. Bəs bizim reklam edilən dostluğumuz necə oldu? İndi cürbəcür avantüristlər Naxçıvanla, Qarabağla bağlı fitnəkar məsələlər qaldırır, xalqlarımız arasına nifaq salmağa çalışır, biz yazıçılar da tarixdən müxtəlif fitillər

çıxarıb odlayırıq. Sən kitabında murdar işlər görmüş daşnakları belə nəcibləşdirməyə cəhd edirsən. Əlbəttə, daşnaklara birbaşa bəraət qazandırmaq lap ağı olardı, bunu sən də başa düşürsən, ona görə də məsələni belə qələmə verirsən ki, daşnaklar daha təhlükəli deyil, zəhərli deyil. Amma əslində onlar cəzaya layiq KONKRET cinayətkarlardır, onların cinayətlərinə görə, sənin hər zaman etdiyin kimi, bütün xalqı ittiham etmək olmaz. Bilmirəm, məktubum səni xalqlarımızın qarşılıqlı əlaqələri üçün çox vacib olan məsələlər haqqında düşünməyə vadar edəcəkmi, amma hər halda mən bunları yazmaya bilməzdim.

Rəsul Rza".

Rəsul Rza çox şeyi öncədən görə bilirdi də, yəqin heç təsəvvür etməzdi ki, həmin bu Silva Kaputikyan Qarabağ avantürasının mərkəzi fiqurlarından olacaq və cinayətkar daşnaklar da Ermənistanın siyasi həyatında meydan sulayacaqlar.

Atamın vaxtsız ölümünə (Əziz adamın ölümü həmişə vaxtsızdır!) nə qədər yansam da, bəzən düşünürəm: Yaxşı ki, sonrakı illərdə başımıza gətirilən müsibətləri görmədi.

Amma o biri tərəfdən, heyf ki, ürəyinin gizli arzusunun həyata keçdiyini- Azərbaycanın müstəqilliyini də görmək ona qismət olmadı.

***

Rəsul Rza adı gələndə, ilk öncə sərbəst vəzn anlayışı yada düşür. Şair özü də xatırlayırdı ki, gənclik illərində, cavan şair və yazıçılarımız bir-birinə müxtəlif ayamalar verəndə, onun özünün ayaması "Sərbəst" imiş. Bununla belə, Rəsul Rza irsinə nəzər salanda aydın olur ki, onun hecayla yazdığı şeirlər təqribən

elə sərbəst vəznlə yazdıqları qədərdir. Hələ ondan çox deyilsə. Bədii keyfiyyətləri baxımından da sərbəst şeirlərin çoxundan geri qalmır. Əlbəttə, bu şeirlərin içində zəifləri də var, amma elə "sərbəstlər" arasında da belələrini tapmaq mümkündür. Söhbət belə ötəri yazıldan deyil, Rəsul Rzanın yaradıcılığını müəyyənləşdirən ən vacib və səciyyəvi əsərlərdən gedir.

Sərbəst və heca şeirlərdən başqa atamın əruzla yazdığı şeirlər də var. Azdır, amma var.

Vaqif Səmədoğlu xatırlayır ki, bir dəfə Rəsul Rza onunla söhbətdə "Əruz üçün burnumun ucu göynəyir, qəzəllər yazmaq istəyirəm", - deyib. Mənimlə belə söhbəti olmayıb, amma Vaqifin sözlərinə inanmaq olar.

Rəsul Rza hecanın bütün biçimlərində yazıb və hətta "Şeir vəzni və məhəbbət haqqında dastan" adlı şeirində bəzən ona xas olan uşaq dəcəlliyyilə hər beysi hecanın bir bölgüsündə verib.

Heca vəzninin müxtəlif bölgülərində istifadə edən Rəsul Rza aşiq şeirinin bütün biçimlərində örnəklər yaratmışdır - qoşma, gərayılı, bayatı, cinaslı bayatı.

Rəsul Rzanın aşiq səpkisində yazdığı şeirlər içində çağdaş poeziyamızda nadir nümunə olan dodaqdəyməz də var. Bu, Aşıq Ələsgərin məşhur "Çataçat" qoşmasını nəzərə alaraq yazılmışdır.

Belə düşünənlə ola bilər ki, Rəsul Rzanın hecanın müxtəlif bölgüləri və biçimlərində yazması ancaq və ancaq polemik xarakter daşıyır. Yəni sərbəst vəznin aludəçisi təkin tanınan şair "Mən başqa ölçü və formalarda da yaza bilərəm və heç kəsdən pis yazmaram" fikrini isbat etmək üçün yaradılıb. Bu, əlbəttə, belə deyil. İntəhası Rəsul Rza heca vəzninin də imkanlarını si-

namaq, bu forma və biçimlərdə də çağdaş duyğu və düşüncələrini çatdırmağa çalışırdı. Müharibə dövründə isə dediyim kimi, bu, həm də aktual bir məqsəd daşıyırdı, xalqın daha çox bələd olduğu və sevdiyi vəzndə ona daha tez çatacaq və təsir edəcək əsərlərə olan tələbatdan doğulmuşdu.

İlk program xarakterli şeirlərindən olan "Çinar"dan müharibə dövrünün "Bəxtiyar"ından və lirikasından savayı Rəsul Rza müxtəlif dövrlərdə heca vəzniylə başqa mühüm əsərlərini də yaradıb. Belə şeirlərdən biri, zənnimcə, "Göy at" şeiridir.

Bu şeir Rəsul Rza yaradıcılığının nəinki formal cəhətdən, yəni vəzn, ölçü, qafiyə, ənənəvi biçimlər baxımından çoxçəşidli zənginliyinin örnəyidir, həm də şairin bir şəxsiyyət kimi nə qədər mürəkkəb, müəyyən anlamda ziddiyyətli dünya duyumuna malik olmasının nümunəsidir. Ömrü boyu yeniliyin, o cümlədən texniki yeniliklərin, çağdaş həyat tərzinin təbliğatçısı olmuş Rəsul Rzanın patriarxal keçmişə, əbədi qeyb olan dəyərlərə sevgisi, onların qəribəməsi ən parlaq şəkildə, məncə, "Göy at" şeirində ifadə olunmuşdur. Rəsul Rzanın dünyagörüşü üçün "Təyyarəmiz var ikən arabaya minəkmi? Traktoru olanlar torpağı xışla əkmir" mövqeyi nə qədər səciyyəvidirsə, "Göy at"da ifadə olunmuş acı kinayə də o qədər səciyyəvidir:

Ağzınızı büzməyin, deməyin ki, bu nədir?

Deməyin, şairə bax, maşın əleyhinədir.

Maşın üssüflu kəsdi Göy atının başını

Şair necə bəyənməz belə kamil maşını?

***

Rəsul Rzanın həm sərbəst, həm heca vəznində yazdığı əsərlərdə külli miqdarda yeni, orijinal, gözlənilməz obrazlar, təşbehlər, bənzətmələr var.

Bənzətmələrin, obrazların orijinallığıyla bərabər çox əyani, görümlü olmaları da diqqəti çəkir. Hətta insan gözüylə görülə bilməyən şeyləri təsvir edərkən də Rəsul Rza çox əyani obraz yarada bilir. Məsələn, "Ana qaz" şeirində belə bir yer var:

*Qazın yeddi balası vardi;
Qonaq gəldi, ev yiyəsi birini kəsdi,
Dedi: "Altısı qalır, bəsdir".
Gecə bala qaz,
Boynunda qan qırmızı lent,
girdi Ana qazın yuxusuna.*

Yaxud qatarından ayrılib yerə düşən durnanın gözüylə görünən dünyası:

*Yer qalxdı,
bulud ucaldı,
durna endikəcə aşağı.
Külək sürtdü özünü
onun döşünə,
Durna endi, endi,
düştü sarı kövşənə.
Ona elə gəldi ki,
üstündə uzandığı
sarı kövşən deyil,
qaynar səhraların qumudur.*

*Ona elə gəldi ki,
Göyə baş qaldırmış qələmələr,
yaşıl boyanmış fil xortumudur.
Ona elə gəldi ki,
uçur,
Günəşdir kürəyini yandırın.*

Bəzən təşbehlərində belə əyanılık, görümlülük yoxdur, amma onların da başqa səbəbi var. Mənim nəzərimdə bu, əlbəttə, subyektiv təəssürat ola bilər. "İşıqlar üzüyəndə" şeiri və bu təşbehin özü impressionist rəssamların üslubunu xatırladır. Soruşula bilər: "İşiq da üzüyərmi?", Bəs gül necə, üzüyərmi? Gülün üzüdüyünü hardan bilirik? Poeziyadan, xalq şeirimizdən; bayatılarımızda "Şəh düşdü, gül üzüdü", deyilir.

Rəsul Rzanın bəzi təşbehləri satirik səciyyə daşıyır. "Bədən üzvləri" adlı bol mizahlı silsilədə belə oxşatmalar çıxdır.

Rəsul Rzanın təşbehləri, obrazları sırasında, bəzi şeirlərində surrealist boyalar da nəzərə çarpir. Bu baxımdan "Üç girdin ar- can odunu, divar sobası və yuxu" şeiri maraq doğurur.

Başqa bir şeirində də surrealist boyalar, yuxu ovqatı var.

Rəsul Rzanın yaradıcılığının ilk addimlarından başlayan axtarışları, eksperimentçiliyi, sonralar çağdaş rus və dünya ədəbiyyatiyla daha yaxından tanışlığı, rəssamlıq, musiqi sahəsində biliklərinin zənginləşməsi və ən başlıcası yaşadığı çətin ömrün təcrübəsi nəticəsində həyata fəlsəfi baxışının yetkinləşməsi onun son dövr poeziyasının ən önemli örnəyi olan "Rənglər" silsiləsində bitkin yekun şəklində meydana çıxdı.

Əgər Rəsul Rza şeirinin yalnız Azərbaycan və ümumtürk poeziyasında deyil, çağdaş dünya poeziyasında da yeri varsa, bu yeri ilk öncə "Rənglər"lə qazanıb.

***

Rəsul Rzaya qarşı tənqid kompaniyaları, adətən, iki yöndə gedirdi. Ya bu kompaniya rəsmi dairələrdən başlanır və yazıçı qardaşlar tərəfindən davam etdirilirdi, ya da bu nəcib işə qələmədaşlarının özləri təşəbbüs göstərir və kifayət qədər material toplanandan sonra Mərkəzi Komitə də öz münasibətini bildirib bu tənqidləri rəsmi surətdə dəstəkləyirdi. Yazıçıların mübarək orqanı "Ədəbiyyat və İncəsənət" Rəsul Rzanın Lenin mükafatına təqdim edilmiş kitabı haqqında yazırıdı:

"Pəncərəmə düşən işiq", "İki tarix" şeirlərinin sonluğu zəifdir. "Quzu", "Mahni dərsi", "Qaz" şeirlərdə yürüdülən fikir müəyyən dərəcədə dumandalıdır. "Ağ fil" şeirinin ideyası orijinal deyildir. "Bakı", "Ana, dərdin nədir?" şeirləri lakonizmdən uzaqdır, ritorik xarakterdədir və s. Şair bəzən prozaik ifadələrdən həddindən çox istifadə edir ki, bu da sətri tərcümə təsiri bağışlayır. Ayrı-ayrı nöqsanlarına baxmayaraq, Rəsul Rzanın "Qəlbimdə bahar" şeir kitabı maraqla (?!-A.) qarşılanır(19 yanvar 1963).

Qəzetiñ elə həmin sayında dərc edilmiş başqa bir məqalədə belə bir abzas var:

"Qəlbimdə bahar" kitabına çəkilmiş şəkillərdə gənc rəssam T. Nərimanbəyov formalist axtarışlarının faydasız bəhrəsini nümayiş etdirmişdir. Həyat ilə, insan təfəkkürü ilə heç bir əla-qəsi olmayan bu mücərrəd, ifrat şərti rəsmələrin meydana çıxmazı, hazırda sovet incəsənətində mücərrədçi, formalist hoq-qabazlıqlarla gedən ciddi mübarizə şəraitində xoşagəlməz bir hadisədir".

Ölkənin ən yüksək mükafatına təqdim olunmuş kitaba bu

sayaq, bu dillə xeyir-dua verilir, "uğur dilənirdi".

Qəzətin "Xalq üçün yazıl-yaratmalı" adlı baş məqaləsi (9 fevral 1963-cü il) demək olar ki, tamamilə Rəsul Rzanın "Rənglər"inə həsr olunmuşdu.

Kəlmə başı "mütərrədçilik" sözünün təkrarıyla "Rənglər"i, o zaman Xruşşovun Manej sərgisində rəssamları şil-küt etməsindən sonra sənətdə "mütərrədçiliyə" qarşı aparılan kompaniyayla bağlamağa çalışırlar.

"Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzeti (30 mart, 1963-cü il), "Məqsəd aydınlığı və sənətkarlıq" adlı məqalədən:

"...Jurnalımızın yuxarıda göstərilən sayında xalq şairi Rəsul Rzanın "Rənglər" başlığı altında 27 yazısı verilmişdir. Mən bu parçaları diqqətlə oxudum, bunlarda həyatımız üçün, cəmiyyətimiz üçün xeyirli bir mənəna, faydalı bir məzmun axtarmağa çalışdım, çox təəssüf ki, tapa bilmədim... R.Rza "Rənglər"i çap etdirməklə indi çıxılması çətin olan bir vəziyyətə düşmüştür. Əlbəttə, müəllif deyə bilər ki, burada bir çətinlik yoxdur. Bu nədir ki, mən bundan çətin vəziyyətlərə düşüb-çıxmışam. Hələ neçə il bundan qabaq formalizmə meyl etməyim üstündə məni möhkəm tənqid etdilər. Nə oldu? Nə itirdim? (Kursiv mənimdir-A.)

Hərgah R.Rza yoldaş "Rənglər" haqqında olan tənqidlərə kəmetina olmasayıdı, indiyə kimi "Rəngləri" özü üçün aydınlaşdırır, müəyyənləşdirir, əslində qatığın ağ, qurumun qara rəngdə olduğu haqda qəti fikir söyləyə bilərdi. Məlumdur ki, həyat həqiqətlərindən uzaq, bədii keyfiyyətlərdən məhrum olan bu "rənglərin", "çalarların" bizim üçün heç bir ictimai-siyasi, tərbiyəvi əhəmiyyəti yoxdur. Əksinə, formalizm, abstraktionizm kimi zərərli meyllər və onların müxtəlif "çalarları" la-

zimincə tənqid olunmasa, döyülüb ədəbi mühitdən qovulmasa (kursiv mənimdir-A.), oxucularımızda şeirə, sənətə ikrah hissi doğurur, sənət aləminə hərc-mərclik gətirər. "Azərbaycan" jurnalı bu cür yazıları qeydsiz-şərtsiz çap etməklə həm bu yazıların müəllifinə, həm də oxuculara çox pis xidmət göstərmüşdür".

Bu müəllif də Rəsul Rzanın "döyülüb qovulmasını" nə qədər arzuladısa, ötən tənqidlərdən sonra salamat qalmasına, bir şey itirməməsinə nə qədər təəssüf etdi, Rəsul Rzanın "səhvlerini boynuna almasını nə qədər gözlədisi", elə gözəlməkdən gözləri sarala-sarala qaldı. Rəsul Rza bu sayaq "tənqidlərə" kəmetinalığında israr edir, "qatığın ağ olduğunu" heç cür etiraf etmirdi və "qatığın ağ olduğu" kimi həqiqətləri, bu sayaq kəşfləri, ixtiraları opponentləri olan başqa şairlərin ixtiyarına buraxırdı. Əlbəttə, Rəsul Rza qatığın ağ, qurumun qara olduğunu, ən azı, onu tənqid edənlər qədər bilirdi. "Qatiq ağıdır" yazsaydı, yəqin ki, düz olardı, hamı da razılaşardı, heç kəs etiraz etməzdı. Amma bu, - şeir olmazdı. Rəsul Rzanı tənqid edənlər və özlərini xalq dilinin, xalq ifadələrinin bilicisi kimi qələmə verənlər xalqın işlətdiyi ən adı deyimləri unudurdular. Xalq "ağ yalan" deyir, "qara böhtan" deyir. Yalanın, ya böhtanın rəngini necə təyin etmək olar, görəsən? Nəyə görə yalan məhz ağ, böhtan isə qaradır? Xalq "ağa qara demək" ifadəsini də işlədir. "Rənglər"i, həqiqətən də, diqqətlə, həm də pis niyyətlə oxumasayılar, görərdilər ki, "qatığın qara", "qurumun ağ" olması sözləri silsilənin məhz bir şeirində, "Əl vurmayıñ, rənglənib" şeirində ifadə olunub. "Əl vurmayıñ, rənglənib", yəni üstünə boyaya çəkilib, toxunsan bulaşarsan. "Əl vurmayıñ, rənglənib" şeiri yalana, saxtakarlığa, riyakarlışa, qəlp anlayışlara qarşı yönəlmış şeirdir,

odur ki, burada hər şey olduğu kimi deyil, əksi, tərsi şəklin-də, tərs-məzhəb göstərilir. "Qara qatıq da, aq qurum da, yeməli qum da, dodaqlara yapışmış saxta təbəssüm də, məhəbbətin surraqatı da, məqsədli, yəni təmənnalı alqışlar da". Bir sözlə, sovet cəmiyyətinin bütün "doğruyabənzər yalanları", hər şeyin yanlış şəkildə, həqiqətin üstünə boyan çəkməklə təqdim edilməsi... Həmin şeirdə adı çökilən buqələmunlara, rəngdən rəngə düşən xameleonlara qarşıdır bu şeir.

Qəzətin elə həmin nömrəsindəcə "Rənglər"ə həsr olunmuş "Şeir, yoxsa tapmaca adlı məqalə çıxır. Həmin məqalədən bir parçaya diqqət edək:

"Rənglər" şeiri başdan ayağa qədər bənzətmələr, müqayisələr üzərində qurulmuşdur. Lakin bu bənzətmələr çox qəribə, gözlənilməz və mücərrəd görünür (Əhsən belə məntiqə; guya ki, şeir bənzətmələr üzərində qurulmamalıdır və bu bənzətmələr gözlənilməz olmamalıdır. "Mücərrədlik" də ki, öz yerində-A.)

Müxtəlif parçalar içərisində işlənmiş "soyuq tənhaliq", "can-sız barmaqlar", "boş ürəklər", "kədər çökmüş üzlər", "dəryalarla göz yaşı", "milyonlarla qəbir daşı", "yammış ürək", "şaxta qorxusu", "hicran qorxusu", "yanıqlı göz yaşı", "gecənin tabutuna salınmış örtük", "buz nəfəsli qaraltı", "ömürlük dustaq", "həsretli gözlər", "pərişan saçlar", "titrek dodaqlar", "nəğməsiz dağlar", "kor bulaqlar", "ovsuz ovlaqlar", "odsuz ocaqlar" və bir sıra başqa ifadələr şeirlərə bir ümidsizlik əhval-ruhiyyəsi, qüssə və soyuqluq göttirmişdir.

Bir xüsusiyyəti qeyd etmək istəyirəm: Sital sovet tənqidçiləri nəyi başa düşməsələr də, hər halda "ideoloji sapıntıların" iyini

çox yaxşı ala bilirdilər. "Rənglər"in şifrə edilməsinin bir səbəbi də Rəsul Rzanın senzura duzaxlarından qurtulmaq cəhdidi idi. Bu biçarə tənqidçi haradan bileydi və öncədən duyayıdı ki, "Rənglər" yazılın gündən 25-30 il keçəcək və sovet dövrü, repressiya qurbanlarının "milyonlarla qəbir daşı", Sibirə sürülmüşlərin "şaxta qorxusu", "buz nəfəsli qaraltısı", əzizlərini itirmişlərin "döryalarla göz yaşı", "titrək dodaqlar", "hicran qorxusu", "yamış ürəklər", "soyuq tənhalıq" insanların bu rejimdə "ömürlük dustaq olmaları" artıq hamının işlətdiyi ifadələrə çevriləcək. Bütün bunlar haqqında, qüssə və soyuqluq gətirən əhval-ruhiyə barəsində dönə-dönə yazılıcaq, bu, hətta bir dəbə, mədaya çevriləcək, imkan verilən zaman hər kəs öz keçmişdəki cəsarətini bol-bol reklam edəcək. 1963-cü ildə sovet mətbuatında "Rənglər" silsiləsindən məhz bu faciəvi, bədbin, qüssəli və ümidsiz ifadələri seçib yan-yanaya düzəmək isə müəllifin bunu qəsdən və ya başa düşmədən etməsindən asılı olmayaraq siyasi xəbərçilik, donos idi.

Əhli-qələmlərin "Rənglər"ə qarşı səlib yürüşünə, nəhayət, Partiya rəhbərliyi də münasibət bildirməli oldu. Əvvəllərdə gətirdiyim tənqidlərdən sonra dəyişmiş növbəti ideoloji katib 1963-cü il martın 21-də Respublika yaradıcı ziyalılarının müşavirəsində etdiyi məruzədə Rəsul Rzanın xidmətlərindən, "Lenin" poemasının geniş oxucu auditoriyası arasında rəğbət qazanmasından bir-iki söz deyəndən sonra keçir "Rənglər"ə:

"Rəsul Rzanın yaradıcılığında, daha doğrusu, onun axtarışlarında artıq ədəbi ictimaiyyəti narahat etməyə başlayan cəhətlər də müşahidə edilir. Şairin əsərləri içərisində bəzən faydalı və aydın fikir ifadə etməyən, konkret həyatı məzmundan məh-

rum olan şeirlərə də rast gəlirik... "Rənglər" silsiləsi buna canlı misal ola bilər. Bu silsiləyə daxil edilmiş şeirlərin çoxunun məzmunu mücərrəd, dumanlı (kursiv mənimdir-A.) fikirlərdir; bəzən hətta müəllifin nə demək istədiyi əsla məlum olmur... Söhbət orijinal novator bir şairdən gedir. Bu nöqsan üzərində ciddi düşünməsi, bu nöqsanı aradan qaldırması Rəsul Rza yoldaşın özü üçün də, ümumiyyətlə, bugünkü Azərbaycan şeiri üçün də faydalı olardı" ("Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzeti, 23 mart, 1963-cü il).

Göründüyü kimi, bu dəfə partiya məzəmməti yazıçı qardaşların tənqidindən daha yumşaq, daha müləyimdir.

***

Düşünürəm, bəlkə doğrudan da, heç kəsi qınamalı deyil. "Rənglər"in mənasını anlamaya, dəruni mənasını dərk etmək o qədər də asan deyil. Əvvəla, bunun üçün müəyyən savada, biliyə, erudisiyaya malik olmalısan. "Qəhvəyi"də Balzakin, ya-xud Qogenin adlarının nə üçün çəkildiyini başa düşmək üçün Balzakin qəhvəye aludə olduğunu, Qogenin Taiti rəsmərlində qəhvəyi rəngə üstünlük verməsini bilmək lazımdır. Müəyyən rənglərlə bağlı fransız impressionist rəssam və bəstəkarlarının xatırlanmasının səbəbini aydınlaşdırmaq üçün bu sənətkarların yaradıcılığına azacıq da olsa, bələdliyə ehtiyac var, Deqanın "Mavi rəqqasələr"i, Van-Qoqun "Qızılı günəbaxanlar"ı haqqında cüzi təsəvvürün olmalıdır. Debüssinin "Kürən saçlı qız" əsərini dinləməsən də, heç olmasa, adını eşitməliyidin.

Ancaq bu savad kasadlığı bir yana dursun, "Rənglər" Rəsul Rzanın Azərbaycan şeirinə və Nazim Hikmətin dediyi kimi,

ümumən Türk şeirinə (içi Türkiyə qarışq) gətirdiyi önəmli bir yeniliyi-assosiativ düşüncə tərzini, animların, yaddaşda oyanan xatirələrin çox vaxt təsadüfi, altşüurla bağlı olduğunu qavramaq və qəbul etmək gərəkdi. Buna əski ibarəylə "tədayi-əfkər" deyirlər. Məhz elə buna görə Nazim Hikmət "Rəsul şeirimizə tamamilə yeni bir özəllik gətirdi, "Rənglər" də özü-özünü ötbükəndi", - deyirdi.

"Rənglər"in açarı elə silsilənin başlanğıcında, "Üvertüra" adlı şeirdə verilmişdir.

"Rənglər"in məğzi və əsas estetik prinsipi budur: yalnız gözlə görünən əşyaların rənglərinin bəsit tərəfini vermək deyil, rənglərin oyatdıqları müxtəlif assosiasiyyalar, animlar, xatirələr, düşüncələr, duygular vasitəsilə "ağrının, sevincin, ümidiñ, insan taleyinin" də mənzərəsini yaratmaq.

Həyat haqqında, insan taleyi haqqında, öz ömrünün təcrübəsi və əşidli təəssüratlıyla bağlı duyduqlarını, düşündüklərini ifadə etmək üçün rəngləri seçməsi təsadüfi deyildi. Ta uşaqlığından bəri Rəsul Rzada rəng duyğusu çox güclü olub. Dünyanı həmişə bərrəng-boz, ya ağ, qara deyil, əlvan, çoxboyalı görürdü. Bir şeirində yazdığı kimi, xəyalında həftənin hər gününü bir rəngdə görmürəm. Uşaqlıqda əlvan kəpənəklər gördüyü yuxular da, sonrakı illərin yuxuları da rəngli imiş.

"Rənglər"i duymaq, anlamaq üçün, dediyim kimi, bu silsilənin açarını, poetik şifrini, kodunu tapmaq lazımdır. Məsələn, tutalım şirmayı rəng Rəsul Rzanın xəyalında fil dişini canlandırır, fil haqqında anim çəkib Hindistani, Afrikani yada salır və bundan dolayı şair daim onu narahat edən müstəmləkə ölkələrinin taleyi məsələsinə toxunur. "Şirmayı"

şəirində Afrikanın dərdindən, qaraların taleyindən, zindan barmaqlıqlarından, ilməkli kəndirdən, məftilli qırbançdan söz açılır. "Xurmayı" şəirində də yenə xurmaliqlarla assosiasiya, anim yaranaraq müstəmlekələr xatırlanır, "qəhvəyi" rəng yalnız Balzak və Qogenlə deyil, həm də bu rəngi öz rəmzinə çevirmiş faşizmlə əlaqələndirilir. "Qəhvəyi" şəirində "yer üzündə cəhənnəmin şöbəsi"-almanın kontslagerləri, ölüm düşərgələri haqqında deyilib. Bəzən eyni bir şeirdə müəyyən rəngi Rəsul Rza həm konkret, görümlü bir şeylə, həm də mücərrəd (axırı, bu sözü mən də işlətməli oldum) bir anlayışla bağlayır. Məsələn, "Boz" şeirini alaq. "Cansız barmaqlar arasında sönmüş siqaretin külü", "vağam güller selofana bükülü", yaxud "soyuq tənhalığın saçlarda qalmış gümüşü" sözlərini oxuyanda, gözümüz önünə siqaret külü, ya ağ saçlar gelir. Elə həmin şeirdə "yetim bir qız uşağının dəyişiksiz dizliyi" sözləri isə bir qədər dolayı şəkildə konkret lövhə yaradır: ehtiyac içində yaşadığı üçün illərlə geyilib sürtülmüş, bozarmış dizlik - yetim qızın dizliyi. Bəlkə də ilk baxışdan asan qavranılmasa da, hər halda, bu ifadə də diqqətlə yanaşıldıqda konkret, əyani mənzərəni canlandırır. Amma elə həmin o şeirdə BOZ rəng konkret görümlü sehnəylə, mənzərəylə deyil, doğrudan da, ilk nəzərdə mücərrəd sayıla biləcək anlayışla əlaqələndirilir: VAXTIN RƏNGSİZLİYİ.

Məncə, bu çox tutumlu və mənalı obrazdır. Həqiqətən də, elə zamanlar olur ki, həyatın heç bir rəngi qalmır, bozdan qeyri. Başqa bir şair "rəngi qaradan başqa" rəng qalmadığını etiraf edirsə, Rəsul Rza bozluğu ümumən vaxtin rəngsizliyi kimi görür.

"Rənglər"də bir çox ifadələr aysberqin su üzünə çıxıb görü-

nən tərəfi kimidir, obrazın əsas kütləsi, tutumu isə görünməzdür. Görünməzdir, amma var, düşünüb, duyub onu təsəvvür etmək gərəkdir. Məsələn, "Qaranın dərd çaları" şeirinin görünməyən alt qatında nələrin gizləndiyini oxucu özü təyin edə bilər;

*Həsrətli gözlər,
Pərişan saçlar,
Titrək dodaqlar.
Sürət yolunda dəstəbaşı çolaqlar,
Söz eşidə bilməyən qulaqlar,
Sindirilmiş puçurlu budaqlar.
Yaşamalı ölülər,
Ölməli sağlar.
Dili ali məclislərdən qovulan,
qolları buxovlu olan
qəbilələr, xalqlar.*

Şeiri assosiativ prinsipə qurarkən yalnız adlıq cümlələrdən istifadə etmək üsulundan da ilk dəfə R.Rza istifadə etmişdir. Sonralar bu üsulla yeni nəslin şairləri bir sıra şeirlər yazmışlar. Məsələn, Fikrət Sadığın Qara Qarayevin "Üçüncü simfoniya"-sına həsr etdiyi şeiri, Nüsrət Kəsəmənlinin "Durğu işarələri" silsiləsi bu üslubda yazılıb.

Təbii ki, Rəsul Rzanın assosiativ prinsipləri subyektivdir, özünəməxsus qanuna uyğunluqlar üzərində qurulur, yalnız öz fikir, düşüncə axarına tabedir. Amma məgərə şair öz içəri aləminə deyil, başqa birisinin fikir və düşüncə axınına tabe olmalıdır? Doğrudan da sual oluna bilər: Bənövşəyi rənglə boynuburuq yetimin nə əlaqəsi var? İzahı çox sadədir: Aşıq Qurbanının "Bənövşə" qoşmasında deyilir: "Ayrılıqmı çəkmış,

boynu əyridir, Heç yerdə görmədim düz bənövşəni".

Yaddaşında yaşayan bu misralara görə, Rəsul Rza öz təsəvvüründə boynuburuq yetimi məhz bənövşəyi rəngdə görür.

"Rənglər"i qəbul etmək də olar, qəbul etməmək də, amma bu səpkili şeirləri qapıdan qaytarmaq, qadağan etmək, çap olunmasına yasaq qoymaq və müəllifi döymək, qovmaq, cəzalandırmaq kimi o dövrün çağırışları dözülməzdır. Dözüm demişkən, bir az dözümlü, səbrli olmaq gərəkdir, tanış və vərdişli olmadığın hər ədəbi yeniliyi tənə daşına tutmağa tələsmək lazımdır, alışmadığımız sənətin dəyərləndirilməsini zamanın ixtiyarına buraxmaq gərəkdir.

"Rənglər"in nəşrindən, tənqidindən, müxtəlif dillərə tərcümə edilib təqdir olunmasından və Rəsul Rzanın vəfatından neçə il sonra yeni nəslin nümayəndəsi Rafael Hüseynov bu silsiləni belə qiymətləndirir:

"Bu gün "Rənglər"i bir də oxuyuram və o silsilənin hər misrasında misralara, sözlərə sığmayan yeni-yeni hikmətlərlə üzləşirəm. Axarına sığmayan, sahillərini uzaq-uzaq aşış keçən bu hikmətlər məni də düşüncələrimin adılıyindən, hissərimin birovuzluğundan qoparıb çıxarır, mehriban əllişirəm əllərimdən tutub irəliyə aparır. O irəlidən daha irəli olan mənzilləri də tuş verir. "Rənglər"dən beynimə düşən işiq məni həyat haqqında düşüncələrə yönəlddi, qol-qol açılan sonsuz, sərhədsiz yollara, çıqlıqlara, dolaylara səslədi. Və məncə elə böyük şeirin, yüksək sənətin əsl sirri, təməl mayası da bundadı: səni öz divarlarının arasında dayanmağa vadar etmir, səni cəbr kəməndiyilə tutub saxlamağı rəva bilmir. "Çiynamə qalx" deyir, "Bax, bir az da uzaqlarda nə görərsən". O sənə irişilməz üfüqləri göstərir, bə-

lədçin, qanadverənin olur, beynini yeni güclə, ürəyini təzə sevgilərlə doldurur.

Rəsul Rza rəngləri və dünyani "Rənglər"də kimi görüb və deməyib ki, sən də belə gör. Amma hər halda bir istəyi ni deyib. Onu deyib, daha dəqiqi, elə diriliyində onu vəsiyyət eləyib ki, əntiq təşbehlərin məstedici xoşagəliminə uymayın, asari-ətiqəyə dönmüş köhnəçi baxışlarının əsnəyinə tutulmayıñ, ömrünüzdə ən azi bir yol beyninizdəki hansıa buxovları, düşüncənizdə paslı lövbər salmış qart məlumların kirli zəncirini qırıb aləmə, insana və aləmlə insana aid hər şeyə iri-iri açılmış gözlərinizlə özünüz baxın. Onda görəcəksiniz ki... Yox, onda, bizim, sənin, mənim nə görəcəyimizi Rəsul Rza demirdi. Çünkü o gördükərimizi yalnız özümüz görəcəyik. Müdrik şair də vurututunu istəyirdi".

Bu sözlər Rafaelin "Rənglər"in baş tutmayan nəşrinə yazdığı ön sözdəndir. 1987-ci ildə belə "Rənglər" naşirləri hələ də xoflandırdı. Halbuki, "Rənglər"in çıxmاسından və hücumlara məruz qalmasından neçə il sonra onlar artıq çətin anlaşılan tapmaca, hoqqabazlıq, oyunbazlıq kimi, nə bilim, dumanlı, mücərrəd görünmüür.

Rəsul Rzanın taplığı, açdığı bu ədəbi forma da - assosiativ düşüncələr, obrazlar sistemi, təzadalarla, paradoxlarla aşılanmış sətirlər indi tamamilə təbii bir şeir biçimi kimi vərdişli olub, daha heç kəsi çasdırırmır. Yeni nəsil şairlərinin bir çoxu bu biçimdən gen-bol istifadə edirlər. Milli poeziyamızın yeni mərhələləri bu sayaq şeiri bizə məhrəmləşdirdi, aydınlaşdırıldı. Təəssüf ki, haçansa belə çətinliklə açılmış yolla indi asanlıqla addımlayanların bir parası bunu unudur, ya başa düşmür, ya da

qəsdən özlərini bilməməzliyə vururlar.

Abbas Zamanov demişkən, "Vay zamanı qabaqlayan şairin gününə". Rəsul Rza öz çağında da ədəbi mühitdə "Vaxt qürbətinə düşmüş" adam kimi yaşayıb-yaradırdı, indiki zəmanəmizdə də hardasa qərib kimi görünür...

Bəzi əhli-qələmlərin yaylım atəşinə tutduqları "Rənglər"in partiya orqanları tərəfindən də eyni şiddetlə tənqid olunmasının, yumşaq tənbəhlə kifayətlənmələrinin səbəbi "Rənglər"in tez bir zamanda Moskvada rus dilində nəşr edilməsi, başqa dillərə çevrilmesi və böyük rəğbətlə qarşılanması idi. Hətta bir neçə ildən sonra Kommunist Partiyasının əsas orqanı "Pravda" qəzetində tənqidçi Yuri Lukinin Rəsul Rzaya həsr olunmuş "Həyatın rəngləri" adlı məqaləsi çıxdı. Məqalədə deyilirdi:

"Azərbaycan sənətkarının ən maraqlı əsərlərindən biri "Rənglər" silsiləsidir. Bu silsilədə şair-novatorun dərin fəlsəfi düşüncələri, şeir forması sahəsində axtarışları eks olunmuşdur. Rəsul Rza poeziyasının nəbzı - müasirlilik nəbzidir. Bu poeziyanın Rəngləri - bizim həyatımızın Rəngləridir".

Mötəbər partiya qəzetiñin səhifələrində deyilmiş bu fikir Rəsul Rzani və onun "Rənglər"ini bir müddət heç olmasa siyasi-ideoloji ittihamlardan qorunmalı idi.

***

Moskvada "Nedelya" həftəliyində dərc olunandan sonra "Rənglər" başqa dillərə də tərcümə edildi, bir neçə ölkədə çıxdı, həqiqi sənət sərrafları tərəfində yüksək dəyərləndirildi və heç yerdə ilk nəşr zamanı Azərbaycanda olduğu kimi cahil

hücumlara məruz qalmadı. Yenə rəhmətlik Abbas Zamanovun - qəbri nurla dolsun - sözlərini xatırlayıram:

"Necə olur ki, bu şeirləri müxtəlif ölkələrdə anlayırlar, amma özümüz anlamırıq?"

Məşhur rus şairi İlya Selvinski yazır:

"Rəsul Rza qələmində zəngin harmoniyası açılan Rənglər ilkin folklor anlamına uyğun şəkildə, yəni "ağ - təmizlik", "qara - matəm", "qırmızı" - qəzəb" və s. kimi elementar səciyyələr daşıdır. Bu və başqa rəngə müəllisin fərdi yanaşa bilməsi sayəsində hər bir şeir digərindən qəti şəkildə fərqlənir və tamamilə sərbəst tonda səslənir. Bu şeirləri rəsmidən fəlsəfəyə doğru hərəkət birləşdirir. Bu rəng əlvanlığı boyaları hərflərdə görən Artur Rembonun zənginliyini kölgədə qoyur".

"Rənglər" bütünlükələ ya ayrı-ayrı örnəklərlə Türkiyə türkçəsində, eston, latış, polyak, çex, macar, ingilis və başqa dillərdə (Çexoslovakiya, Macarıstan və Estoniyada kitab şəklinde) nəşr olundu.

Rus ədəbiyyatşunası N.Fedorenko Rəsul Rzanın "Rənglər"ini Yaponiyada xatırlayıır, onları orta əsrlərin klassik yapon rəssamı Utimaronun əsərləriylə müqayisə edir.

Dahi rus bəstəkarı Dmitri Şostakoviç, görkəmli Litva şairi Eduardas Meceløytes, "Rənglər"i çex dilinə çevirən məşhur şair İrci Taufer də bu silsiləni və ümumiyyətlə, Rəsul Rza yaradıcılığını yüksək qiymətləndirirdilər.

Kanadadan yaziçi və naşir Dizon Karterdən gələn məktubda deyilir:

"Kanadada poeziyanı az oxuyurlar və şeir kitablarını çox nadir hallarda təkrar nəşr edirlər. Ancaq Rəsul Rzanın şeirləri

özünün yüksək humanizmi ilə o dərəcədə fərqlənir ki, Kanadada və Amerika Birləşmiş Ştatlarında minlərlə oxucu onları cəmi bir neçə ay ərzində alıb oxudu. Bu şeirləri ikinci dəfə, indi isə üçüncü dəfə nəşr etməli olduq".

İnsaf naminə deməliyəm ki, "Rənglər"in özəlliyini Azərbaycanda elə o illərdə də dərindən anlayanlar yox deyildi. Tənqidimizin ağısaqqalı, akademik Məmməd Arif "Rənglər"in bəziləri tərəfindən dərk edilməyən xüsusiyyətlərini çox böyük təmkinlə izah edirdi.

Bütün bunlara baxmayaraq "Rənglər"in əleyhdarları da əl çəkmirdilər. İki il sonra, 1965-ci il fevralın 20-də "Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzetində "Şeirimizlə əlaqədar bəzi mülahizələrim" adlı məqaləsində bir Xalq şairi Rəsul Rzaya irad tuturdu ki, o, bütün tənqidü qeydlərə baxmayaraq "Rənglər" silsiləsini yeni "Duyğular, düşüncələr" kitabında da çap etdirmişdir. Demə, Rəsul Rzanın öz kitabını özü istədiyi şəkildə tərtib etmək hüququ da yox imis.

Məqalə müəllifini əsəbiləşdirən başqa bir məsələ bəzi yazınlarda Rəsul Rzanın gənc şairlərə göstərdiyi qayğıdan, onların yaradıcılığına təsirində damışılması, "Rəsul Rza ədəbi məktəbindən" söz açılmasıdır: "Azərbaycan ədəbiyyatında ayrı-ayrı şair və yazıçıların ədəbi məktəbi yoxdur. Bizim bir yolumuz, bir ədəbi məktəbimiz var, o da sosialist realizmi yoludur".

Bəlkə bu Xalq şairinin yolu həqiqətən də sosialist realizmi yolu yedydu, amma Rəsul Rza haqqında heç vəchlə belə demək olmaz. Qeyd edim ki, tək bu Xalq şairi deyil, başqları da "Rəsul Rza məktəbi" istilahını narazılıqla, qısqanlıqla qarşılıyor və buna etiraz edirdilər.

O vaxtkı sovet mentalitetinə görə, hansı bir sənətkarınsa öz məktəbi olması orden, ya fəxri ad almaq kimi bir şeydi, "Niyə filankəsin ədəbi məktəbi (ordeni, fəxri adı - fərqi yoxdur) olsun, mənimki yox?". Tənqidçilərimizin də çoxusu qorxudan o vaxtdan bəri bu istilahı - "Rəsul Rza məktəbi" istilahını işlətmiş. Əlbəttə, məsələ istilahda, ya "ədəbi məktəbin" təsdiq olunub-olunmamasında deyil. Atam həmişə deyərdi ki, mən yalnız özləri mənim məktəbimə aid olduqlarını etiraf edənləri bu məktəbə mənsub hesab edə bilərəm.

Əgər bu etirafi edənlər varsa, bunu deməkdən çəkinmirlərsə ("Özgələri nə deyər"), Yoxdursa, nə qəm... Mətnlər, şeirlər ki, durur, Rəsul Rzanın və başqalarının şeirləri. İndinin, ya gələcəyin oxocuları bu mətnlər əsasında özləri nəticə çıxara və hər şeyi yerbəyer edə bilərlər.

***

Hələ otuzuncu illərdə Rəsul Rzanın Moskvada rus dilində şeirləri qəzet və jurnallarda, sonralar onlarla kitab şəklində nəşr ediləndən bəri o vaxtkı təbirlə desək, ümumittifaq oxucusunun da diqqətini çekmişdi. Şeirlərini rus dilinə Rusyanın ən məşhur şairləri tərcümə etmişlər.

Rəsul Rza haqqında çağdaş rus ədəbiyyatının bir çox görkəmli nümayəndələri məqalələr yazmışlar: Nikolay Tixonov, İlya Selvinski, Pavel Antokolski, Arseni Tarkovski və başqları.

İlya Selvinskinin "Büllur ürək" məqaləsindən bir parça:

*Aydındır şeirin dili,
İstəyirsən sevincdən,*

*İstəyirsən qəmdən yaz.
Elə aydındır bu dil.
Nadan yüz yol oxusun,
Yenə bir şey anlamaz.*

Necə ağılli və incədir. Azərbaycan şairinin Şərqi müdrikliyini özündə toplamış siması bu şeirin prizmasından necə də aydın hiss olunur. Belə şeirin altından Nizami, yaxud Sədi imza qoya bilərdi. Bundan əlavə, hər hansı ölkənin hər bir müasir şairi lirikasında belə bir mirvariyyət malik olmaq şərəfindən imtina etməzdii".

Rəsul Rzani rus şairləri və yazıçılarının, başqa sovet xalq-larının ədəbiyyat və sənət adamlarının bir çoxuyla səmimi dostluq münasibətləri vardı. Arxivində Moskvadan, müxtəlif respublikalardan gəlmüş yüzlərlə telegram, məktub qalıb.

Bəzi məktublardan sətirlər:

Əziz Rəsul İbrahimoviç!

Sizin yaradıcılığınızı mən çox sevirəm və "Davamlı əks-səda" kitabını heyranlıq hissi ilə oxuyuram. Sizə ən yaxşı arzularımı göndərirəm.

*Dmitri Şostakoviç.
Cukovka. 29.11.1972.*

Möhtəşəm vüsətinizə, poetik istedadınıza, insanlığınızda görə, insanlığa bəxş etdiyiniz hər şeyə görə çox sağ olun! Siz həmişə mənim duyğularımda, qəlbimdəsiniz. Mən həmişə Sizinləyəm.

*Hörmətlə və məhəbbətlə,
Eduardas Mecelaiyates.*

Əziz Rəsul müəllim!

Zəmanəmizdə ən çox hörmət bəslədiyim şairlərdən biri də sizsiniz. İlhamlı təfəkkürünüz, obrazlarınız üçün sizə təşəkkür edirəm.

Çingiz Aytmatov.

Əziz Rəsul!

Keçən həftə mən Hələbdə Nəsiminin qəbri üstünə getmişdim və orada bu gözəl şairin məzarına sizin qoyduğunuz əklili gördüm. Nəsimi nəslindən olan şeyx həm əklili, həm də sizin ora gəlişiniz haqqında söhbətləri ən əziz bir xatırə kimi hifz eləyir. Bunu sizə böyük fərəh hissiylə çatdırıram. Çünkü sələflər haqqında xoş xatırə - xələflər haqqında xatirələri də möhkəmləndirir. Teymurləngin Azərbaycana hücumu haqqında romanımın bir neçə səhifəsini həsr etdiyim şairin türbəsi öündə Sizin adınızla bax beləcə rastlaşdım. Ən xoş arzularımla.

*Sergey Borodin
Bağdad, 16 iyun, 1972.*

Əziz Rəsul ağa!

Bu xoş səbəbdən istifadə edərək Sizə bir daha sağlamlıq, yeni gözəl kitablar, ailənizə xoşbəxtlik, doğma Azərbaycana çıçəklənmə arzulayıram.

*Sizin
Oljas Süleymenov.*

Vaxtilə Oljasın "Komsomolskaya pravda" qəzetində İssik göldəki türk yazıları haqqında məqaləsi atamı çox maraqlandırılmışdı və ona məktub yazmışdı.

Oljasın "AZ i YA" kitabı çıxanda onu atama göndərmiş və avtoqraf olaraq bu sözləri yazmışdı:

Hörmətli Rəsul ağa! Mənim məqalələrimdən biri haqqında (İssik göl yazıları haqqında) mənə göndərdiyiniz məktubunu minnətdarlıq hissiliyə xatırlayıram. Qoy bu kitab Sizin xeyir-danıza cavab olsun.

*Sizin Oljas
20 iyul, 75.*

Elə o vaxt Oljasın bu kitabına qarşı kompaniya başlamışdı və atam "AZ i YA"nın müəllifinə yeni bir məktub yazdı:

"Hörmətli Oljas! Hədiyyənizə görə sağ olun. ("AZ i YA" kitabı nəzərdə tutulur-A.) Kitabınızı vərəqlədim. Ötəri də olsa, ilk təəssüratım beledir ki, bu ciddi elmi əsər ölkəmizin xalqları arasında qarşılıqlı münasibətlərlə bağlı çox mürəkkəb tarixi dövrün araşdırılmasında yeni səhifələr açır. Vaxt tapıb mütləq kitabınızla daha ətraflı və daha diqqətlə tanış olacam.

Qardaşlıq salamıyla

Rəsul Rza.

İndi Oljas Süleymanov Müstəqil Qazaxıstanın İtaliyada səfiridir. 2000-ci ildə Rəsul Rzanın 90 illiyi münasibətilə atam haqqında məqalə yazıb Romadan mənə göndərmişdi. Bakıda nəşr etdik.

Məqalədə deyilir: "Deyə bilmərəm ki, Rəsul Rza ilə tez-tez görüşürdük. O, müəllimlər nəslinə mənsub idi. Hərçənd gənc ədəbiyyatçılar heç də yaşça böyük olan hər şairi bu hörmətli silkə daxil etmirlər, buna yalnız əsl sənətkarları layiq bilirlər.

Rəsul Rza ən hörmətli və sevilən ağsaqqallar sırasında idi. O, ənənələri dərindən bilməklə yanaşı, onları novatorluq ruhu ilə birləşdirə bilən nadir adamlardan biri idi, novatorluğu dərin ənənəvi biliklərlə uyğunlaşdırılanlardan biri idi. O başa düşürdü ki, yeni reallıq ifadə vasitələrinin yeniləşməsini tələb edir".

2000-ci ildə Xalq şairi Fikrət Qocanın sədr olduğu Rəsul Rza fondu Oljas Süleymanovu beynəlxalq Rəsul Rza mükafatıyla təltif etdi.

***

Əllinci illərdən başlayaraq Rəsul Rzanın poeziyası SSRİ-nin hüdudlarından kənarda da tanınmağa başlayır, şeirləri müxtəlif dillərə çevrilir, jurnal və qəzətlərdə dərc olunur, bir neçə ölkədə kitabları çıxır və ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb edir. Ümumiyyətlə, əsərləri iyirmiyə yaxın xarici dilə tərcümə edilib. Keçmiş SSRİ-nin indi müstəqil dövlətlər olmuş respublikalarını da saysaq, çevrildiyi dillərin sayı otuzu aşar. Rəsul Rza özü də bir çox klassik və çağdaş Şərq, qərb, rus şairlərinin əsərlərini tərcümə edib.

Bu yaxınlarda Rəsul Rzanın "Dünya ədəbiyyatından tərcümələr" adlı kitabını nəşr etdik. Kitabda Qərb və Şərq ədəbiyyatlarının klassik və çağdaş şairlərdən tərcümələr toplanıb. Kitaba Son söz yerinə vaxtile Xəlil Rza Ulutürkün yazdığı "Rəsul Rzanın tərcümələri haqqında" məqaləsini verdik.

***

Dünyanın çeşidli yerlərində Rəsul Rza yaradıcılığı maraqlı doğurursa, onun özünün müxtəlif ölkələri görmək, gəzmək,

müxtəlif xalqların şairlərini tərcümə etmək həvəsi dünyaya mərağıyla bağlıydı. "Xoşbəxt poeziya" adlı məqaləsində Xalq yazıçısı Elçin yazır: "Rəsul Rza poeziyasındaki vətəndaşlıq coğrafi sərhədlər və milli çərçivələr daxilindəki vətəndaşlıq deyil, bu vətəndaşlıq əsrin, zamanın vətəndaşlığıdır, xalqların, ölkələrin "mənim-sənin" bilməyən sənətkar vətəndaşlığıdır... Dünyani çox gəzmiş, həm də səyyah kimi yox, bir şair kimi gəzmiş, poetik mövzusunun coğrafi üfüqləri İndoneziyadan tutmuş ərəb ölkələrinəcən geniş olan Rəsul Rza milli şair idi və millilik onun poeziyasının təbiətindədir və məhz belə bir milli mahiyətə malik olduğu üçün də Rəsul Rza poeziyası beynəlmiləl, bəşəri poeziyadır. Azərbaycan koloriti, Azərbaycan düşüncə və görmə tərzi, dənizə, meşəyə, torpağa azərbaycanlı bağlılığı, milli problematikanın vüsəti, milli bədii təfəkkür yönümü Rəsul Rza poeziyasının ən yaxşı nümunələri üçün səciyyəvi cəhətlərdir və buna görə də bu poeziya öz milli oxucusunu ələ ala və ona təsir edə bildiyi kimi rus, eston və Litva, yaxud ərəb və Kanada oxucusunu da ələ alır, ona təsir edir..."

***

Rəsul Rza və ədəbi gənclik. Bu həm çox fərəhli, həm də kədərli bir mövzudur. Həyat və yaradıcılığının təqribən iyirmi ilini əhatə edən son dövründə Rəsul Rzanın ən böyük sevinclərindən biri Azərbaycanda çox güclü və istedadlı şairlər nəslinin yetişməsi idi. Üslub, yaradıcılıq prinsipləri etibarilə ona yaxın olub-olmamasını əsas götürmədən Rəsul Rza heç bir ədəbi istedədi nəzərindən qaçırmırıldı. Onlarca gənc şair haqqında ya "Ümid və arzular", "Gənclər", "Ümid verən gənclərimiz", "Müxtəlif-lər

və yaxşilar" adlı ümumi məqalələrində, müsahibələrində bəhs edir, ya ayrı-ayrılıqda bir çoxu haqqında yazılar yazırı. Ona müraciət edənlərə şəxsi, ya mətbuatda dərc etdirdiyi açıq məktublar göndərir, bu məktublarda tanış olduğu örnəklər haqqında tələbkarlıqla fikir söyləyir, qüsur və müsbət cəhətlərini göstərirdi. Neçə-neçə gəncə "Uğurlu yol" başlığıyla xeyir-dua verib jurnal, qəzet səhifələrində şeirlərini təqdim edirdi. Və bu gün istedadına inandığı adamların demək olar ki, tam əksəriyyəti, nadir istisnalarla, ədəbi aləmdə görkəmli yer tutmuş, özünü təsdiq etmiş və şeirimizin aparıcı qüvvələrinə çevrilmiş adamlarıdır. İndi bunu hamı təsdiq edir, amma o vaxt, çoxusunu ilk addımlarından görmək, təqdir etmək, meydana çıxarmaq üçün şair fəhmi və ədəbiyyatın gələcəyinə ciddi, məsuliyyətli münasibət gərək idi. Bayağı və bəsit adamlar bunu bəzən Rəsul Rzanın öz ətrafına havadarlar toplaması kimi, ancaq onun yoluyla gedən şairləri dəstəkləməsi kimi və beləliklə onları yollarından sapdırması kimi qələmə verirdilər. Əgər Rəsul Rzanın kimlər haqqında ayrıca məqalələr yazdığını (bu məqalələr cildlərə da-xil edilib) nəzər salsaq, belə fikirlərin nə qədər əsassız olduğu aydın görünür. Özündən sonra gelən nəsillərdən kimlər haqqında məqalələr yazırı Rəsul Rza, kimlərə ümid bağlayırdı? Yalnız adlarını çəkmək kifayətdir: Bəxtiyar Vahabzadə, Əli Kərim, Məmməd Araz, Fikrət Sadiq, Fikrət Qoca, Vaqif Səmədoğlu, Vaqif Nəsib, Ramiz Rövşən, Abbas Abdulla, Çingiz Əlioğlu, Vahid Əziz... Bu şairlərin bugünkü ədəbiyyatımızda yerini kim inkar edə bilər və kim iddia edə bilər ki, onlar məhz Rəsul Rza yoluyla gedirlər? Hərəsinin öz yaradıcılıq fərdiyyəti, öz üslubu, öz yolu var. Rəsul Rzayla onları yalnız bir şey birləşdirirdi - is-

tedad və bu istedadı vaxtında duymaq bacarığı.

Atam təbiətcə çilğın olan Xəlil Rzanı qayğıkeşliklə qoruyurdu. Bəxtiyar Vahabzadə xatırlayır ki, Xəlilin "O sahildə, bu sahildə" rədifişinə üstünə düşəndə, "bir gün hər şey dəyişəcək o sahildə, bu sahildə" misralarına siyasi rəng veriləndə, Rəsul Rza: "şairdən nə istəyirsiniz, düz deyir, o sahildə də hər şey dəyişəcək, xalq azadlığa çıxacaq, bu sahildə də hər şey dəyişəcək, indi sosializmdə yaşayıraq, haçansa kommunizmdə yaşayacayıq" sözləriylə gənc dostunu qanadı altına almış, ağır ittihamlardan xilas etmişdi.

İsa İsmayıllzadəni və Ələkbər Salahzadəni elə ilk şeirlərindən dəstəkləmiş, yeri gələndə müdafiə etmiş, onlara hər cəhətdən yardım əlini uzatmışdı.

O vaxt şeirlərini atama təqdim etmiş Şamil Salmanova ətraflı açıq məktub yazıb çap etdirmiş, gənc müəllifin yazılarında uğurlu cəhətləri və gözə çarpan nöqsanları ətraflı təhlil etmişdi.

Rəsul Rzanın arxivində gənc şairlərin göndərdikləri məktublar və şeirlər saxlanılır. Belə məktublardan ikisi Vaqif Cəbrayıllzadədəndir:

Salam Rəsul müəllim!

Vaxtinizi aldığım üçün əvvəlcədən üzr istəyirəm. Məktub yazmaqdə məqsədim yazılarım haqqında Sizin fikrinizi bilməkdir. Mümkünsə yazın, boş vaxtlarda dərslərlə, qalan vaxtlar isə şeirlə məşğul olmağıma dəyərmi? Hörmət və səmimiyyətlə

*Vaqif Cəbrayıllzadə
Azərbaycan Politexnik İnstitutunun*

II kurs tələbəsi.

Açıq-aşkar Rəsul Rza poetikasının, özəlliklə "Rənglər" silsiləsinin və "Dəniz nəğmələrinin" təsiriyle yaranmış bu şeirlərə atamın münasibətini, müəllifə cavab məktubu yazıb-yazmadığını bilmirəm. Amma 1981-ci ildə son müsahibələrinin birində istedadlı gənclərin sırasında Rəsul Rza Vaqif Cəbrayılzadənin də adını çəkib:

"İndi istedadlı gənclik gəlib ədəbiyyatımıza. Bu gənclər arasında adını çəkmək istədiyim az deyil. Lakin hamisinin adını çəkmək çətindir. Bunların arasında, belə demək mümkündürsə, artıq öz yolunu müəyyən etmiş "yaşlı gənclər" də vardır: M.Araz, Ə.Thylisli, Elçin, İ.Məlikzadə, F.Qoca, F.Sadiq, M.İsmayıllı, İ.Ismayıllzadə, V.Səməndoğlu, Ə.Salahzadə, V.İbrahim və başqaları... Daha gənc şair və nasirlərdən diqqəti çəkən yeni qüvvələr var: Ramiz Rövşən, Mövlud Süleymanlı, Vaqif Cəbrayılzadə, Eldar Baxış, Tahir Tais, Dilsuz..."

Vaqif Yusifli yazır:

"Altmışinci illərdə ədəbiyyata bir sıra istedadlı gənclər gəldi, onların əksəriyyəti Rəsul Rzanın ədəbi qayğısı ilə yetişdilər, poeziyada tesdiq və etiraf olundular. Qətiyyətlə deyə bilərik ki, Əli Kərim, Fikrət Sadiq, İsa İsmayıllzadə, Ələkbər Salahzadə, Yusif Həsənbəy, Vaqif Səməndoğlu, daha sonralar Ramiz Rövşən kimi istedadlı şairlər Rəsul Rza məktəbinin yetirmələridir. Nəhayət, Fikrət Qoca... Fikrət Qocanın bir şair kimi püxtələşməsində, kamilləşməsində, heç şübhəsiz, ustadın böyük rolu olmuşdur. Altmışinci illər hələ başa çatmamış son dərəcə istedadlı şair Əli Kərim dünyasını dəyişdi. Onun da böyük istedadını ilk dəfə Rəsul Rza duya bildi".

***

Altmışinci illərdə yetişən ədəbi nəslin hər uğuru Rəsul Rza üçün güvənc yeri, onun iftixarı və fərəhi idisə, gənclərlə bağlı sevincləri çox idisə, qayğıları, "baş ağrısı", kədərli anları da az deyildi. İstedadlı gəncləri Rəsul Rzaya dayaq, arxa olduqlarına görə, Rəsul Rzanı isə onlara qahmar durduğuna görə tənqid atəşinə tuturdular.

Vaqif Səməndoğlu yazır:

"İndi gülünc görünür o şeylər, o söhbətlər... Amma o vaxtlar Rəsul Rza olmasayı çıxumuzun iradəsi sına bilərdi... yeni şeirə tamamilə ədalətsiz münasibət vardı və bu çəpərləri sindiran, əlbəttə ki, Rəsul Rza idi. Əsas zərbələri də məhz o alırdı".

***

1964-cü ilin oktyabrında "Kommunist", "Azərbaycan gəncləri" və "Ədəbiyyat və İncəsənət" qəzetləri gənc şair və nasirlərə qarşı - məhz Rəsul Rzanın təqdir və təqdim etdiyi cavanlara qarşı təşkil olunmuş və koordinə edilmiş geniş kompaniya başladı.

Oktyabrın 30-da "Kommunist" qəzeti imzasız bir replika verdi. Replikanın çox "orijinal" başlığı vardi: "Şeir, yoxsa tapmaca?"

Tənqid hədəfləri Əli Kərim, İsa İsmayıllızadə və Ələkbər Salahzadə idi.

Yaxşıdır ki, replikadakı rişxəndlər və istehzalar şeirlərdən gətirilən konkret misallarla "əsaslandırılırdı".

Daha doğrusu, əsaslandırılmırıldı, əksinə, ağıllı və zövqlü

oxucu bu misraların dırnaqsız-filan orijinal olduğunu, onlara tutulan iradların isə bəsitliyini və bayağılığını özü görürdü.

***

Vaqif Səmədoğluunun Rəsul Rzaya həsr olunmuş yazılarının biri "Rəsul Rza marafonu" adlanır:

"Mən onun bu marafon yolunda hələ də gedib-gələn, kəsilməyən nəfəsini eşidirəm. Və mənə elə gəlməyə başlayır ki, indi, bu saat ölümcül yorğunluq onu üstələyəcək, Rəsul Rza dəf elədiyi əzablı, uzun yoldan çıxacaq, bir qocaman çinarın kölgəsində bardaş qurub oturacaq, qaralmış nəfəsini dərəcək. Yox, Rəsul Rza dayanmır, ayaq belə saxlamır. Yoldan nə çıxır, nə sola, nə sağa dönür. Elə hey gedir, gedir, gedir... Haraya qədər, nə vaxta qədər? Finiş xətti ölümmü olmalıydı? Yox, belə olmadı, yanıldım, Rəsul Rza mənim onun barəsində olan düşüncələrimi alt-üst elədi. Ölüm də onun bu müdhiş marafon yürüşünü kəsə bilmədi. Bu yol, şair taleyi adlanan bu məşəqqətli yol, nə zaman, haçan sona yetəcək bu dünyada? Anlamaq dərdi ilə yaşımiş bir şair, bir alim əzəl başdan duyubmuş ki, getdiyi yolin mənzil başı, sonu Anlamaq nöqtəsidir. Və bu nöqtə, eyni zamanda, Son və Əzəl, Şairin isə son həddən başlanacaq əsl şöhrəti uzaqda, çox uzaqlardadır. Və bu Uzaqda onu özü arzuladığı, həsrətində olduğu, maariflə, onun gücü və iradəsiylə Azadlığa qovuşmuş insanlar qarşılıyacaq... Rəsul Rzanın 100 yaşı tamam olur. Minillik Azərbaycan poeziyasının ən Anlanmamış Şairinin! Xalqına, torpağına uzatdığı əli hələ də havada qalmış, bu yurdun ən Mütəfəkkir Şairinin 100 yaşı. Bu əl gödək deyil, o uzalı ələ çatmayan bizim əllərimizdir. Bunu etiraf etməsəm,

öz qələmimi yerə qoyasıyam. Ancaq mən o günü görürəm, bu əllər qovuşacaq günü. Rəsul Rza marafonu sona yetəndə. Orada bu böyük Şairi və əsrimizin ən maraqlı, parlaq insanlarından birini onun özü arzuladığı və aydın gördüyü bir Azərbaycan gözləyir. Azad düşüncəli, maariflənmiş, savadlı, güclü, döyümlü və həzin bir Vətən..."

***

Rüstəm İbrahimbəyovun ssenarisi əsasında çəkilmiş "Bir cənub şəhərində" filmi rəsmi dairələri yaman təşviş salmışdı və hətta filmin qadağan edilməsi, ekranlara buraxılmaması tehlükəsi vardı.

Rüstəm bu bəradə belə yazır: "Şübhəsiz ki, bizim aramızda da özgənin ağrısını özünkü kimi hiss etməyə qabil olanlar olub və bu gün də var. Bu mənada şəxsən mənim bəxtim gətirmiş, həyatımda bir neçə belə adama rast gəlmışəm. Onlardan biri Rəsul Rza idi.

"Bir cənub şəhərində" filminin taleyi sadə olmadı, onun üümuxalq müzakirələri hələ uzun müddət davam etdi. Lakin Dövlət Kinematoqrafiya Komitəsindəki həmin yaddaqlan müzakirədən sonra bizim üçün ən vacib olanı baş verdi, film ekranlara çıxdı və... Və şübhəsizdir ki, Rəsul Rzanın şəxsi nüfuzu o zaman həllədici rol oynadı".

Başqa bir istedadlı nasirimiz - Mövlud Süleymanlıının "Də-yirman" povesti də amansız və haqsız tənqidlərə məruz qalandı Rəsul Rza çox bəyəndiyi bu əsər haqqında geniş məqalə yazıb və povesti yüksək qiymətləndirmişdi.

Mövlud da xeyirxahlığı unutmayan insanlardan biridir.

"Rəsul Rzaya doğru" adlı səmimi yazısında belə deyir:

"Rəsul Rza yaradıcılığı Azərbaycanın poetik sözünün başını qaytarıb, yəni sözümüzü heç olmağa qoymayıb və şeirimiz hardasa ona, onun düşüncəsinə, bu düşüncə tərzinin ifadəsinə baxıb yerisini düzəldib..."

Maraqlıdır ki, bu fikirlər vaxtilə rəhmətlik Əbülfəz Elçibeyin bir müsahibəsində söylədikləriylə hardasa uyğun gəlir. Əbülfəz bəy özünəməxsus bir üslubda deyirdi:

"Respublikada gəncləri çox əzirdilər. R. Rza birdən çıxdı, 20-30 nəfəri himayə elədi. Camaat baxırdı ki, yuxarıda Rəsul da var. Rəsulun hesabına aşağıdan bəziləri cəsarətlənirdilər. Və onları Rəsul himayə edirdi. Məsələn, Fikrət Qoca idi, Vaqif Səməndoğlu idi və başqaları. O zaman ziyalılar çox böyük işlər görürdülər. Həmin dövrdə Ə.Əylisli də, Anar da, Elçin də, Y.Səməndoğlu da göz qabağında idi. Bəxtiyar müəllim o ağır vaxtlarda tələbələrinə, millətinə vətənpərvərlik şeirləri öyrəndirdi... Bizimki o zaman yüksəliş deyildi, ölümdən qayıdış idi. O zamanın ədəbiyyatı daha çox əzablıdır. O zamanın yazısına daha çox qiymət verilməlidir. Millətin ölüm nəfəsini geri qaytardığı üçün. Dil uğrunda ədəbiyyat mübarizə aparırdı. Əkrəmin "Azərbaycan" jurnalı, Y.Səməndoğlunun "Ulduz" jurnalı böyük rol oynadı. Onlardan əvvəl Anarın "Qobustan" jurnalı dili ilə, nəfəsi ilə təze gəlmışdı. Sonra hamı düdü onun üstünə, başladılar Rəsul Rzanın əleyhinə yazmağa, Anarın əleyhinə yazmağa. O dövrün ziyalıları haqqında ayrıca yazı da yazmaq lazımdır. Onların qiyməti də verilməlidir. Bu, Sabir ruhunun qayıtması idi. Bu, XX əsrin birinci yarısında qaynayan ziyalı

təfəkkürünü təzədən qaytarıb götirmək, təzədən ona qayıtməq və onun üstündə yenidən qurub getmək idi. İndi necə ki, biz Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətini bərpa etməyə çalışırıq, o zaman da bunlar həmin o məfkurəni bərpa eləyənlər idi və elədilər də. Cox şeylər elədilər. "

***

1965-ci ildə Rəsul Rza nəşri nəzərdə tutulan ilk Azərbaycan ensiklopediyasının Baş redaktoru vəzifəsinə təyin olundu və ömrünün on ilini bu işə qurban verdi, bəlkə on ilini yox, daha artıq xəstəliklərini şiddətləndirən çətin, gərgin, əsəbi iş, aramızda olaraq qarşıya çıxan maneələr, əngəllər, bədxah münasibət və sonucda on illik fəaliyyətinin amansızcasına heçə endirilməsi Rəsul Rzanın həyatını qısaldı. 1975-ci ildə Azərbaycan KP MK Bürosunun qərarıyla bu vəzifədən götürüldü. Ensiklopediya Rəsul Rza ömrünün son ictimai fəaliyyət sahəsi - həyatının son döyübü idi. Döyüşün o zaman kəsiyindəki vuruş Rəsul Rzanın məğlubiyyətiylə nəticələndi, amma on beş-iyirmi il sonra bu savaşda məhz Rəsul Rzanın zəfər çalması hamiya aydın oldu - onun uğrunda fədakarlıq göstərdiyi ideyaları, amalları, məqsədləri Tarix özü təsdiq etdi.

"İlk dəfə olaraq vahid Azərbaycan ideyası, Azərbaycanın Rusiya ilə İran arasında böülüsdürüləməsi fikri, Bakı Kommunasının və daşnak Şəumyanın antiazərbaycan siyaseti, XI Ordunun Bakı əməliyyatı və Şimali Azərbaycanın işğal olunması, Azərbaycanın tarixi sərhədləri və bunun tarix xəritələrində əks olunması, XX əsrin əvvəllərində xalqı azadlıq və dirçəliş yoluyla çıxaran Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xadimlərinin

tarixi rolunun obyektiv qiymətləndirilməsi, Azərbaycan xalqının mənşəyi, xalqımızın tarix boyunca yayılmış olduğu geniş ərazilərin, tarixi-coğrafi məntəqələrinin, türk dünyası tarixinin Ensiklopediyada eks olunması - bütün bunlar, bir sözlə, bu gün xalqımızı düşündürən və uğrunda mübarizə apardığımız bir çox problemlər hələ o zaman Azərbaycan Ensiklopediyasının Baş redaksiyası və onun ətrafında toplanmış mütorəqqi ziyanlılar tərəfindən qaldırılmışdı. Universitetdə, Akademiyada və bütünlükə, Respublikada gedən ictimai-siyasi mübarizənin, elmi müzakirələrin əsas mövzularına çevrilmişdi. Xalqın sözünü hər yerdə, bütün şəraitlərdə ucadan söyləməyə cəsarəti və təpəri çatan, zəngin erdisiyaya malik olan böyük mütəfəkkirimiz, Azərbaycan Ensiklopediyasının Baş redaktoru Rəsul Rza gedirdi, bu mübarizənin önündə" (Yaqub Mahmudov).

"Özümüz" adlı silsilə yazılarında Yaqub Mahmudov Rəsul Rzanın və onun əqidələrini paylaşan ensiklopediyaçıların tarihimizin hansı məqamları uğrunda israrla mübarizə apardıqlarını göstərir. Bunlardan biri və başlıcası ensiklopediyanın - Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası adlansa da, mövzuları etibarilə yalnız bir Şimali Azərbaycanın deyil, güneyli-quzeyli vahid Azərbaycanın ensiklopediyası olması cəhdidir. Elə hardasa, bu məsələylə əlaqədar olaraq Rəsul Rza XIX əsrədə Azərbaycanın Rusiyaya guya ki, könüllü surətdə ilhaq olunmasının da bu şəkildə təfsirinə qəti etiraz edirdi. Yaqub Mahmudov xatırlayı ki, Rəsul Rza ona dönə-dönə deyirmiş: "Yaqub, mən sizin tarixçilərin uydurmaları ilə razı deyiləm! Biri deyir - "köönüllü birləşmə", o biri - "köönüllü daxil olma", digəri - "birləşdirilmə", daha nə bilim nə! Bu camaata nə üçün yalan satırlar? Axı çar-

generalları buranı qan içində boğublar. Biz Cavad xanı və başqa qəhrəmanlarımızı qaldırmalıyıq, xalqa həqiqəti deməliyik, bildin? Münasib bir adam tap! Bu məqalə elmi məqalə olsun, həqiqəti əks etdirsin. Tarixi həqiqəti xalqa olduğu kimi çatdırmaq lazımdır".

Yaqub müəllimin sözünə qüvvət, atam ömrünün son illərində Cavad xanın faciəvi taleyi haqqında poema yazmaq niyyətində idi. Əfsus ki, xəstəliklər və əcəl buna imkan vermədi.

Başqa bir vacib məqam Bakı Kommunasına münasibət idi. Mən də xatırlayıram ki, atam o vaxtlar bunu açıq ifadə edə bilməsə də, bu Kommunanın rəhbərlərinə həmişə pis münasibət bəsləyib. Şaumyan qoşunlarının Göyçayı topa tutmaları uşaqlıq yaddaşından silinməmişdi. Böyük bəstəkarımız Qara Qarayev "26-lar" movzusunda opera yazmaq fikrinə düşəndə atam onu bu niyyətdən daşındırmağa çalışırdı. Evimizdə Q. Qarayevlə səhbəti yadımdadır. O vaxtkı dövrün şərtlərinə görə bunu Qarayevə bir qədər örtülü şəkildə çatdırırdı: - Hələ o dövrün tarixi yaxşı öyrənilməyib, - deyirdi, - Şaumyan müəyyən məqamlarda daşnaklarla əlbir olub azərbaycanlılara qarşı çıxıb.

Bilmirəm atamın sözlərinin təsiriyələmi, ya münasib libretto əldə etmədiyindənmi, yaxud yaradıcılıq planları dəyişdiyindənmi, çox şükür, Qara Qarayev belə bir əsər yazmadı. Bu mənim yeniyetməlik dövrümə, yəni əllinci illərin ortalarına aid xatirələrimdir. Yaqub Mahmudovla ensiklopediyada işlədiyi dövrdə isə Rəsul Rza yəqin ki, tarixi faktlarla daha yaxından tanış olandan sonra Şaumyan'a qarşı kəskin mövqedə dayanırdı.

***

Yalnız bizim günlərdə DTK-nin sabiq əməkdaşları xatirələrini ictimaiyyətə çatdırıldıqda bir çox məsələlər barədə ucundan-qulğından məlumat alırıq. O vaxtlar Azərbaycan DTK-sinin məsul işçisi, sonralar bir müddət sədri olmuş İlhusayn Hüseynov Rəsul Rza haqqında "dəniz qıraqına" verilən donoslardan da söz açır:

"Əgər səmimi etiraf etsək, yazıçıların özlərinin donoslarına görə süni surətdə Rəsul Rzani dissident eləməliyidik. Donos verirdilər ki, o, Türkiyəyə meyllidir, şeirlərində türk sözlərindən istifadə edir. Yeri gəlmışkən, donosçuların arasında elələri də vardi ki, indi Türkiyəyə alovlu məhəbbətini və sədaqətini bəyan edir, deyir ki, biz qardaşıq... Ancaq yalnız DTK əməliyyat işçilərinin və rəhbərliyinin Azərbaycan KP MK tərəfindən dəstəklənən inadı bu görkəmli insani, həqiqi Azərbaycan vətənpərvərini elə öz kolleqalarının təqiblərindən xilas etdi".

Azərbaycan yazıçılarının X qurultayında çıxış edən hörmətli Prezidentimiz Heydər Əliyev o illəri xatırlayaraq deyirdi:

"Keçən şeyləri indi açmaq olar. Gəlib nə qədər şikayət edirdilər, elə sizin özünüzün içərinizdən. Biri gəlirdi, deyirdi, bu pantürkistdir, biri deyirdi bu, paniranistdir, biri deyirdi, nə bilim, bu Türkiyənin casusudur, biri deyirdi bu, İranın casusudur, biri deyirdi bunun babası da sovet hökumətinin əleyhinə olub, özü də sovet hökumətinin əleyhinə gedir. Nə qədər gəlirdilər, deyirdilər və nə qədər çalışırdılar ki, bu əsərlərin qarşısını alsınlar. O vaxtlar bizim həyatımızda olan mənfi halları tənqid

edən əsərlərin qarşısını almaq isteyirdilər. Amma siz də bilirsiniz ki, 1969-cu ildə mən Azərbaycana rəhbər seçilən gündən Azərbaycanın həyatında olan eybəcərlikləri, mənfi cəhətləri daim tənqid etmişəm və onlarla mübarizə aparmışam".

***

O vaxtlar Rəsul Rzaya qarşı sürülən ən ağır ittihad -ayrı adlarla verilsə də və açıq deyilməsə də, millətçilik "günahı" idi. Bu ittihadın əsası hələ 50-ci illərin ikinci yarısında erməni yazıçıları tərəfindən qoyulmuşdu. O vaxtlar ermənilər Naxçıvanın Ermənistannın tərkibinə verilməsi haqqında növbəti dəfə məsələ qaldıranda Rəsul Rza Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Plenumunun Naxçıvanda keçirilməsini təklif etmişdi və 1958-ci ildə Naxçıvanda bu Plenumda məruzə etmişdi. Məruzədə tarixə, ədəbiyyata, memarlığa aid faktlar əsasında Əbübbəkr Əcəmi, Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Əliqulu Qəmküsər, Məmməd Səid Ordubadi, Bəhruz Gəngərli vətəninin qədim Azərbaycan torpağı, mədəniyyətimizin beşiklərindən olduğu bir daha təsdiq edilirdi. Məruzədə belə sözlər səslənmişdi:

"Biz Naxçıvanın yaxın tarixindən danişdiqda, Naxçıvan haqqında ayrı-ayrı vətən xainlərinin, xalq düşmənlərinin yürüdükləri fikirləri də xatırlamalıyıq. Erməni xalqının qəddar düşməni olan daşnaqlar "böyük Ermənistən" iddiaları ilə qonşu xalqların doğma torpaqlarına diş qıcadıb yüzlər və minlərlə günahsız insanların qanı bahasına öz xüdpəsənd və çirkin arzularını həyata keçirməyə hazır idilər... Onlar girişə tapsalar, bu gün

də qəsbkarlıq xülyalarını diriltməyə hazırlıdılar. Naxçıvan Sovet Azərbaycanının sərhədləri qızıl xətlə çizilmiş, azad torpaqlarında yerləşən qədim Azərbaycan yeridir. Biz belə fitnəkarlara xalqlarımızın gur səsi ilə deyirik: Ağalar, sizin bu xam xəyallarınız heç bir zaman baş tutmayacaqdır. Doğma yurdumuzun qədim bir parçası olan, xalqımızın tarixini şanlı səhifələrlə bəzəmiş Naxçıvan Sovet Azərbaycanının ayrılmaz bir hissəsidir. Onun hər qarış torpağı bizim üçün müqəddəsdir. "

Bu çıxışa Yerevandan dərhal əks-səda gəldi və o gündən erməni millətçiləri Rəsul Rzanı öz qara siyahılarına saldılar. Altmışinci-yetmişinci illərdə Rəsul Rzanın Andronikə həsr olunmuş misraları, "Babək" şeirində bu gün də aramızda olan xəyanətkar sumbatları damğalaması, "Qarabağ nəgmələri" və "Şuşa" şeirlərində Qarabağın bizimliyini dilə gətirməsi, "doğma yurddan püşk olarmı, pay olarmı" deməsi və nəhayət, ensiklopediyadakı fəaliyyəti ermənilərin var qüvvələriylə Rəsul Rza əleyhinə açıq və gizli mübarizə aparmalarına səbəb oldu.

Rəsul Rza, sözün bayağı mənasında, millətçi deyildi. Bu gün millətçilik bir növ dəbə və hətta "muşğulata" çevriləndə də mən yenə bunu israrla təkrar deyirəm: - Bəli, o, Mirzə Cəlilin gülübü ələ saldığı millətçilərdən deyildi.

Rəsul Rza böyük sələflərindən, o cümlədən Mirzə Cəlildən bu dərsləri almışdı, xalqının qeyrətini və təəssübünü çəkmək, onun dəndlərini, ağrılarını öz ürəyinin ağrısı kimi duymaq, lazımlı olan hər məqamda onun maraqlarının keşiyində durmaq Rəsul Rza üçün özünüreklam vasitəsi yox, üzvü övladlıq borcu idi. Və

məhz elə buna görə də, onun ensiklopediyadakı fəaliyyətinə və bu illərin yaradıcılığına (əlbəttə, yenə də SON şeirlərinə) bu cür ittihamlar verənlərə cavab olaraq program şeirlərindən birini - "NƏSİMİYƏ, FÜZULİYƏ, SABİRƏ AÇIQ MƏKTUB"(Onlara məhəbbət, bəzilərinə ibrət üçün) başlıqlı şeirini yazar.

***

1980-ci ilin may ayında, 70 yaşı tamam olan gün Rəsul Rzaya Sosialist Əməyi Qəhrəmanı adı verildi. Uzun zaman ermənilər və öz manqurtlarımız tərəfindən Moskvaya "millətçi", "pantürkist" kimi təqdim olunan Rəsul Rzaya SSRİ-nin ən yüksək adının verilməsi Heydər Əliyevin nüfuzu və iradəsi sayəsində oldu.

1980-ci il dekabrın 4-də o vaxtki Ali Sovetin binasında H.Ə.Əliyev bu nişanı Rəsul Rzaya təqdim edərək dedi:

"Rəsul Rza Azərbaycan sovet ədəbiyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, gözəl şairlərimiz Səməd Vurğun və Süleyman Rüstəmlə birlikdə Azərbaycan Sovet poeziyasının banilərindən biri hesab olunur..."

...Rəsul Rza yaradıcılığında həm Azərbaycanın tarixi, həm də yeni sosialist həyatı, sovet quruculuğu illərində respublika zəhmətkeşlərinin fəal işi ətraflı və yüksək bədii səviyyədə əks olunmuşdur...

...Rəsul Rza poeziyası zəmanəmizdə çoşgun inkişaf edərək son vaxtlar respublikamızda baş verən müsbət prosesləri parlaq şəkildə əks etdirir, zəhmətkeşlərin ideya-siyasi və estetik tə-

biyəsinə kömək edir...

Rəsul Rzanın bədii yaradıcılığı respublikamızda hamı tərəfindən sevilmiş, ona hüsn-rəğbət və hörmət, ölkəmizdə və xaricdə böyük şöhrət qazandırmışdır".

Cavab nitqində Rəsul Rza Məhəmməd Hadinin məşhur beytini xatırladı:

*"Qoymuş miləl imzasını övraqı-həyata
Yox millətimin xətti bu imzalar içində, -*

və dedi ki, - bu gün millətimizin xəttini tarix səhifələrində gördüyü üçün qürur duyur".

Bu Rəsul Rzanın son çıxışı idi və Ali Sovetin binasında təltifat mərasimi başlamazdan qabaq həkim ona ürəyi möhkəmləndirən iynə vurmuşdu.

***

Rəsul Rza 1981-ci il aprelin 1-də vəfat etdi.

***

İstəyirdim ki, ölümündən bir neçə gün qabaq yazdığını son şeirlərindən biri dəfn mərasimində də səslənsin. Partiya məmurlarından biri şeirlə tanış olub" Axı bu çox bədbin şeirdir", -dedi.

- Məgər dəfn mərasimində nikbin şeir səslənməlidir? - dedim.

- Necə bilirsən, bu Rəsul Rzanın ən güclü şeirlərindəndir?

- Bilmirəm güclüdür, ya yox, amma bu onun SON

şeirlərindəndir. Daha şeir yazmayacaq.

Həmişə olduğu kimi, yenə də şairin SON şeirlərinə şübhəylə yanaşılırdı. Amma hər halda, qərara alındı ki, bu şeirlərdən birini Cabir Novruz matəm mitinqində çıxış edərkən oxusun.

"Olmasın, olmasın" sözləriylə başlayan şeiri oxudu Cabir. O gün mənim qulaqlarım da isə atamın başqa bir şeiri - daha əvvəllər yazdığını və vəsiyyəti kimi dərk etdiyim şeiri səslənirdi:

*Mən gülli bir may səhəri doğulmuşam.
Bəlkə getdim bir yanvar axşamı.
Tabutuma ipək salmayın,
Dəfnimə toplamayın izdihami.
Bir ovuc torpaq üstünə qoyun başımı,
Mən o torpağı sevmişəm.
Ancaq məhəbbətim
nə sərgiyə qoyulan bir tablo olub,
nə parıltısı diqqət çəkən üzük qaşı.
Mənim sevgim sevgi idi-
sadə, yaxşı.
Mən xoşbəxt olardım
tabutumu özüm apara bilsəm!
Adımı, xatirəmi
yazılı nitqlərdən,
sərin ahlardan qopara bilsəm...*

"Mən xoşbəxt olardım, tabutumu özüm apara bilsəm!" - bu sözlərdə Rəsul Rzanın bütün təbiəti ifadə olunub - məğrurluğu, tənhalığı, hikkəsi.

***

1981-ci il iyulun 10-da Nigar Rəfibəyli də dünyasını dəyişdi. Dəfələrlə qəbiristanlıqların Fəxriyə və adiyə, birinciyə və ikinciyə bölünməsinin, ölülər arasında belə ayrıseçkilik salınmasının əleyhinə olsa da, Rəsul Rza Birinci fəxri xiyabanda dəfn olunmuşdu. Vəfatından iyirmi gün qabaq "Xalq şairi" adına layiq görülmüş Nigar Rəfibəylinin isə orada dəfn olunmasına izn verilmədi. İkinci fəxri xiyabanda dəfn olunması qərara alınmışdı. Buna da mən və bacılarım razı olmadıq.

Onu anasının, xalasının, dayısının, dayısı oğlanlarının yanında, başı çox bəlalar çəkmiş Rəfibəylilərin arasında dəfn etdik. Rəfibəylilər haqqında dəyərli kitab yazmış, bu ailənin acı taleyiyilə yaxından tanış olduqdan sonra həmin nəslə qəlbən bağlanmış Rafael Hüseynov çox sonralar yazdığı bir yazısında deyir:

"Rejim Rəfibəylilərdən son intiqamını aldı, Rəfibəylilərə son pisliyini etdi. İmkan vermedi ki, Rəsulla Nigar eyni məzarlıqda yanaşı uyuşsun. O məzarlıqda ki, orada Mirzə Cəlillə Həmidə xanım yanaşıdır. O məzarlıqda ki, orada Üzeyir bəylə Məleykə xanım yanaşıdır".

Yazımın mənim üçün ən ağır olan bu bölümünü Ramiz Rövşənin "Rəsul müəllimlə Nigar xanımın xatirəsinə" həsr etdiyi "AĞI"yla bitirmək istəyirəm:

*Zalim dünya öz işində,
Gəlişində, gedışində,
Gəl ağlayaq yetmişində
Sevgilitək ölünlərə.*

*Ürəyi min cür dərd görüüb,
Gözü min cür sifət görüüb,
Gözəl-göyçək ömür sürüüb
Gözəl-göyçək ölənlərə.
Keçib kolundan-kosundan.
Tikanların arasından,
Qan sizdiqca yarasından
Əldə çıçək ölənlərə . . .*

***

Bu gün ara-sıra bəzi mətbuat səhifələrində Rəsul Rzaya qarşı haqsız, ədalətsiz və insafsız hücumların obyektiv və subyektiv səbəbləri var. Obyektiv səbəblər - bu yazı müəlliflərinin, xüsusiən də, cavan əhli-qələmlərin, jurnalistlərin o dövr haqqında, Rəsul Rzanın ömrü, yaradıcılığı və ictimai fəaliyyəti haqqında çox səthi, dayaz təsəvvürlərə malik olması, onu məktəb illərin-dən yalnız "Lenin" poemasının yazarı kimi tanması, ötən illərin hadisələri, faktları və həqiqətlərini bilməmələri və ya bilmək istəmədikləridir. Paradoks ondan ibarətdir ki, sağlığında Rəsul Rzanı digər müasirlərinə bənzəmədiyinə, öz yoluyla getdiyinə görə tənqid edirdilər, indi isə onu başqalarının arasına qatıb onların suçlarına da ortaq edərək günahlandırırlar. Əlbəttə, bu gün gənc nəsil şairlərinin, tənqidçilərinin arasında da Rəsul Rza yaradıcılığına ciddi şəkildə yanaşan və qiymətləndirən müəlliflər az deyil. Bu cəhətdən Hacı Azər Əbilovun "Yeni Azərbaycan"qəzetiinin bir neçə nömrəsində Rəsul Rzaya həsr etdiyi sil-

silə məqalələri mənə maraqlı göründü. Müəllifin mülahizələri şairin yaradıcılığına yeni dövrün - yaşadığımız zamanın baxışı kimi diqqət çekir: "İctimai əhval, sosial gedışat, siyasi quruluş dəyişildikdən sonra belə Rəsul Rza müstəqil Azərbaycanın ən böyük şairi olaraq qalır. Quruluşun yaşamağa gücü çatmadı - şair isə yaşayır və yaşayacaq!" - sözlərini yazan Hacı Azər bir qədər qəribə görünə biləcək fikir də söyləyir: "Bu gün hətta Leninin özü belə Rəsul Rza poeziyasına sığınib XXI əsrə, ən azı, ədəbi bir obraz kimi daxil olmaq ehtiyacı içərisindədir".

Gənc yaşlarında, ədəbiyyat dünyasına yeni gəldiyim illərdə Rəsul Rzani istəməyənlər mənə də düşmən gözüylə baxırdılar. İndi isə məndən nə səbəbdənsə narazı qalanlar "qisaslarını" atamın xatırəsindən almağa çalışırlar. Kimsə umduğu və layiq bilinmədiyi fəxri adı, ya mükafatı almayıbsa, bunun günahını Yaziçilar Birliyinin sədri kimi məndə görür və hayifini məndən çıxməqla ürəyi soyumayıb, Rəsul Rzanın ünvanına da fəhş və hədyan yağıdır.

Rəsul Rza sağlığında olduğu kimi, vəfatından 21 il sonra da - indi mətbuat səhifələrinə çıxarılması üçün imkan yaranmış donosların hədəfidir.

***

Bu gün də Rəsul Rzanın bəzən tənqid hədəfinə çevrilməsindən üzülmürəm. Əksinə, bu mənimcün Rəsul Rzanın diriliyinin daha bir sübutudur. Ölülərlə çarpışmazlar. Yalnız dirilərin özləriylə və xatirələriylə bu gün belə onların təsir gücündən ehtiyatlanaraq mübarizə apararlar. Ömrü mübarizələrdə keçmiş

Rəsul Rza bu gün yenə də canlı bir varlıq kimi savaş meydanındadır.

Rəsul Rza yaradıcılığını tarixin arxivinə verməyə can atanlar tələsməsinlər. Aprelin 1-də vəfat edən Rəsul Rza mayın 19-da anadan olub.

Apreldən sonra may gəlir. Soyuq, küləkli bir gündə, soyuq, sazaqlı bir dövrə dünyamızı tərk edən Rəsul Rza "güllü bir may səhərində" - Azərbaycanımızın İstiqlal ayında yenidən dünyaya gəlir.

*Od nə çəkdi, küldən soruş!
Hansi şeirim,
hansi sözüm
yaşayacaq məndən sonra?
Mən bilmirəm,
eldən soruş!*

***

Rəsul Rzanın bir arzusu vardı. Həmişə bizə deyərdi ki, mən mütləq XXI əsri qarşılayacağam, yeni minillikdə, heç olmasa bircə gün yaşayıb, sonra ölücəyəm.

Yanılmış. O, özü bizi XXI əsrдə qarşılayır. Çünkü on müxtəlif insanların dönə-dönə dediyi kimi, o, gələcəyin, həm də yalnız yaxın gələcəyin deyil, uzaq gələcəyin şairidir. Bu günlə yaşayışın insanlarını, sabah üçün yaşayışın insanları anlaşı zor işdir.

İnanıram ki, XXI yüzillikdə də Rəsul Rza yenə ədəbi, ic-

timai çarpışmaların mərkəzində olacaq, yenə də ilk gəncliyin-dən başladığı mübarizəsini - yeni şeir, yeni sənət, yeni düşüncə, azad, demokratik milli şuur, millətinin müstəqil həyatı, yer üzündə bütün xalqların əmin-amanlıq və barış içinde yaşaması, ürəkdən-ürəyə, ölkədən-ölkəyə yolların açılması, hər bir insanın ləyaqəti uğrunda mübarizəsini davam etdirəcəkdir.

Bu yazımı - Rəsul Rzanın həyatı və yaradıcılığı haqqında Düşüncələrimi - atamın öz sətirləriylə - yalnız bircə sözünü dəyişərək və şairin özünə xitab edərək - bitirmək isteyirəm:

Mübarizə bu gün də var, yarın da,
SƏN də onun ən ön sıralarında.

ANAR
1997-2001, Yay ayları.
Zuğulba

*Man
torpačam*

Çinar

Gecə keçmiş, ulduzlar ağ, göy, qara!
Söykənmişəm qocaman bir çinara.
Bir yanımda ömür kimi axır su,
Qaçmış bu gün təbiətin yuxusu.
Budaqlarda sərin yelin xoş səsi.
Yarpaqların həzin-həzin nəğməsi.
Ürəyim bir qanadlanmış quş kimi
Hey çırpıñır, təsəllisiz, əsəbi.
Hündür çınar budaq atmış, qol atmış,
Öz ömründə çox əsrlər qocaltmış.
Görkəmində qarlı dağlar vüqarı.
Başı bütün ağaclardan yuxarı.
Tufan qopar, yağış yağar, qar tökər;
od qamçılı ildırımlar göy sökər.
Bəzən çayda daşlar daşı qovalar.
Seldə gedər göy çəmənlər ovalar.
Yarğan yarar sinəsini dağların.
Sular oyar binəsini dağların.
Karvan çəkər göydə qara buludlar.
Çovğun gələr, şaxta kəsər, buz donar.
Xan çınarım əyməz məğrur başını.
Kimsə bilməz xan çınarın yaşını.
Gecə qara, durdum düşündüm bir az,
Dedim nədən ulu çınar yixilmaz?
Birdən çınar dilə gəlib dedi: - bax!
Bu torpaqda dərindən kök salaraq,

hər tərəfə uzatmışam qolumu,
övladlarım bürüyüb sağ-solumu.
Belə məğrur dayanmağa haqlıyam.
Mən kökümlə bu torpağa bağlıyam.

Yalta, 1935

Mən torpağam

Mən torpağam, məni atəş yandırmaz;
tərkibimdə kömürüm var,
külüm var.

Mən baharam çəmən-çəmən
çiçəyim var, gülüm var.

Mən küləyəm, əsməsəm,
kim bilər ki, mən varam.

Mən buludam, səhraları susuz görüb,
ağlaram.

Mən ürəyəm, döyünməsəm
ölərəm.

Mən insanam,
sadə insan əlinin
yaratdığı nemətlərlə öyünməsəm
ölərəm.

Mən işığam - qaranlığın qənimi,
Mən insanam,

daşıyıram qəlbimdə
dünyaların sevincini, qəmini.

Maraq dolu gözəm mən,
baxmaya bilmərəm.

Qarlı dağdan sözü'lən çayam mən,
axmaya bilmərəm.

Mən insanam,
vətənim var, elim var.
Ən böyük həqiqəti,

azadlığı, məhəbbəti, nifrəti -
söyləməyə qadir olan
dilim var.

Mən bir qranitəm ki,
hər parçamda duyulur
bərkliyim,
döyüşdə möhkəmliyim,
ülfətdə kövrəkliyim.

Mən insanam, ülfətsiz -
ölərəm.

Məhəbbətsiz, nifrətsiz -
ölərəm.

Mən bulağam,
tapşırıqla axmiram.

Mən həyatam,
həmişə yoldayam:
nəfəsdəyəm, arzudayam,
baxışdayam, ürəkdəyəm, qoldayam.

Mən torpağam, nemətimi, varımı
zəhmət sevən insanlarla bölərəm.

Mən ürəyəm, döyünməsəm
ölərəm.

1963

Torpaq

Torpaq bomboz;
elə bil ki, üzünə
dəmrov düşüb.
Bir yanda çadar-çadar,
bir yanda doxsan yaşlı qoca üzü kimi
bürüşüb.
Bir yanda anasını görmüş uşaq kimi
sevincli, çiçəkli,
bir yanda susuz.
Bir yanda sudan bezar.
Bir yanda qumu qaynar.
Bir yanda örtüyü qar.
Torpaq həm çörək verir bizə,
Həm su.
Həm son mənzilimizə yer verir.
Nəsil-nəsil qəlbimizdə yaşayır
onu itirmək qorxusu.

1965

Sorus

Od nə çəkdi,
küldən soruş!
Baş nə çəkdi,
dildən soruş!
İşə susuz barmaqların
kədərini insan bilir.
Nəğmələrin həsrətini
bir qırılmış teldən soruş!
Ömrün çətin yollarında
daşa ləpir salsa ayaq,
gün nə çəkdi,
ildən soruş!
Zülmətliyin möhnətini
kor söyləsin!
Bəm xalların fəryadını
zildən soruş!
Mən kölgəsiz bağ görmədim,
El dərdi tək dağ görmədim,
Gözlərimi yumub açdım
neçə dostu sağ görmədim.

Nələr çəkdi çaylaq daşı
seldən soruş!
Yollar uzun, mənzil uzaq.
Sərt daşlara dözmür ayaq.
Dözsün gərək.

Dözsün gərək.
Kim zirvəyə qalxar, deyin,
Yollar boyu hər pilləni
birgünləri, yüzilləri
qəlbimizlə,
beynimizlə,
ömrümüzlə
doldurmasaq.
Mən yolçuyam
Od nə çəkdi,
küldən soruş!
Hansı şeirim,
hansı sözüm
yaşayacaq məndən sonra?
Mən bilmirəm,
eldən soruş!

Bakı, yanvar, 1964

Darışqallıq

Uzun illər sıxdı məni:
gah çəkmələrim -
bəzən uzunu, bəzən eni ilə,
Gah ötüb keçən ilə təəssüfüm.
Gah ümidim, yeni ilə.
Gah dünyanın dərdi, qəmi sıxdı məni,
gah corablarımin boğazı,
Gah alçaq buludların qalın pərdəsi;
Gah bir nadan qələmindən
tökülən yazı.
Gah avtomat qələmin bahalığı.
Gah sözün ucuzluğu.
Gah köynəyimin yaxalığı.
Qırıb çıxmaq istədim
"olar", olmaz" çərçivəsindən.
Dedilər yox, yox!
Dəblərə, qaydalara gir!
Vərdişləri, adətləri gözlə!
Siğallı dillə yaz!
Sıxdılar məni,
maddələrlə, sözlərlə...
İş otağım
on iki metr yarımlı.
Altısında
mən,
yazı masam,
həsrətim, ümidim.

Sabir.
Heminquey.
Tavandan süzülən damcıların izi.
Bricid Bordonun
bığsız, pişik üzü.
Falk, Mikayıł,
Tağı,
Bəhlulun nəvəsi.
İlk sırada olmaq
və qalmaq həvəsi.
Altı metr belə.
Altı yarım:
kitablar, kitablar, kitablarım.
Pəncərələr sıxdı məni
uzunsov dördbucaqda göstərib
küçənin evlərlə sərhədlənmiş yarganını.
Maşınlar sıxdı məni
markalarına münasib.
Sıxdı məni vaqonların
güzgülü kupeləri və
yol hesabatını yoxlayan mühasib.
Məsaflər metrlərlə,
ışık kilovatlarla doldurulub.
Nəğmələr oktava içində
Xəstələrin hərarəti
dərəcələr içində.
İri meyvələr dənələrə,
üzüm-göz yaşı gilələrə dolub.
Şəhərimin yaşlılığı

ölçülüb, biçilib
salınib rəqəmlərə.
Dağlar darixib göyə qalxib
dərələr çöküb yerə.
Darıxır insan
hüdudlar, ölçülər içində.
Yayda uzun gündüzlər,
qışda uzun gecələr içində.
Deyirəm:
öləndə, atın
ən dərin dəryaya məni;
qaldırıb buludlardan yuxarı!
Son yolum uzun,
son mənzilim geniş olsun bari.
Yox, yox.
Ən dərin dəryalar da
sahillərin çənbəri içindədir.
Görünür,
darısqallıq kənarda deyil;
hər meyvənin tumunda,
hər canlının hüceyrəsində,
hər binanın daşında, kərpicindədir.
Görünür,
yolumuz budur.
Zərurəti dərk etməyincə
gedirik, gedəcəyik
Darısqallıqdan keçə-keçə...

1967

Dinmədik

Yağış yağdı
Bir gün ara vermedi,
Yağdı gecə-gündüz.
Sən dinmədin,
Mən dinmədim.
Gölləndi çöl, dərə, düz.
Dörd bir yan yağış oldu
Yazın oğlan çağında
Qış oldu.
Sən dinmədin,
Mən dinmədim.
Bir gün gəldi
Göy qupquru qurudu,
Bir damcı da düşmədi.
Gün şaxıdı,
Çöllər yandı
Sən dinmədin,
Mən dinmədim.
Külək əsdi
Budaqlardan yarpaqları
Qırdı, tökdü
Yenə susduq.
Sən dinmədin,
Mən dinmədim.
Yangın oldu,
Tüstüsü də görünmədi.

Sən də susdun,
Mən də susdum.
Düşündük ki,
Təbiətin şiltağıdır

Hey haray çək,
Çığır-bağır!
Bu dinməzlik adət oldu
özümüzü inandırdıq.
Qismət dedik günümüzə
"Neyləyək biz
əlac yoxdur,
olmalılar olacaqdır.
Dünya qədim bir ocaqdır.
Həm közü var,
həm külü var.
Həm tikani,
həm gülü var".
Bir dostumuz görünmədi,
Niyə? Niyə?
Sən bilmədin.
Mən bilmədim.
Soruşma ki, kim bildi, kim!
Bəlkə bilsən,
Bəlkə bilsəm
Neyləyərdik?
Qəm yükümüz azalardı
Bilsə idik?

Demirəm ki,
Nigaranlıq yox olardı
Qəm yükümüz az olardı,
Bəlkə çoxdan çox olardı.
Bəlkə də verib əl-ələ
Quraqlığa göz yaşından
Nəm verərdik,
Yağışları durdurardıq,
Yanğınları söndürərdik,
Küləkləri sindirardıq
Çilik-çilik.
Bəlkə nəvə-nəticələr
Dünyamızın bəd gücünə
bir gün olar
qalib gələr.

1977-1980

İnsan şəkli

Mənə bir sərgi salonu verin!

Nə geniş olsun dünya qədər,
nə elə hündür olsun ki,
ətəyində qala uzun kölgələr.

Mənə bir sərgi salonu verin!

Orda bir insan şəkli asacağam -
adi bir insan.

Nə elə kiçik ki, məhəl qoyan olmaya,
nə elə böyük ki, baxanda qorxasan.

Orda bir insan şəkli asacam,
görünsün dünyanın hər yerindən;
zamanın keçmişindən,
dövranın indisindən,
əsrin gələcəyindən

Bir insan şəkli asacam;
bir yanında Nəsimi -
dabanından soyulandan sonra,

Bir yanında
məşəl təki yanmış Azəri qızı -
tunc heykəli qoyulandan sonra.

Bir yanda Cordano Brunonun külü.

Bir yanında Məmmədhəsən kişi -
ömrü, günü yollara töküldü.

Yuxarıda kosmopolit göy
Aşağıda sərhədlə kiliidlənmiş ölkələr
Bir yanda Osvensim -

minlərlə insan, beli bükülü.
Bir yanda yolları insanla döşənmiş -
Kalıma.
Bir yanda Xirosima - ölü.
Bir tərəfdə
Fərhad, Şirin,
Kərəm, Əсли,
Bir tərəfdə
İsrafil, Qafur
Qastello, Lorka -
prometeylər nəсли.
Bir insan şəkli asacam;
qapalı dodaqlarında söz yanığı.
Ətrafında bayram təntənələri.
Baxışında sınaq günləri,
dözüm sənələri.
Şəklin müəllifi - Zaman.
Adı - insanlığın ömür yolu.

1964

Məndə ixtiyar olsa

Mən isteyirəm:
buludlar ağlasın
uşaqlar ağlamasın;
analı ya anasız.
Mən isteyirəm:
güllər açılsın,
güllələr açılmasın,
amanlı ya amansız.
Mən isteyirəm:
qapılar qapansın
soyuq olanda hava.
Gözlər qapanmasın,
sözlər qapanmasın.
Mən isteyirəm:
yanğınlar sönsün,
ümidlər sönməsin.
Meyvələr dəysin öz fəslində.
Ürəklərə söz dəyməsin.
Bəhərdən budaqlar əyilsin.
İnsan başını əyməsin,
xəcalətdən ya gücsüzlükdən.
Axsın bulaqlar göz yaşı kimi
torpağın üzərində.
Göz yaşı bulaq kimi axmasın
dünyanın heç bir yerində.
Hər şey insana baxsın.

İnsan ələ baxmasın.
Gecələr ulduzlar oyaq olsun.
İnsanlar yatıb dincəlsin;
qüvvət toplasın sabahın
xeyirli işlərinə.
Açsın gözlərini
gələcəyin ümidli səhərinə.
Mən istəyirəm:
sevinc, səadət bol olsun.
Ürəkdən-ürəyə,
ölkədən-ölkəyə
açıq yol olsun.

1964

Bir aprel'dən sonra

Dünən bir aprel idi
Man deyildi yalanlar.
Nə böyük dərddir yenə
yer üzündə illərlə
tükənməyən, bitməyən
qıpqırmızı, ağ, qara
neçə rəngli yalan var.

2 aprel 1973

Gağımdır
mənim

Dünyanın işləri

Dünyanın
anlaşılmayan
çox işi var.
Yollarının
səbr,
inad,
inam istəyən
nə qədər
enişi var, yoxusu var.
Din davası,
millət davası,
torpaq davası,
rütbə, qazanc, otaq davası.
İki gözlü,
bir qan dağıdan - ürəkli,
başqa-başqa imkanlı,
başqa-başqa sahmanlı
insanların
qara, ağ davası.
İstək dustaqlığı.
İmkan dustaqlığı.
Yollar açığı.
Dərya-dərya imkanlardan verilən
nemət cirəsi,
pay qaşığı.
Mənim qayğım,
mənim gücüm,
mənim sınağimdır.
Mənim çağımdır!

İnsanlar

Doyumsuz gözlər,
duyumsuz ürəklər.
Bağlı qollar,
ağır yüklü kürəklər.
Yüksəliş pillələri,
qazanış zirvələri.
Ağlın, zəkanın
neçə ölümsüz əsəri.
Mənim qayğım,
mənim gücüm,
mənim sınağimdır.
Mənim çağımdır.

Yana-yana

Hələ qarşısında
dərin fikrə daldığımız,
möhkəm səngərinin,
hər qarışını,
neçə ömür bahasına aldığımız,
xərçəng,
şəkər,
infarkt,
polimielite,
sərxoşluq,
nəşə düşkünlüyü,
fin bıçağı,
föhləş ocağı.
Mənim qayğım,
mənim sınağimdır.
Mənim çağımdır.

Nigaranolıq

Gələcək günün nigaranlığı:
İnsanlara bir doyumluluq çörək,
bir içimlik su çatacaqmı?
Yer üzünün yiğin-yığın insanı
köhnəliyin, mənəmliyin,
fənalığın, qəzəbin, kinin
daşını atacaqmı?
Hər gün vuruşda, yarışda,
otağında, xəstəxana yatağında
minlərlə məhv olan
neçə insanın
dünyamızdan qayıtmaz apardığı
kəşflər, ixtiralar!
Təkrarsız şer misraları.
Bəstələr, rənglər.
Mərmər poemalar.
Məhsul artımı,
bağların barı,
gül düyməçələri,
çinar çadırları;
hamısı mənim qayğım,
mənim ümidim,
mənim sınağımdır.
... Mənim çağımızdır.
Mənim əsrimdir.
Gah sevinc, gah kədər gətirən
evim, məktəbim,
yazı masam,
mənim əsərimdir.

Gücümüz, gücsüzlüyüümüz

Min adamın işini
bir dəqiqədə görən,
şer yazan,
divar hörən,
yolu işıq illəri qədər
aləmlərdən xəbər verən,
insan qəlbini
təmir edən, dəyişən maşınlar;
mığmığaldan yaxa qurtara bilməyən,
suların aynasından
çirkəb ləkələrini
illərlə silməyən,
səhrada dənizlər, göllər yaradan,
gecələri nura qərq edən.
Hər daması minbir nemət -
yağlı gödən,
sorduqca sorulan,
gah təngnəfəs olan,
gah qara nəfəs qalan,
yorulan buruqlar,
orda əmək çəkənlər,
insan sevincinə də,
insan yorgunluğuna da
yad olmayan,
yer üzünün övladı insan;
onun fərəhi, qayğısı,

nəğməsi, fəryadı,
mənim əsrim,
mənim çağımızdır.
Mənim qüvvət, inam, qəzəb,
arzu, kədər, nigaranlıq
bulağımızdır.

Dindirin məni

Mən bu günün,
gələcək əsrlərin oğluyam.
Dünyanın neçə-neçə yerində
imkan çərçivəsində qalmış
əsirlərin dostuyam,
qardaşıyam,
oğluyam.
Keçmiş də,
bu gün də,
gələcək də
mənimdir.
Keçmiş - ibrət, öyrənc,
tutuşdurma, bələdçilik kitabımdır.
Bu günün mən cavablıyam
gələcəyin sorğusuna!
Gələcək!..
Mən ümidlə, inamlı
bağlıyam ona.
Dünya bütün variyla, yoxuyla,
azıyla, çoxuyla
dəhşətləri, sevincləri,
yanıq səhrası,
yaşıl bağıyla,
azadlığı, dustaqlığı ilə,
evimdir, otağımdır mənim.
Dindirin məni!

Yükü çıynimdə,
qayğısı beynimdə,
ümidi gözümdə
həqiqəti sözümdə
Bu gün -
çağımızdır mənim.
Ömür sınağımızdır mənim.

Avqust, 1969

Mənim arzum

Mən nə istəyirəm?
Ciyər dolusu hava!
Könül dolusu sevinc!
Bəzən də bir az kədər.
Elə ki,
könlüm də,
qəlbim də,
beynim də
sevincin qədrini bilsinlər.
Mən nə istəyirəm?
Yaxşı dost;
qəlbi açıq,
nə yaxşı günün dostu olsun,
nə ilqarda yarımcıq.
Düşmən necə olur-olsun
ancaq düşmən olsun,
mərd-mərdanə,
üz-üzə vuruşan olsun.
Həzər,
dostluğу, düşmənliyi bilinməyən,
dodağı təbəssüm damğalı
insandan həzər!
Hər yerdə,
hər an həzər!
Mən nə istəyirəm?
Bahar uzansın il boyu

çəmən-çəmən,
oylaq-oylaq.
Gül gülü çağırsın,
çiçək çiçəyi.
Çöllərə yanğın salsın
lalə -
dağlar göyçəyi!
Ancaq
laləni, bənövşəni
bəzək üçün,
vəzn üçün
şerimizə soxmayaq!
Mən nə istəyirəm?
Gündüzlər aydın olsun,
gecələr qara olsun;
ay doğana kimi.
Hər şey bol olsun -
yaqutdan tutmuş,
soğana kimi.
Şer də bol olsun.
Ancaq,
təsbeh dənəsi kimi
bir-birinə bənzəyən
şerlərdən
yaxa qurtarmağa
bir imkan,
bir yol olsun.
Mən nə istəyirəm?

Çınar ağacları
qarğasız olsun.
Bu mümkün deyilsə əgər,
heç olmazsa,
şer, sənət darğasız olsun.
Vallah, belə yaxşıdır,
sular axsin su kimi
təmtəraqsız.
Şerimiz zəngin olsun,
müxtəlif olsun
böyük insan arzusu kimi.
Bir günümüz keçməsin
hərəkətsiz, maraqsız.
Könüllər şad olsun.
Vətənimin günləri kimi.
Hər yerdə sevgi, ülfət
təmiz olsun,
azad olsun;
baharın aydın səhəri kimi.

Mən nə istəyirəm?
Yaratmaqcın yaşayaq,
yaşamaqcın yaratmayaq.
Bir günümüzü belə,
bir animizi belə
xırda, ucuz hisslərin
qurumuyla qaraltmayaq.
Yaxşı işimiz gündən-günə çox olsun.

Həyatda da, sənətdə də
könlümüz, gözümüz
tox olsun.
Mən nə istəyirəm?
Ciyər dolusu hava!
Könül dolusu sevinc!
Yaradıcı əməklə dolu ömür.
Şəfəqli həyat!
Mübarizəli, dinc!

Mən nə istəyirəm?
Böyük arzular səslənsin
hər hüceyrəmizdə.
Həyatın nəbzi vursun
Hər nəsrimizdə,
hər şerimizdə!

1955

Azadlıq

Qara bir gündə
yaralı bir ölkənin üstündə
dikəldi qüvvətdən sərxoş,
qan ləkəli bayraq.
Günəşli bir gündə,
qəzəblə bir ölkənin üstündən
endirildi ölüm kölgəli bayraq.
Qollarını geniş-geniş açdı insan.
Qucaqlaşdı günəş, hava, torpaq.

Nəsimiyə, Füzuliyyə, Sabirə

açıq məktub

(Onlara məhəbbət, bəzilərinə ibrət üçün)

Düşünürəm:
haqqım varmı
sizə
ustadım,
babam deyəm,
atam deyəm,
Yoxsa utanım,
susum:
yolunuza, işinizə
yadam deyə.
Qazanmışammı
övlad haqqımı
zəhmətimlə,
məhəbbətim, nifrətimlə
cəsarətimlə!
Sağ olun!
Sağ olun ki,
Heç bir zaman
başqa xalqa xor baxmadınız.
Tarixə İnsan düşdü,
İnsan qaldı adınız.
Düşünürəm
bəlkə yanınızda qəbahətim var.

Bəlkə bu babətdən
az-çox xəcalətim var.
Xalqın taleyində
ağır günlər az olmayıb.
Sağ olun!
Sağ olun ki,
neçə-neçə
sınaqdan keçə-keçə
qəlbinizi, şerinizi
qəzəb-kin yuvası etmədiniz.
Bizə haqsızlıq eləyən
təklərə görə,
minlərə, milyonlara
düşmən gözüylə baxmaq
yoluyla getmədiniz.
Mən xalqımı sevirəm!
Bu sözün arxasında
ömrümün çətin illəri var,
ümidləri, arzuları, nisgilləri var.
Bu sözün özündə
məhəbbət var
yaxşı insanlara,
başqa xalqlara,
taleyinə yadlar
hökəm eləyənlərə
daha çox.
Mən xalqımı sevirəm
ancaq mənimkidi deyə yox.

Sevirəm, çünki
o azadlıq qurban verib
Babəkini
O qardaşlıq gücüyle
yaradıb bugünkü Bakını
O Leninə silahdaş verib
Nərimanını,
İnsanlığa bəxş eləyib
Sizi, Mirzə Cəlili,
İsrafili, Çingiz İldirimini,
Natəvani, Xiyabanini
Yalnız tanınmışları yox,
ona şöhrət gətirən
minbirini sevirəm.
Şöhrət gətirməyənlər
nifrət gətirməyibsə,
onlar da mənimkidir.
Başqa xalqlara
nə nifrətim,
nə pis niyyətim olmuşdur.
Kim nə deyir, desin
...Karvan keçər...
Zingildəyən Alabaşdır.
Özümüzün də pisini,
özgəsininkini də
bir insan qəzəbiylə
bir şair nifrətilə
nə eşidən qulağım,

nə görən gözüm olub,
hər zaman ehtiyatımda
dönük, namərd, nankoru
yandırıb külə döndərən
sözüm olub.
Sağ olun ki,
gələcək övladlara
kin deyil,
məhəbbəti vəsiyyət etdiniz.
Nə İsa deyən kimi
"bir üzünə vurdular
o birini çevir!"
yoluyla getdiniz.
Bize mərdlik, ədalət
böyük insan qalbini tapşırdınız.
Nə aciz olun dediniz,
nə qılıqsız.
Filantropluğu,
mütiliyi bize irs qoymadınız.
Düşmənlə düşmən kimi,
dostla dost kimi!
Elə deyilmi,
Ata Sabir!
Dədə Füzuli!
Baba Nəsimi!
Siz bir bəhərli ağaca
daş atıb deyə,
əlinizə keçənin

dərisini soymadınız,
İnsan məhəbbətinin,
səadətin, mərdliyin
tərənnümündən doymadınız.
600 il məsaflədən görür aləm
səni Hələb meydanında, -
qanına qəltan.
Hani fitva verən,
hani soyan?
Hani boynuna kəndir atan?
Böyük ustad!
Yaşadın könlü qubarlı,
dili gileyli
Ucaldanda məhəbbətin
ölümsüz heykəlini
demədin ki, yadelli,
bir ərəb qızıdır Leyli,
Məcnun - bir ərəb oğlu.
Dedin: şair
dəndlilərə həmdərd doğulur
Qələminlə Leyli və
Məcnun da bir az azəriləşdisə:
bunun yamanlığı varmı bir kəsə!
İran, Türkiyə, Hindistan
Yaxın, uzaq qonşular
Ortada Azərbaycan
Çəkilməz dəndləri,
göynəkləri, müsibətləri

sənə ağır gəlirdi.
İnsan - qardaş dəyəndə
gözünün qarşısına
mübarizə yolunda
canlarından keçənlər,
Yoxsul, fağır gəlirdi.
Sağ olun!
Çox yaşayın,
əziz, böyük babalar!
Sözünüzdə nə qərəz,
nə başqa xalqa nifrət var
Canlı ürək var.
Böyük amal,
sərt həqiqət var...
Sağ olun, var olun!
Əziz, böyük babalar!
Sizə ustadım,
sizə babam deməyə,
sizə atam deməyə
haqqım var.

1960

Olmuşlar, olacaqlar

Fəzanın rahatsız
yeni sakinləri.
Yerdən aya yol.
Uşaq höcəti.
Böyük ehtirası.
Yaxın gələcəkdə
yerdən planetlər yoluna qalxacaq,
yer vətəndaşı adına layiq,
insanların fəza donanması.
Mənim qayğım,
mənim gücüm,
mənim sınağımdır.
... Mənim çağımıdır.

Vatan

Arzu

Xəritəyə baxdım.
Qanadlarını gərib,
dalğalı Xəzərə qonmaq istəyən,
nəhəng bir quş kimi görünür
Azərbaycan.
Bir şahindir
dimdiyi göy sularda.
Qanadları göylərdə.
Bu əzəmətli şəkli
yarada biləydim,
bir yeni əsərdə;
ahəngi dəniz dalğalı,
adı "Poeziya qartalı".

*19 iyul 1972
iyul, 1977*

Vətən

Mən dərmışəm bənövşəni, nərgizini bahar çağı,
Mən görmüşəm sinəndəki laləzarı, buz bulağı
Mən gəzmışəm, dolaşmışam hər yerini qarış-qarış.
Mən çıxmışam dağlarına hələ səhər oyanmamış.
Dan yerində topa bulud lalə kimi qızaranda;
çoban çekib bayatını - “oğlan dağda, qız aranda,
Şirin-şirin axan səsə qulaq verib dərin-dərin
mən keçmişəm çaylağından o moruqlu dərələrin,
cüyürlərin ciğirini axtarmışam qayalarda,
“Oxqay deyib oturanda, “oxqay deyib qayalar da.
Qarlı dağlar üzərində gün salanda qızıl ləçək,
salamlayıb səhər məni min təzə gül, min bir çiçək.
O ətirli torpağını qoxlamışam dönə-dönə.
Ağlım valeh olub gedib, gözlərimin gördüyüne.
Ana vətən, indi bu gün çatılmışdır qaşın sənin.
Yanır qəzəb alovuya torpaqların, daşın sənin.
Cavanların, qocaların silahlanmış başdan-başa.
Azadlığı qorumaqçın girmiş böyük bir savaşa.
Bir qalaya döndərmisən hər kəndini, şəhərini.
İgidlərin at belinə basıb gümüş yəhərini -
qında qalıb paslanmayan qılincımı almış ələ.
Doğma yurdun sevgisiylə, mərd xalqının qüdrətiylə
qorumaqçın sənin gözəl dağlarını, çöllərini,
ceyran gəzən düzənlərini, zümrüd gözlü göllərini,
cəbhələrə qüvvət verən zavodunu, fabrikani,
qorumaqçın sinəndəki çiçəklənən ömrü, canı,
taleyini öz yurdunun taleyinə bağlayaraq,

kışılərin, qadınların hazır durmuş əldə yaraq.
Düşmən qanlı qılıncını siyirmişdir üstümüzə.
Basır-keçir zəmiləri öz qanında üz-üzə.
Qanlı düşmən gülələrin, bombaların harayında
ölüm taxtı qurmaq istər insan ömrü sarayında.
Ana vətən, indi bu gün çatılmışdır qaşın sənin.
Yanır böyük bir qəzəblə torpaqların, daşın sənin,
Sən tarixdə çox çıxmışan böyle ağır imtahandan.
Sonda zəfər bayrağını tapşırmışdır sənə zaman.
Torpaqlara sala bilməz düşmən məğrur calalını
Örtə bilməz qara bulud günəşini, hilalını.
Al günəşdən, göy dağlardan, dənizlərdən rəng alaraq,
sənin azad göylərində öz bayrağın ucalacaq.
Dərəcəyəm bənövşəni, nərgizini bahar çağı.
Görəcəyəm sinəndəki laləzarı, buz bulağı.
Gəzəcəyəm könlü azad hər yerini qarış-qarış.
Çıxacağam dağlarına hələ səhər oyanmamış.
Dan yerində topa bulud lalə kimi qızaranda,
cavan çoban oxuyacaq, "oğlan dağda, qız aranda"…
Şirin-şirin axan səsə qulaq verib dərin-dərin
keçəcəyəm çaylağından o moruqlu dərələrin.
Tapacağam cüyürlərin ciğirini qayalarda.
"Oxqay" deyib oturanda səs verəcək qayalar da.
Qarlı dağlar üzərinə gün salanda qızıl ləçək,
gözlərimi oxşayacaq min təzə gül, min bir çiçək.
Qan çı�ənmiş çöllərində güləcəkdir bir ilk bahar.
Çünki sənin bu döyüşdə xalq kimi bir qüdrətin var.

1942

Vətən dedim

Xəfif yeldən titrəyən
yarpağına Vətən dedim.
Yaniq, quru,
göy kəklikli,
boz qumrulu
torpağına Vətən dedim.
Dağlarının köpük duman
duvağına Vətən dedim.
Tarixinin
yaxınına,
                        uzağına
Vətən dedim.
Bağlarının
yasəmənli budağına
Vətən dedim.
Gənclərinin
nəğmə-nəğmə dodağına
Vətən dedim.
Ürək kimi
gecə-gündüz hərəkətli
iş və hünər meydanına
Vətən dedim.
Bu gününə, dövranına
Vətən dedim.
Dalgalanan
al şəfəqli bayrağına,
tənha, ucqar bir daxmada
yanan nurlu çıraqına
Vətən dedim.

Köhnə, yeni
qara qızıl yatağına,
ildən ilə şöhrətlənən
ağ qızılıń sorağına
Vətən dedim.
Büllur, sərin bulağına,
İnsan yurdı - ocağına,
tunc zəfərli keçmişinə,
gəlhagəlli bu çağına,
isti, əziz qucağına
Vətən dedim.
Mən Vətənin qoynundayam.
Vətən adlı bir torpağın
borcu hər an boynumdadır.
Qeyrətini çəkmışəm də,
çəkirəm də.
Torpağını əkmişəm də,
əkirəm də.
Yollarında - yüksəlişdə
puçur-puçur alın təri
tökmişəm də,
tökürəm də.
Mən Vətənin qoynundayam,
Vətən mənim qoynumdadır.
Həm qeyrəti,
həm qayğısı,
həm şöhrəti -
böyük borcu
boynumdadır!
Boynumdadır!

Avqust, 1980

Bakım

Neçə şeir yazılıb anaların adına!
Anadan kim doyub, kim?
Şöhrətimin şəhəri
Bakım!
Göy gözlü Xəzərimin
sahil yaraşığı!
Abşeron gecələrinin
sayrısan işığı!
Hırslı küləklərin cıdır düzü!
Yolumun gecəsi, gündüzü!
Yurdumun isti qucağı!
Babamın ocağı!
Balalarımın yuvası!
Baharlı qışı,
dəli-dolu yağışı,
dəymə-düşər havası
dillərdə dastan olan
Bakım!
Enli fəhlə kürəkli,
geniş insan ürəkli,
duzlu, çörəkli
Bakım!
Törə meynələri
yelin-yelin üzümlü.
Altı qızıl, üstü qızıl,
Hər sınağa,
hər möhnətə dözümlü
Bakım!

Mənim küçəm

*Hüsü Hacıyev küçəsinə
ithaf edirəm.*

Salam, köhnə tanış!
Asfalt örtüyünə,
yani qranit köbəli ağaclarına,
geniş səkilərinə salam!
Salxım-salxım süd lampalı
dirəklərinə salam!

Nə var, nə yox?
Danış!
Sən məni
bazarı çustumla,
cod parçadan kostyumla
görmüşdün.
O zaman mən
gənclik həvəsi ilə dolu başımı,
əzələlərimi kürəyimdə
diri balıq kimi tərpədən ciynimdə
həvəslə daşıyırdım.
Pulsuz-pənəsiz,
Vəzifəsiz və nəsiz
yaşayırdım.
İstəyəndə dururdum,
istəyəndə yatırdım.

Üç il dalbadal çəkib,
Öyrəşə bilmədiyim papiros kötüklərini
kələ-kötür
daşlarının üstünə atırdım.
Yay günləri
qara zənci qul kimi
yanımdan ayrılmayan kölgəmi
çəkib aparırdım
belədən belə.
Fit çala-çala,
oxuya-oxuya,
gülə-gülə
kənarları əyyaş dişləri kimi tökülmüş
səkilərində
sən tez-tez
yalın ayaqlarından
insan hərarətini duyurdun.
Duyurdun dərdimi-sevincimi
mənim də,
yüzlərlə mənim təkilərin də.

O zaman,
sinənin çala-çuxurunda
yiğilmiş qarpız qabığından,
meyvə artığından,
üzüm cecəyindən,
səs eşidib,
qara duman kimi qalxan

yayın qara milçeyindən
aman yox idi.
Sənin belə görkəmin
sındırırdı sevincimi, qürurumu.
Etinasız üstünə tüpürənlərdən
Sanki hayif alıb
gözümə doldurardın
tozu, qumu.

Hanı indi o görkəmin,
hanı o halın?
Yoxsa mən azmişam
yollarında xəyalın?
Hanı irili-xirdalı
tisbağa sürüsü kimi
sinənə düzülmüş
kələ-kötür daş-qənbər?
Hanı qış günündə belə
Kölgəsi yol ortasına çatmayan
evlər?
Hanı dəngil-düngül törə ağacların
Məcnun saçlı budaqları?
Hanı
cındırından cin ürkən
tiyanaltı uşaqların?

Sinən hamardır,
kölgədə suyu

qara ayna kimi parıldayan çaydır sanasan.

Hər iki yanın

daş evlərdir,

hərəsi bir saraydır sanasan.

Dik baxırsan papaq düşür,

yorularsan pəncərələrini sanasan.

İndi sən

küçələr içində adlı-sanlı küçəsən.

Neçə qapı açmışan

neçə yeni köçə sən.

İndi ünvanına

yüzlərlə curnal gəlir, qəzet gəlir

ölkənin hər yanından.

Minlərlə məktub gəlir

üstü çəşid-çəşid markalı.

Bəzən nişanı olur markalarda

Antarktidanın da,

Sakit okeanın da...

Mən ömrümün neçə ilini

saat-saat,

gün-gün, ay-ay

daşlarının üstündə qoyub getmişəm.

Mənim köhnə dostum,

əziz küçəm.

Maşallah, necə böyümüsən!

Yekə xiyaban olmusan.

Elə bil ki,

yeni anadan olmusan.
Vitrinlərində
çicəklər, köynəklər,
elektrik düymələr, ipəklər.
Üstündə salxım-salxım işıq.
Biz səninlə həmşəhərik,
gündəş, ildaş, vətəndaşlıq.

İndi əziz qonaq gəlsə,
mən qürurla onu
sənin nur qoynuna apararam,
həm gündüz,
həm də axşam.
Dayanmışam səkidə
Baxıb-baxıb sevinirəm.
İstəyirəm nadinc uşaq kimi
qaça-qaca
o səkidən-bu səkiyə keçəm.

Mənim köhnə dostum,
yaxşı küçəm, əziz küçəm!
Xatırələr qarışır sevincimə
Ürəyimə bir söz gəlib,
qoy soruşum, gəl incimə:
O başda bir ağac vardı
mən hər səhər
qulpusınıq fincanımla
ona su tökərdim.

O da hər yaz
dörd-beş yerdən yarpaqlardı.
Mən, deyəsən, gəncliyimi
o ağaçın kölgəsində
qoyub getdim.
Söylə küçəm, söylə,
Onu görmədin ki?
Gəl bu sırrı mənə aç:
Hani ağac?
Hani ağac?

Küçə dinmədi,
sükut etdi,
müdrik bir insan kimi.
Sanki eşitmədi
mənim umu-küsümü.
Birdən baxdım, qabaqdan
Bir oğlan, iki qız gəlir,
dodaqlarında
gəncliyimin təbəssümü...

Bakı, aprel, 1960

Kür-Araz

Kürün suyu bulanıq süd kimi,
Arazın suyu qırmızı-sarı.
Axıb-axıb
burda qovuşur
doğma, qədim torpağın
ayrı düşmüş balaları.
Əvvəlcə elə bil
uzun illər həsrətlisi kimi
bir-birinə baxırlar.
Bir yatağa girsələr də,
ayrı-ayrı axırlar.
Sonra həsrətli qollar
bir-birinə dolaşır.
Qardaşlar qucaqlaşır.
İndi kim ayıra bilər onları!
İki güc birləşib qüdrət olub,
axın olub.
Uzaqlıq yaxın olub.
Ayrılıq vəhdət olub.
İkisi birləşib əzəmətlə axır
ala gözlü Xəzərə sarı.
İndi kim ayıra bilər onları?!

1961

***

Təbrizin yolları oyum-oyumdur,
Yanıq dağdan qalxan duman olaydım!
Həsrət könüllərdə ümid olmasam,
Heç olmazsa zəif güman olaydım!

1959

Təbrizim mənim

Balaş Azəroğluna

Laylası məhzun,
Nəğməsi məhzun.
Həsrəti ömründən uzun.
Karvandan üzülmüş ağ dəvəsi.
Gözlərində böyük ümidiñ uzaq töhfəsi
Neçə evinin küçə divarı kor.
Dodaqları quru,
bulaqları gur.
Arzularında qançır, qamçı.
Kədəri axın-axın,
sevinci damcı-damcı.
Bəzən günləri qanlı yuxu kimi,
bəzən həsrətli yuxuları gerçek olmuş.
Neçə dəfə sevincək olmuş.
Balaları sərgərdan.
Gəlinləri nigaran.
Qurtuluş yolları:
məhbəs, dar ağacı, gülləbaran.
Dan yeri qan boyalı.
Ümidindən, arzusundan dönməyən.
Ocağında - ürəyində odu sönməyən.
Səhəri uzun öşrlərin yolunda yubanan,
Qardaşına həsrət, bacısına həsrət,
bayatıları - qədim məhəbbət.

Qoynu gah aydın havalı,
gah çənli, dumanlı.
Qəlbi gümanlı.
Taleyi böhranlı.
Özü bababır, nənəbir
adət-ənənə bir -
doğma qardaşım.
Pasportda o yanlı.
Arzulayanda əlim çatmayan.
Ağrısı, göynəyi qəlbimdə
gecə-gündüz yatmayan.
Dağları dağlarımı bənzər,
bağları, bağlarımı.
Ana sözü kimi
əziz olan adı - dodaqlarımı.
Köhnəm, təzəm, uzağım, yaxınım.
Ən gözəl şeirim,
Yaniqlı mahnim.
Mənsizim!
Təbrizim!

1964

Nigaran suallar

Son zamanlar
səni tez-tez
yuxuda görürəm, Təbrizim!
Yuxuma qəmli gəlirsən
hər gecə.
Suyun, çörəyin varmı?
Nəğmən necə?
Yenə "Qaragilə"dir,
yoxsa daha qəmlidir?
Göy məscid necədir?
Ərk qalası necə?
Yanıq dağ qupqurudur,
ya nəmlidir?
Tez-tez yuxuma girirsən,
Təbrizim!
Yoxsa incimisən,
uzun həsrət yorub səni?
Yoxsa dözüb-dözüb
indi yaman qəribsəmisən.
İnanmiram,
hələ ümidiñ var böyüyəsi,
arzun var boy atası.
Hardan düşdü yadına
anamın göynəkli bayatısı!
"Mən bütöv bir yuvaydım,
yel vurdı paralandım.
Mən səndən ayrılmazdım,
zülümənən aralandım".

1975

Şəralı Təbriz

Mən görəndə
bağçaların, bağların
çıçək idi,
gül idi.
Küçələrdə, məclislərdə
səslənən
doğma, gözəl dil idi.
Fədailər
dəstə-dəstə keçirdi,
yeni adlı küçələrdən;
dodaqlarında nəgmə!
"Ey torpağı ləl, mərcan
Azərbaycan!"

Səttarxan xiyabani
bəzəkli, cilçiraqdı,
Qoçaq, mərd oğulların,
Firudinlərin sağdı
Kəhrəba işıqların,
gecələrin qoynuna
ulduz-ulduz yağırı.
Oyanışlı günlərin
nə oldu,
hani indi?
Gəldi qara günlərin,
Nə az bəxtiyar oldun,

sevindin.
Söylə, Təbrizim,
söylə,
ulduzlu mavi göydən
sənə kim yanğı saldı!?
Üstünü buram-buram
qara dumanlar aldı.
Naxış-naxış evlərin
alışdı közə döndü.
Bağçaların, bağların
viranə düzə döndü.
Yanğınlar gur kükrədi,
yayıldı gölə döndü.
Neçə insan yuvası
bir anda külə döndü.
Pərdələr arxasında
Gizlənmişdir işıqlar.
Sazını sindirdimi
tunc gövdəli aşıqlar!

Təbriz, qəşəng şəhərim!
Yüz bir şəhər içində
seçimli, tək şəhərim!
Sənin yaran azdımı,
vurdular bir yara da.
Qəzəbindən titrədi
Göy məscidin üstündə
Qızıldan aypara da.

Sənin dərdin azdımı,
taleyinə tarixlər
qara günlər yazdımı?
Sinəndə varkən hələ
göynəkli dil yarası,
Səttarxanlar yarası,
Firudinlər yarası,
yaniq, nakam arzular,
qəm, nisgillər yarası -
Yaraladılar səni,
Heyranların vətəni!
Sahiblərin vətəni!

Mən deyirdim vaxt olar
baharlı novruz günü
gələrəm.
Həsrətindən qurtarıb
qoynunda dincələrəm.
Yaraların ağırdır,
Təbrizim!
Nigaranlıq qəlbimi
ağrıdır,
Təbrizim!

İnanıram, keçəcək
matəmli günlərin də.
Açıłacaq üfüqlər
bir aydın səhərində.

Çəkilecək üstündən
o zəhərli buludlar.
Doğrulacaq arzular,
ümüdlər.
Yüksələcək bayraqı
yeni Səttarxanların.
Qaldıracaq səsini,
Öz gücünə güvənən,
bu günlərdən dərs alan
gələcəyə inamlı -
qüdrətli cavanların.

Göyçay, 11-13 oktyabr 1980

Ərk qalası

Təbriz - gözəl şəhər!

Vuruşdular:
son gülləyə;
son süngüyə,
son qundağa qədər.
Vuruşdular:
hər şey qırmızı geydi
daşdan torpağa qədər.
Vuruşdular:
alt dodaqdan
üst dodağa qalxa bilməyən
səsə qədər.
Vuruşdular:
onlardan yeddi dəfə - yetmiş qat
artıq olan,
süngüləri narın daraq dişi kimi
sık olan düşmənlə.
Yaralılar ufuldamadı.
Can verənlər inləmədi.
Susuzlar yandım demədi.
Öpdü qurumuş dodaqları
qan hopmuş torpağı.
Yaralarına basıldılar
qan rəngli bayrağı.
Nə düşmən onlardan

bir aman sözü ala bildi,
nə bu ölümü yağı duydu,
nə qala bildi.
Söykənib qala divarına
öldülər ayaq üstə;
çiyin-çiyinə.
Ulduzlar şahid oldu,
bir sıradə dayanmış
ölülərin qabağından,
yüz yerə bölünmüş dirilərin
çəkildiyinə.
Öldülər ayaqlarının altında
Vətən torpağı.
Başlarının üstündə
Vətən ulduzları.
Könüldən könülə keçdi
ümidləri, arzuları.
Gecə ağır-agır keçdi
cənazələrin üstündən;
Keçdi, getdi yolu səhərə.
Günəş şəfəqdən bir örtük çəkdi
torpağı qoruyub, torpaqda dincələn
cənazələrə.

1958

*Ərəvən Kərkükün bu günlü
xoyrat və maniləri*

Bir yanım Mosuldur,
bir yanım Ərbil,
bəxtimə yazıldı
bu qara nisgil.
Çəkdiyim ağrılı
illər içində
nə bəd gəldi qanlı,
qadalı bu il.

Güneylər, ay quzeylər,
Dərdim odu buz eylər.
Gəldi ağır günlərim -
bir dərdimi yüz eylər.

Bağdaddan karvan gelir,
Dərdli, pərişan gelir.
Kimlər qurban kəsilib,
sularım al qan gelir.

Mosulun yolu daşdı,
Yollar qana bulaşdı.
Bir-birinin qənimi
iki insan - qardaşdı.

Kerkük üstü dumandı,
Kerkük oda qalandı.
Kerbəla müsibəti
buna baxsan yalandı.

Ərbilə,
yanğın düşdü Ərbilə;
höcəti kəsmək olmaz
dava-dalaş, hərb ilə.

Ərbilə,
karvan gedər Ərbilə.
Sırrını elə saxla
nə qardaş, nə ər bilə.

Dənizə,
dolu düşdü dənizə.
Namərd, əlin qurusun,
Necə qiydın Təbrizə.

Dərələr,
yasti, çuxur dərələr.
Bağ salmadım ki, yadlar
meyvəsini dərələr.

Bu dağlar,
bu dərələr, bu dağlar.
Kimə neyləmişdilər
sindirilmiş budaqlar.

Ay buluddan göründü,
yenə gizlənər indi.
Göydən bir dəmir düşdü,
bütün Kerkük diksindi.

Tərlan uçdu, sar gəldi,
dolu kəsdi, qar gəldi.
Eyvana kölgə düşdü,
dedim yağılar gəldi.

Bağdad qızıl, gümüşdü,
Bağdada yanğın düşdü.
Belə qara günləri
Bağdad haşaq görmüşdü.

Atlarım,
ilxi-ilxi atlarım.
Bir çətin günə düşdüm,
Ağladı xoyratlarım.

Naxçıvandan,
Təbrizdən, Naxçıvandan.
Ağla, gözlərim, ağla!
Ayrıldın çox cavandan.

Külək əsdi güneydən,
bir nalə qopdu neydən.
Alov yağdı, köz yağdı
gecə ulduzlu göydən.

Kərkükün baş qalası,
divarı daş qalası.
Ölü ana yanında
tökür qan-yaş balası.

Qara yellər əsəndə,
elin dördi var səndə.
Yeddi qurban kəsərəm
bu davalar kəsəndə.

Ay batdı gün doğanda,
nur zülməti boğanda.
Kim görmüşdü buluddan
ölüm daşı yağanda.

Tufan qopdu quzeydən,
qara buludlu göydən.
Bir od düşdü Kərkükə -
nalə qalxdı yüz evdən.

Göydə ildirim çaxar,
dərələrdən sel axar.
Çox sürməz bu qaranlıq,
Səhər olar, gün çıxar.

***

Göyün üzü bulud-bulud,
göyə dırman, yağışdan tut.

Bir güman var, bir də ümid,
Ağlama, gözəl, ağlama!

Hicran dərdi yaman olur,
yollar çiskin, duman olur.
Hər dərdə bir güman olur;
Ağlama, gözəl, ağlama!

Durna keçir qatar-qatar,
Gəlir uzaq qaqqıltlar.
Hər gecənin gündüzü var,
Ağlama, gözəl, ağlama!

Kərkük üstü duman oldu,
abad evlər viran oldu.
Aydın hava boran oldu,
Ağlama, gözəl, ağlama!

Yelə vermə inamını
Könlündəki gümanını
Pozsalar da sahmanını,
ağlama, gözəl, ağlama!

Göy üzündə şimşək çaxdı,
Ərbildən od-alov qalxdı.
Kimlər yazdı belə baxtı -
ağlama, gözəl, ağlama!

Yandı Dədə Gur-gur, Mosul.
Oda girdi bütün sağ-sol.
Qurban getdi neçə oğul,
ağlama, gözəl, ağlama!

Ağlayan çox, gülən hanı?
Göz yaşını silən hanı?
Matəm tutub bu dünyani
Ağlama, gözəl, ağlama!

1980

Aşıq "Şəniqli"nın
bayatılarından

Ağ şanı, qara şanı
Sənə bərabər hanı?
Nə bağbanam, nə bağ yiyəsi.
Baxıram ürəyim əsir.
Ağ şanı, qara şanı!
Bulud meynələr hanı?

Gün keçdi aram- aram,
Nə keçdi, gör nə keçdi.
Həsrətin var, mən varam.
Mənim namehribanım!
Yüz il ömür eləsəm də.
Mən səni unutmaram.

Yollar, dolayı yollar!
Gündüz nurlu, günəşli,
Gecə ulduz çiçəkli,
Sinəsi aylı yollar!
Niyə susub durdunuz,
Kim küsdü getdi burdan,
Küylü, haraylı yollar?

Ağ dəvə düzdə qaldı.
Ovsarı bizdə qaldı.
Neçə arzum, həsrətim
Dərdli Təbrizdə qaldı.

Ağ bağçam, allı bağçam,
Mehi sığallı bağçam!
Əcəl qayıt! Yar bizə
Qonaq gəlir bu axşam.

Üzərrik, tər üzərrik,
Çöldə bitər üzərrik.
Namərd nəfəsi dəydi
Köhnə yaram közərdi.

Gün düşdü qalaya da.
Kölgəli talaya da,
Qorxuram, susa nəğməm
Bəstəsi qala yada.

Yolum yoxuşa çıxdı.
Payızım qışa çıxdı.
İl arzum, il ümidim
Bir gündə boşa çıxdı.

Dodağında qan qaldı
Öpüşündən qan qaldı,
Mən nazik dodaqlıyam?
Ya dodağın qanqaldı?

Aşıqdır gündə sənə,
Nur saçır gün də sənə.
Haçan qurbanın olum?
Bir vaxt, bir gün desənə!

Bu dağlar bulaqlıdır,
Ətəyi sulaqlıdır.
Elə danış, vay demə
Divar da qulaqlıdır.

Arazin qıraqları,
Alma, armud bağları,
Arazin suyu varmı
Doyursun quraqları.

Dolu yağdı Araza,
Bir od düşdü harasa,
Dişsiz qalsın darağı
Kim Arazi darasa.

Araz arxadan gedər,
Gah çəp, gah da yan gedər.
Arazin qəlbi olsa
Gecə-gündüz qan gedər.

Arazim, ax Arazim!
Üzümə bax, Arazim!
Axdın, o tay bu tayda
Yandı dodaq, Arazim.

Araz yanıq dillidir.
Suyu necə lillidir,
Gah axır, gah dayanır
Görünür nisgillidir.

Araz axar, yan düşər,
Daşlar yaxadan düşər
Araz bildiyin desə
Xata çıxar, qan düşər.

1961-1964

Şamaxı

Burdan karvanlar keçib
Mənzilləri
ölkə-ölkə
Qatarları uzun-uzun.
Gah qəmli, gah şad olub
Burdan sənət su içib,
Burda tarix yaşa dolub
Şöhrəti ilə zəngin
hər qarışı - ömür yolumuzdu.
Burdan əsrlər sovuşub
Xaqani soraqlı,
Nəsimi soraqlı.
Burdan aylar, illər ötüşüb
Sabir bayraqlı.
Torpağının qəzəbindən
evlər dağlıb, yollar bükülüb.
Yanğınlarında
yerdə daşlar külə dönüb.
Göyde buludlar ütülüb.
Qulaqlardan getməyib
nəğməsinin ahəngi,
dillərdə şerinin dadı qalıb
Azərbaycan Parnası tək
adı qalıb.
Nəğmə-nəğmə şöhrəti
ürəklərə, könüllərə axır.
Bura tarixin ölməz nəqarati
Şamaxıdır, Şamaxı...

*Anamın
kitabı*

Anamın kitabı

Evimizdə bir kitab vardı:
köhnə,
vərəqləri sapsarı.
Dağ cığırına bənzəyirdi
yazılırı.
Anam açardı o kitabı
kədərlənəndə.
Anam örterdi onu
könlü qubarlananda.
Bir gün soruşdum:
bu necə kitabdır, ana?
Hər gün açırsan onu,
hər gün baxırsan ona, -
yana-yana?
Anam dinmədi.
Gözləri xeyli yol çekdi.
Mənə elə gəldi, bu an
anam bütün analardan göyçəkdi:
anam dünyada təkdi.
Üzümə baxdı -
diqqətlə, sorğuyla, sinaqla,
dedi:
-Mənə yadigardır bu kitab
anamdan.
Ona da anasından qalıb yadigar.
Bir gün

əbədi ayrıلندا biz,
ağlama!
Mənə yas saxlama!
Ancaq, bir zaman
onu gözdən salsan
o gündən yaz mənim
ölüm günümü.
O gün mənə yas tut!
Və unut.
Yaşa, dilində,
qulaqlarında sükut...

1967

Qədim əlyazması

Varaqlar solğun, sarı,
Sətirlərdən neçəsi pozulub;
neçə-neçə varağın kənarı
illərin ağırlığına dözməyib,
ovxalanıb, toz olub.

Lakin
əsrlərdən keçib gələn
xərif bir təbəssüm,
bir gilə göz yaşı
arzular, ümidlər qalıb.
İnsan qəlbinin hərarəti,
insan fikrinin qüdrəti,
insan ətri dolu
sevinc qalıb,
kədər qalıb.

1961

İti yanan qızlar

Salon adamla dolu.
Naxışlı xalıyanıyla döşənib
prezidiumun yolu.
Kiçik masa arxasında oturdu
iti yanan qızlar.
Masa üstündə ucu qəddənmiş
neçə qələm,
neçə varaq kağız.
Natiqlər qalxdı kürsüyə.
Natiqlər düşdü kürsübən.
Kimi yeni maşınlardan danışdı,
kimi məhsuldan,
kimi balıq kürüsündən.
Qızlardan ikisi yazdı
alnında damcı-damcı tər.
Biri oturdu bekar
qarşısında yonulmamış qələm,
yazılmamış vərəqlər.
Saatlar keçdi yeyin-yeyin,
saatlar keçdi ağır-agır.
Qızlardan ikisi
yazdı, yazdı, yazdı...
Biri gözü natiqlərdə
əsnədi, əsnədi, əsnədi.
Bu rüsvayçılıq deyil,
bəs nədi?

22 yanvar 1967

Anamin laylaşı

“Anamin kitabı” müəllifinə

Bu gecə yuxu gördüm.
Gördüm,
çörək dadı kimi tanış bir otaq.
Tavandan nənni asılıb.
Nənnidə bir uşaq.
Nənnidəki uşaq mən idim.
Layla səsi gəlirdi.
Ağ əlinin dırnaqları
qan qırmızı bir qadın
yelləyirdi nənnimi.
Nə anama oxşarı vardı,
nə xatırladırdı nənəmi.
Anamin saçları qaraydı,
bununku yox.
Nənəmin gözləri alaydı,
bununku yox.
Anamin başında
kəlağayı olardı,
bununkunda yoxdu.
Nənəmin nəfəsi
həmişə isti olardı,
bununku soyuqdu.
Mənə layla çalırdı qadın.
Aydın eşitsəm də laylanın səsini;

duya bilmirdim ahəngini, bəstəsini.
Birdən anamı gördüm
qucaqlayıb dizlərini oturmuşdu.
Əlləri qara, ariq.
Əllərinin göy damarları əyri-üyrü,
çubuq-çubuq.
Qışqırdım: ana, ana!
Bu necə layladır?
Bu nədir?
Qulaqlarımı didir,
qəlbimi göynədir,
Nə bəstəsi doğmadır mənə,
nə tanışdır sözləri.
Anam dinmədi.
Baxdım,
sakit göz yaşları
süzülürdü yanaqlarından.
Mənə qorxulu bir şey xəbər verirdi
onun qəm dolu gözləri.
Elə bil soruşurdu:
Oğul!
Hani mənim laylam, hani?
Səsim gəldikcə qışqırdım:
Ana! Ana!
Yox, yox!
Unutmamışam sənin laylanı.
Hələ də çırpinır qəlbim,
neçə vaxtdır mən yuxudan ayılanı.

Düşünürəm bu nə həyəcan,
bu nə qorxudur?
Bu ki, yuxudur.
Öz-özümə deyirəm:
anamın laylası olmasa,
təəssüf etməzdəm, yatıb
bir də yuxudan ayılası olmasam.

1959

Adi sual

Qorki küçəsində
kitab satılır.
Yaxşı!
Rustavelidə
bol-bol qumaş, ipək.
Çox yaxşı!
Nizami küçəsindən
bir şey almaq istəsək,
hara gedək,
yoldaş şəhərbaşı?

Moskva, 1968

Poeziya, ağ nöyüt

vs sairə

Dərədə boy,

lalə,

yemlik.

Təpələrdə kəkotu.

Yol kənarında hündür dirəklər;

qırıla bilən tellərlə bir-birinə bağlı.

Kənd.

Mağaza.

Qəfəslərdə arşın malı, sabun.

Yerdə duz tayı, ağ nöyüt çəlləyi.

Çəlləyin dalında

kitab bağlamaları.

Qəfəsdə tütünü qarışq papiroslar;

tüstüsü - zəhər.

Kitablarda insan ümidi,

insan arzusu.

Qəfəsdə yüzillik yubileyi ötmüş

çaxmaq daşı.

Kitablarda sevinc, həsrət, göz yaşı;

birində az, birində çox.

Nöyüt alırlar

çıraq yandırmağa.

Duz alırlar,

şit bişməsin xörək.

Sabun alanlar da var.
Kimi əl-üz sabunu soruşur, kimi paltar.
Növbə gözləyir kitablar:
çəlləyin dalında,
duz tayının dalında.
Yerləri dar, qaranlıq.
Biganəlik kölgəsində qalıb
bilik, işıq.
Mən də varam orda, sən də.
Lənətə gəlsin belə satış üsulunu!
Mən cəhənnəm,
heç olmasa,
çıxarın o rütubətdən, qaranlıqdan
Füzulini!

1964

Yağış

Neçə gündür yağış yağır,
Necə yağır, necə yağır.
Səhər yağır.
Axşam yağır.
Gündüz yağır.
Gecə yağır.
O yanda səhralalar yanır,
burda yağış heçə yağır.

Cakarta, 1961

Ulduz yolu və dolu

Yağış, yağış, yağış deyib
dörd gözlə gözlədilər yağışı;
yusun boynunu burmuş
tozlu yarpaqları,
sulasın təşnə torpaqları
bir yaxşı-yaxşı.
Gözlədilər nə qədər;
ey... günlərlə
arzular nisgilə
dönənə qədər.
Yandı əkin, yandı bağ, bağat,
Quruyub daş-torpağa yapışmış
cüçülərə,
axşam-səhər böyürən
mal-qaraya baxdıqca:
uzaq ulduzlara,
yollar yorğunu,
çıynı səhəngli
gəlinlərə, qızlara,
ışığı bir çımdık
ayparaya baxdıqca
Yağış, yağış, deyib gözlədilər.
Gur leysan olmasa da,
bir çobanaldadan,
heç olmazsa,
bir çiskin olsun dedilər.

Yağmadı.
Yağmadı.
Yağmadı.
Ümidlər qurudu kor bulaq kimi.
Daşlar bərkidi torpaq kimi.

Sarmaşıqlar dolaşdı budaqlara
sarı qolbaq kimi.
Qız-gəlinlər
neçə həftə, neçə ay
əlvan paltar geymədi,
boyunbağı taxmadı.
Göy açıq, üfüq təmiz.
Yağmadı.
Yağmadı.
Yağmadı.

Bir gecə yarısı
gurladı göy şaqhaşaq.
Necə gurladı, necə!
Parça-parça işiq cındırı ilə
doldu, boşaldı gecə.
Ağaclar əsdi əsim-əsim.
Yeddi dərə sel ağızında gedən
çaylaq daşları kimi töküldü
göy gurultusunun səsi.
Yağdı, nə yağdı!
Amma...
Nə yağdı?

Səhər göynətdi gözləri
ətrafdakı mənzərə.
Yarpaqlar xırman-xırman,
çubuqlar qucaq-qucaq
döşənmişdi yerə.
Sanki gecə yağan dolu
nağıllardan çıxıb gölmüş
bir Dəmirdişdi.
Daş-torpağı oyub,
bağ-bağatı kor qoyub,
taxılı, pambığı kökündən biçmişdi.
Kaş yumulaydı yolu,
yağmayaydı bu dolu!..

Alim yoldaş!
Sözüm yox,
gedək aya da, ulduza da.
Birinci yaz məni.
İstəyirsən qış çıxmamış apar,
istəyirsən bu yaz məni!
Gedək aya da, uzaq ulduzlara da.
Ancaq əlac lazımdır axı
neçə il və neçə ay
insan zəhməti yemiş,
pöhrələmiş, böyümüş
yaşıl susuzlara da.
Açıılır qarşımızda
kainatın sırları də,

ulduzların yolu da.
Çox gözəl!
Vaxt deyilmi, əmrimizə tabe olsun
külək, isti, soyuq da,
qar, yağış da,
dolu da?!

1962

Söz ver mənə

Söz ver mənə yoldaş sədr.
Bu nədir!
Dörd milyon saymışan məni!
Axı, mənim çoxum o taydadır.
Nə dili dilimdən ayrıdır,
nə nəğmələrinin bəstəsi.
Nə qızlarının şəvə gözü,
nə layla, nə şikəstəsi.
Sən baxma sərhəd dirəyinə,
Qulaq as insan ürəyinə,
Mənim çoxum o taydadır.
Mən demirəm mətləb ancaq saydadır.
Bir tayda günləri qara
taleyi kürdürsə,
daha artıq haqqım yoxdurmu
bərabərlik dediyin
bu kürsüdə?
Sədr yoldaş!
Salma məni
siyahının axıllarına.
And olsun
qəlbimin həsrət ağrılarına
bu gün olmasa da sabah
qırılacaq zəncirlər!
Könüller açılacaq.
Onda, özün deyəcəksən
gəl söz sənindir.
O gün gələcək!
Sən o günə görə
mənə birincilər sırasında
söz ver indi.

1964

Quzu

Canavar apardı quzunu,
Yazılıq quzu, yazılıq quzu!
Bilirəm, yaman ağrıdı canın
canavarın dişləri
keçəndə ətinə.
Ancaq, yaxşı ki, bilmədin
bu itkidən
nələr çəkdi çoban,
düşüb sənin möhnətinə.
Bilsəydin,
ağrina ağrı deməzdin.
Bilsəydi, bəlkə canavar da
heç səni yeməzdi.

Fevral, 1962

Sarı dana və balaca qız

Səs düşdü Göytəpə kəndinə:
"Sarı dana xəstələnib!"
- Necə, sarı dana?
Sazaqlı külək kimi
xəbər yayıldı hər yana.
Sədr gəldi,
partkom gəldi,
baytar, bir də briqadir.
Hər gələn soruşdu:
-Azarı nədir?
Baytar qulağını qoydu
dananın sinəsinə.
Hamı dondu qaldı.
Baytar tövşüdü, tərlədi.
Dana öz bildiyi kimi nəfəs aldı.
Baytar qaşlarını çatdı.
Hamı qəm dəryasına batdı.
Baytar dedi:
-Süddədir illəti.
Sağıcı Gülxaranın
gözlerinə çökdü dünyanın zülməti.
Baytar dedi: Tez olun!
Tənzif, pambıq verin! Qarnını bağlayaq,
İsti su gətirin ayaqlarına!
Damcı dərman da lazımdır
qulaqlarına.

Nüsxə yazdı bir qarış.
Maşın ürkək keçi kimi sıçradı
sədrin buyruğu ağızından çıxmamış.
Handan-hana
qoca mühasib gəldi.
Baxdı, ah çəkdi
Dedi: yazığın gölsin bizə,
sarı dana.
Amandır bu zülmü eləmə
illik plana!
Üç gün, üç gecə
Gülxara ayrılmadı
sarı danadan.
Dana sakit yatanda dedi:
Ağrin alım.
Dana qurcuxanda dedi:
Can!
Hər üç saatdan bir
verdi su dərmandan,
hər altı saatdan
toz dərmandan.
Nə evinə gedə bildi.
Nə urvalıq apara bildi
uşaqlara dəyirmandan.
Tənzifə qızmadı ürəyi,
dananın qarnına bağladı
gəlinlik şalını.
Sədr hər axşam, hər səhər,

şəxsən,
soruşdu dananın əhvalını.
Partkom gündə bir dəfə
xəbər aldı:
-Necədir sarı dana?
Əhvalat uzundur, nə deyim.
Bəsdir bunu desəm
dana ölmədi azardan.
Ancaq Gülxaranın
qaragöz kiçik qızı...
Beşcə qulac bez aldılar bazardan.

***

Quyruğunu qoyub belinə
qaçıır, tullanır
sarı dana indi,
Ancaq, soruşan yoxdur,
yaşıl otlar içindəki
o balaca qəbir kimindir!

Görək satan qızlar

"Ey, dərbədər gəzib ürəyi qan olan cocuq"
Sabir

-Əmi! Əmi! Əmi!
Səs məni dayandırır.
-Əmi, çörəyə bir bax!
Tez ol, əmi, tez ol,
vay, əlimi yandırır.
Əmi! Əmi!
Səs artır.
Ətrafımı bürüyür
çörək satan balalar,
qafiyəli şeir də deyirlər:
-məndən kim çörək alsa,
bal alar.
Gəl təndir çörəyinə
ipisti, yumyumşaq,
sapsarı.
Penisilindən yaxşı sağaldır
naxoşları!
Baxıram ən kiçiyi
altı-yeddi yaşında.
Ortancılı, böyüyü
halay vurub başımda.
-Çörək var a, çörək var. -
gözlərimə soxurlar.
-Çörək var a, çörək var.

Biri qırvım qarasaç,
irigöz, açıqalın,
əynində çitdən köynək,
ayaqları yappyalın.
-Qızım, hansı məktəbdə oxuyursan
de görüm?
-Odey ha, bax o hündür,
yekə, o ağ məktəbdə.
Çörək var a, çörək var!
-Yox, əmi, yalan deyir,
Heç bir yerdə oxumur.
Qız oğlana çəmkirir
Vələduzna toxumu!
Yekə qalmaqal düşür.
Saç əldə,
Boğaz əldə.
Yaxa şırım cirilir.
Çörəklər toz içində.
Əl, üz tey qançır olur.
Qırmızı yaxalıqlı bir nəfər görünəndə
hər yan susur daş kimi.
Uşaqlar gülə-gülə
dağılışib gedirlər,
mehriban yoldaş kimi.
Çörəklər də yox olur
bir anda.
Bir mən,
bir də qırmızı yaxalıqlı bir nəfər

qalırıq bu meydanda.
Gözümdən, qulağımdan çökilmir bu mənzərə.
“Əmi, çörək! -
Sözləri sanki,
hopub hər yerə.
Qulağımda bu səsdir,
gözlərimdə
qıvrımsaç qızın gözlərindəki
şeytan gülüş və kədər.
Bir də neçə məktəbdə,
neçə-neçə sinifdə boş yerlər.
Bəzi adamlar buna
"tərbiyə işimizdə
çatışmazlıq, nöqsan".
Bəziləri "keçmişin qalıqları" deyirlər.
Düşünürəm: qalıqlar!
Bu acı xirdalıqlar,
nə qədər qalacaqdır.
Qalıqların yuvası dağıldığı
haçaqdır!

1962

"Olum ya ölüm"

Gözlərimi qapadım.
Söndürdüm son ulduzu...
Hamletin səsi gəldi qulağıma:
"Olum ya ölüm!"
İstədim yaxınlaşım ona.
Qurğunun asıldır ayaqlarından.
Gedə bilmədim.
İstədim deyəm: Hamlet!
Nə qəmindir?
Çırpinma belə.
Atanın qatili
öz əmindir.
Deyə bilmədim.

Gözlərimi açdım.
Pəncərədə yandırdım günəş...
İstədim çağırıram Hamleti də,
Layerti də
deyəm: balalarım!
Atın ədavəti, kini!
Xəbəriniz varmı,
dünən dolu vurub
dağ ətəklərində əkini.

May, 1966

Yaddaş

Ana

Min-min ana içində
anamı tanıyaram;
gözlərimi bağlasalar belə.
Taniyıram
ayaq basdığı torpağın qoxusundan,
qəlbimə dolub, boşalan
onu itirmək qorxusundan.
Ana südü təmizdir.
Analar əzizdir.
Ancaq mən
anamı
çox sevirəm hər kəsdən.
Əbəs deyil ki, vətənə ana deyirlər;
vətən də əzizdir
ana qədər.

1957

*Ana, nəqıl dünyasma
aşar məni*

Ata olanda bildim
övlad nədir:
yaş deyil ki, yeri?
Yatanda, gözünə işiq düşmür ki?
Niyə soyuqdur əlləri?
Görəsən, gecələr üzümür ki?
Bu qayğı, bu nigaranlıq
ata olandan sonra
mənə tanış oldu.
Külək-külək,
isti-isti,
soyuq-soyuq,
yağış-yağış oldu.
Mən ana məhəbbətindən doymamışam, -
əgər doymaq mümkünəsə.
Anam məhəbbətini yüz yerə böldü
vaxtını,
qayısını,
gözünün işığını,
ürəyinin taqətini
bir insan gücündən
qat-qat çox olan işini
bölən kimi.
Yaddaşımın cığırına düşüb
gedirəm bu günlərdən dünənlərə.

Yeqin hər şey belə qəribə gəlir,
riqqətli gəlir
illərdən sonra,
yenidən doğma yurduna dönənlərə.

Sözlərini xatırlayıram, ana!
"Soyuqdur.
Qayıt pencəyini gey!"
Öz-özümə təəccüblə deyirdim:
Soyuq hanı?
O zaman bilmirdim,
şaxta, sazaq deyil,
nigaralıq üzüdür ananı.
-Bəlkə bulud gəldi göyə - deyirdin.
Bəlkə gec qayıtdın evə.
Bəlkə yağış yağdı,
su keçdi ayaqlarına.
Səhərdən günortaya
necə qalacaqsan məktəbdə
ac qarına!
Bir dayan, qulaq as!
Bütün bu suallara,
bu nigaralığa
bir cavab verərdim:
-Heç nə olmaz!
Gecənin bir vaxtı
üzümdə bir nəfəs duyardım.
Sən idin əyilib,
nəfəsimi yoxlayan.

"Qızdırması yoxdur ki!"
Nə biləydim ki,
mən beşikdə yatanda,
yuxuda qovlayanda
qanadları əlvan kəpənəkləri,
gecəyari
sən,
"Dağda darılar,
Sünbüllü sarılar" deyə
mənə qurban verirdin
qoca qarılıarı.
Tez-tez könlümə laylan düşür,
könlümə nağılin düşür.
Elə düşür ki,
göynəyinə dözə bilmirəm.
İstəyirəm qaça-qaça
Qayıdam uşaqlıq günlərinə.
Bir-bir atam yollara
şöhrəti, adı, imtiyazı -
nəyim var;
kitab, dövlət, yazı.
Dənizə həsrət,
bürküdən təng adam
paltarını soyunub
dalğaların qoynuna atılan kimi,
atılam çılın-çılpaq
uzaq günlərin axımına.
Körpə quşlar özünü günəşə verən kimi

o günlərin xoşluğuna verəm qəlbimi.
Yaşım altmışa yaxın.
Qəlbimdə, beynimdə illərin yükü.
Oturmuşam otağımda.
Xəyalım illərin
uzaq-uzaqlıqından qayıdib;
yorğun-arğın.
Məni, düşmən qoşunu kimi
aralığa alıb
dilsiz divarları otağın.
Səsim çatmir, ünüm yetmir deyəm:
Ana! Ana!
Bir cırdan nağılı danişsana!
İlləri arxada qoydum,
yol dirəkləri kimi.
Bir zaman,
su altında kim çox qalar deyə
yoxlayırdım qəlbimi;
ağır-agır əllini,
yeyin-yeyin yüzü sayınca.
İndi,
Nazik büllur vaz kimi
qorxa-qorxa gəzdirirəm onu.
Sakit ola bilmirəm
o, sakit olmayınca.
Səsim çatmir, ünüm yetmir deyəm:
Ana! Ana!
Bir cırdan nağılı danişsana!

Ayağına tikan necə batdı.
Görəsən, onun ayağı da
Tikandan
Mənim ürəyim kimi ağrıyırdı?
Nənəsi tikani çıxardı
atdı təndirə!
Ürəyin ağrısını da
çixarıb atmaq olarmı
tikan çıxaran kimi?
Əgər olarsa, ana!
And içirəm südünə,
mən qayıtmaram üstünə
"ağrimı geri ver!" deyə.
Neyləyim,
səsim çatmış, ünüm yetmir deyəm:
Ana! Ana!
Bir cırtdan nağılı danışsana!
Cırtdan necə gah o kola,
gah bu kola düşdü?
Cırtdan necə üzümüşdü?
Ayağında tikan
necə gəldi cırtdan?
Sonra çörəyi götürdü, qaçı!
Eləmi?
Yoxsa illər silib yaddaşımdan
nağılıni cırtdanın.
Bəlkə bu çörək əhvalatı
aclıq illərindən qalıb

yadımda yadigar.
Axı ömrün nə qədər
cirə çörəkli,
səksəkə ürəkli
günləri var.
Bəlkə südə qığ doğrayan
motal papaqlı çoban,
o da mənim fantaziyamdan doğub.
Səsim çatmir, ünüm yetmir deyəm:
Ana! Ana!
And içirəm südünə
mən, qayıtmaram çobanın üstünə.
Demərəm çörəyimi qaytar!
Nə qoyun verib, gəlin alaram,
nə gəlin verib saz.
Nə nəğmə qoşar,
nə saz çalaram.
Apar məni
cirdan nağılının dünyasına!
Nə xəstələnərəm,
nə qocalaram.
İndi nəvəmə danışıram:
Biri vardı, biri yoxdu!
O tez kəsir sözümüz.
Niyə yoxdu, niyə? -
deyə-deyə.
Bir gün danışacaq o da
nəvəsinə

bu qocalmayan,
bu ölməyən
cırtdan nağılini.
Neyləyim!
Səsim çatmir, ünüm yetmir deyəm:
Ana! Ana!
öyrətsənə mənə,
necə gedim
illərin axarı tərsinə!
Ayağına tikan batmış
cırtdanın ölkəsinə.

İldə bir ay məzuniyyətim var.
Nə dincəlməyə,
nə əylənməyə
getmək istəyirəm,
nə yaylağa.
Bircə dəfə gedə bilsəydim
cırtdan nağılinə.
Bu mümkün deyilsə, ana!
Nağılı çağır gəlsin bizə;
alçaq eyvanlı
çiy kərpic divarlı,
yeddilik lampalı evimizə.
Mən də gəlim, sən də.
Sən otuz beş yaşında,
mən səkkiz.
Sən danış, mən qulaq asım

cırdan nağılına;
radiosuz,
nigaran xəbərli
Vyetnamsız,
raketsiz.

Dekabr - yanvar, 1966-1967

Cırtdan nağılı

Biri vardi,
biri yoxdu,
bir Cırtdan vardi.
Günlər keçdi,
illər ötdü;
nə Cırtdan qocaldı,
nə nağıl qurtardı.
Dünya girdi
neçə yüz...
neçənci savaşına...
Cırtdan qocalmadı.

Alma düşdü Nyutonun başına;
Cırtdan qocalmadı.
Yerə qurşaq bağladı Magellan.
Yelkənli gəmi atom buzqırını oldu -
qocaman.
Cırtdan qocalmadı.
Ulduzları düzdü yan-yana
Qaliley.
Kosmosa yol açdı
insan sürücülü polad ley.
Cırtdan qocalmadı.
1914-cü il
toplар torpağa bağırıldı:
"Havaya qalx!"
Güllələr insana əmr etdi: "Öyil!"
Biri vardi, biri yoxdu,
bir cırtdan vardi.
Günlər keçdi,

illər ötdü,
nə Cırdan qocaldı,
nə nağıl qurtardı.

Torpağa ilkin ütü çəkdi
ingilis tankları,0
Nikolayı taxtından saldılar;
sonra növbə gəldi müvəqqətiyə.
İnsanlığa yeni nəgmələr
oldu hədiyyə.
Başladı tarixin
"kim kimi" sınaqları
Cırdan qocalmadı.

Dünya rahatsızdır hələ.
Hələ xeyli yol var
dinclik adlı mənzilə.
Bu yolda qocaldıq neçəmiz.
Qurtuluş səsiylə dolu keçdi
gündümüz, gecəmiz.
Cırdan qocalmadı.
Biri vardi, biri yoxdu,
bir Cırdan vardi.
Günlər keçdi,
illər ötdü,
nə Cırdan qocaldı,
nə nağıl qurtardı,
Belə, dostlar, belə!
Gülə-gülə!

1965 - 1970

Maşın olanda nə olar

Bir maşına oturduq,
nə böyükdür, nə kiçik.
Üstü bütöv,
yani calaq.
Ortaca bir kadillak
Qapısını açmışdilar
hər iki yandan.
Bir-bir dolduq içəri.
Beş turist, bir dilmancı,
bir bələdçi ərəb,
bir də onun on iki yaşlı oğlu.
Bir də...
Təəccübə baxdıq biri-birimizə.
Neçə adam tutar bir maşın?
Bələdçinin bir tanışı da
girdi maşına.
Sürücü buz əridən bir nəzakətlə dedi:
-Lütfən, bir az sıxlaşın!
Hərəkət etdi maşın.
Nə işiqfor,
nə bir polis ki,
yol göstərə.
Sürücüyə nə var;
nə güc düşsə,
düşür təkərə.

Bağdad, 1961

*Uşaq
oyunları*

*Babam kimi və
bu günlü adam kimi*

Mənim də babam kimi iki gözüm var.
Onun gözləri qaraydı,
mənimki ala!
Onun əlləri qabarlı idi,
mənimkilər mürəkkəblə boyalıdır.
Babamin ən uzaq mənzili
Zərdab kəndi idi.
Mənim yaxın mənzilim -
Moskva, Vyana.
Babam arxalıq geyərdi,
mən müasir kostyum geyirəm.
Babam lailahəilləllah deyərdi,
mən mübarizə deyirəm,
azadlıq deyirəm.
Babam da şeiri sevərdi,
mən də sevirəm.
O, Qumrunu, Racini sevərdi,
mən Füzulini, Sabiri.
Nə o, bu günün adamı idi,
nə mən o günün.
Həyatda hər şey kimi
adətlər, vərdişlər də
doğulur, olur, doğrular.
Babam öz vaxtının oğlu idi,
mən öz vaxtimin oğlu.
Babam avam idi
indiyə görə.

Mən avamam sabaha görə.
Ay tutulanda vahiməyə düşərdi babam.
Mən aya adam göndərəcəyəm
baxsın görsün nə var, nə yox.
Mən də dinclik, əmin-amanlıq sevirəm
babam kimi.
Ancaq, ümidim nə göylərədir,
nə möcüzəyə.
Əl qaldırmırıram yuxarı,
"Ya rəbbi, sən bilən yaxşıdır" deyə.
Silahım var -
ən modern tipli.
Göydə tünlükdür
Yerin hər iki üzündən qalxan peyklərdən.
Babam qoçaq idi.
Yaxşı tüfəng atardı.
Bir koldan qalxan,
sağa-sola millənən turacların
vurardı ikisini də.
Hayif! Hayif! - deyərdi
bir çımdık barıtə,
bir dənə qırma itkisinə də.
Mən də ovçuluqda mahirəm,
atlığımdan dəyəni çox olur.
Ancaq ovçuluq deyil peşəm.
Sərrast atram deyə
nahaq qan tökməmişəm.
Hesablayıb mərminin
uçuş əynəmini,

topu elə ataram ki,
təpə dalında hədəfə dəyər;
qələm alıb rəqəmləri
yerbəyer düzsəm əgar.
Babam gözünə güvənirdi,
mən elmin sözünə.
Babamla çox oxşarımız var:
bir çox da oxşarsızlığımız.
Onun öz dünyası vardi:
qənaətləri, ehkamları,
anlamları dəbləriylə.
Mənim öz dünyam var:
elektron maşınları,
səsdən iti sürəti,
əlacsız dərdlərə - dava-həbləriylə...
Mən budağam,
babam gövdə.
Yaşamışıq, yaşayırıq, yaşayacağıq
Dünya adlanan,
bu darısqal evdə.
Bəlkə aydın demədim.
Bəlkə dolaşıq yazdım.
Babam olmasayıdı,
mən də olmazdım.
Ancaq qala bilmərəm
babam kimi.
Gələcək günlərə aparmalıyam
müरəkkəb əsrimi.

1969

Din, ümid, inam

Babam müsəlman idi,
nənəm də,
uşaqlıqda mən də.
Ancaq mən,
mənasını bilmədən,
inanırdım o dünyaya,
inanırdım cənnətə, cəhənnəmə,
Allahın hər şeyə qadir olduğuna.
Bəzən unudub cənnəti, cəhənnəmi,
düşünürdüm uzun gecələr;
"Nənəm cəhrəni incidir, yoxsa
cəhrə nənəmi?!"
Cənnətə marağım çox idi.
Çünkü gördüğüm həyatın
görmədiyim cənnətə benzər
bir şeyi yox idi.
Cəhənnəm... o başqa məsələ.
Quyruqsuz şeytanları demirəm hələ.
O dünya çox düşündürürdü məni.
O qədər ki,
bəzən ölmək isteyirdim:
görüm o dünyada nələr var.
Ancaq "ölüm adamı çox incidir" deyə
məni qorxudurdu uşاقlar.
Böyüdükcə dinə bələd oldum.
Riyakarlığa,

mənzilsiz, müddətsiz vədələrə,
və mütiliyə qarşı
qəzəblə, nifrətlə elə doldum,
bir günlük yoldan
aydın gördüm
vəzlərin yalanını,
Etiqadımın yarısı
uşaqlıqda itdi, batdı,
gənclikdə tulladım getdi qalanını.
Bilmirəm, əvvəlkindən yaxşı oldum,
ya pis oldum.
Axır ki, oxuyub, öyrənib
əməlli-başlı ateist oldum.
Mən həmişə ümidlə yaşamışam
uşaqlıqda da, böyüyəndə də.
Ana döşündən süd əməndə də,
quru çörək yeyəndə də.
Ümidim böyük də olub,
balaca da.
Gah bir döşünü sorub anamın
doymayanda,
o biri döşünə ümid bağlamışam.
Gah məktəbdə imtahan qiymətimi,
dərzidən novruz köynəyimi,
sevdiyim qızdan məktub
gözləyib ağlamışam.
Gah ümidim böyük olub,
uzaq olub.

Yer üzündə səadət,
ana dilimin
ən gözəl şeirini yaratmaq,
insan qardaşlığı
və bu kimi...
Bəzən doğrulub,
bəzən qırılıb ümid.
Düşünmüşəm:
ümidim doğruldu, kim oldum?!
Doğrulmamış kim idim?!
Bəzən susub könül.
Ömrün toranlığı içində
əlcətməz, ünyetməz,
uzaq bir mayak kimi,
yanıb sönüb ümid.
İstər köksünü parçala,
istər qəlbini did!
Arzulara səs verməyib ümid.

Din belə.
Ümid elə.
Bəs inam?
İftixarla demişəm:
Mən insanam!
İnam - qanad!
İnam - məqsədli həyat!
İnam - qüdrət!
İnam - sahilsiz məhəbbət!

İnam ümidim olub,
dinin olub.
Nə fərqı var,
inandığım nə olub, kim olub.
Din!
Yaxşısını, pisini anlayıb
özüm ayrılmışam ondan.
Ümid!
İntizarda qoyub məni çox zaman.
Qaldı ki, inam!
Yox, yox, əzizim,
səndən ayrılmaram!

Fevral, 1962

Din həqqində

İki dəfə qorxudublar məni
din sözü ilə:
bir inananda,
bir inanmayanda,
İNANDIĞIMIZ VAXT
hər şeyi dinə bağlayıblar.
Bu olar!
Bu olmaz!
Bu savab,
bu günahdır.
İNANMAYANDA, YENƏ
məni əsarətdə saxlayıblar.
Bu olar!
Bu olmaz!
Bu ateizm,
bu mövhumatdır.
ƏVVƏL DIN LEHİNƏ,
dinə məhəbbət üçün,
sonra din əleyhinə,
dinə nifrət üçün.
DIN ƏVVƏL NƏ İDISƏ
yenə odur.
ƏVVƏL KÜFRÜ İLƏ QORXUDURDU,
indi rəğbəti ilə qorxudur.

1969

Els deyil, babalar

"Bu dünya beş gündür,
beşi də qara!"
Kimdən qalıb,
Hansı uğursuz idimdən qalıb
bu ağrılı,
bu ümidsiz,
bu yanıqlı sözlər?
Mübarizələrin məğlubiyyətindənmi?
Dünya beş gün imişsə,
babalar,
bu beş günün
beşi də qara imişsə,
babalar,
ömür - ilk gündən,
son günə qədər
ümidsizlik əlindən
fəryad, haray imişsə,
babalar,
necə dözdünüz buna
göynəyə-göynəyə,
yana-yana!
Bəs gələcək günlərin çağırışı,
bir zəfər nəğməsi kimi,
səslənmədimi qulaqlarınızda?
Göyləri buludlu,
yolları çovğunlu keçdimi

qışınız da, baharınız da?!
O qara günlərin
dözümünü, tabını
hardan aldınız?

Nədən zaman-zaman
günəşin kölgəsində qaldınız?!
Dünyanın qara rəngi
sizə qaldı, niyə?
Yaşadınız "Şükür! Təvəkkül!"
deyə-deyə.
Yox, belə deyil,
Belə ola bilməzdi,
babalar!
Axı, igidliyiniz
yüzil-yüzil
dastanları, nəğmələri gəzdi,
babalar.
Babək də siz oldunuz,
Nəsimi də, Koroğlu da.
Bəzən İbrahim bıçağı altına düşən
dilsiz-ağızsız toğlu da.
Tarixdən silə bilməsək də,
bu gündən, gələcəkdən silinsin
İsmayııl qurbanlığı.
Yaşadaq, yaşatdırıraq
haraysız qəhrəmanlığı.
Dünya beş gün olsa da,

mənimçin,
səninçin,
xalq üçün beş gün deyil.
Qaldı ki, günlərin rəngi...
Yolcu it görsə,
əlinə ağaç alır.
Günlər də qara deyil,
babalar!
Günlər də torpaq üstündə qalır,
get-gedə ağa çalır.

Günlərin də rəngi var.
İnsan var ki,
öz gününü qara eləyir;
insan var - özgəninkini.
İnsan var - hər ikisini.
İnsan da var - çalışır
yoxaltsın bu dünyadan
qara günlərin
matəmli sərgisini.
Dünyada ömür sürən
çox insan var,
yaşayır ancaq
bir iz qoyanlar.

1969

Baci

Saraya

Sən nə məhəbbətdən danışırsan,
nə gündə üç yol deyirsən:
başına dolanım.

Ancaq gözlər danişa bilsəydi,
baxışlarını eşidərdi hamı:
"Bir candır olanım,
o da sənə qurban, qardaş".

Mən düşünürəm:
niyə sən
bu qədər kövrək,
yumşaqürək,
bu qədər ülfəti göyçək,
reftarı ipək
ola-ola,
ana oldun
ana nəfəsi duymamış
bir oğula.

Niyə səadət, sevinc
uzaq bulud kimi
keçdi başının üstündən
salmadan bir damla belə.

Niyə tale səbəbsiz
öcəşir
adamla belə!?
Dodaqlarımı yandırır
bu sualların acısı,
mənim əzizim,
bircə qardaşının
yaxşı bacısı.

Fevral, 1962

Gər ağacı

Yarpaqlarında
yumşaq ipək yatan
gər ağacı!
Bir-birinə bənzəyən,
bənzəməyən
meyvəsi,
çiçəyi,
yarpağı olur
hər ağacın.
Gah şəkil olursan,
gah ağ, qonur, qara tut,
gah toxmacar.
Min illərlə oyanmaz
yarpaqlarında ipək,
onu biz səsləməsək,
biz onu bəsləməsək,
İnsan əli açmasa,
bu sırları
Kim açar!
Yarpaqlarında ipək yatan
gər ağacı,
gəl səninlə bir müddət
yan-yana qalaq;
keçmiş yada salaq;
mənim körpə vaxtimı,
sənin ilk yarpağını,

mənim ilkin
öz əynimə yapışmış köynəyimi,
ilk dəri papağımı.
Axı uzun illər mən
böyüklərin
kiçildilmiş paltarını geymişəm:
köhnə, nimdaş.
Gər ağacı,
gəl dərdləşək
yavaş-yavaş.

O sıniq budağın,
gövdəndəki çapıq
kimdən qalib "yadigar",
gər ağacı?
Nələr eşitmisən,
nələr görmüsən.
Qabığın olub
cadar-cadar.
Yadimdadir gövdənə
zavyalov bıçaqla
adımı yazdığını.
Yadimdadir
şumal budağından
çəkdiyim sıyrım.
Bəlkə indi sən də yoxsan,
köksündəki yazı da.
Ancaq, unuda bilmirəm

o günləri də,
kümçü qocadan yediyim
ağır qapazı da.
Bəlkə indi gövdən
qonşun qarağacdan böyükdür.
Qapqaradır
budaqlarının
xırman kölgəsi.
Köklərin də torpağın
yeddi qatını desib.

Üstündəki yazının da
kənarları qabarıb,
köbərləşib.
Yazı qalıb
yara-çapiq kimi.
Gər ağaçı!
Gər ağaçı!
Bəlkə indi yarpaqların
titrəyir, sızıldışır,
əsirlər əsim-əsim!
Təpəsində hündürlüyü duyduğum,
budağını sıyrım-sıyrım soyduğum
Gər ağaçı!
İstəyirəm sənsiz keçən günlərimi
varaq-varaq açım.
Neçə tanış, biliş getdi
o gündən bəri məzarlığa.

Biri həkim yoxluğundan,
biri həkim çoxluğundan.
Ağır illər gəldi,
dağdan ağır;
sürgündən, dustaqdən ağır.
Kiminin evinə gətirdilər
yağı, əti, çörəyi,
kiminin bir loxma
qara çörək üçün
qabarladı əlləri, -
əyildi kürəyi.
Töküldü ömrün yollarına
gülüş qırıqları,
göz yaşları.
Güllə ayırdı bir-birindən
neçə cəbhədaşları.

Yollar uzandi
hər qarışı bir il boyu.
Xatirələr soyutdu tez-tez
neçə bayramı, toyu.
Ancaq
Əlimiz soyumadı işdən,
yaratmaqdən, qurmaqdən,
Nə çıxardı
gedər-gəlməzlərə yas tutub
durmaqdən.
Neçə-neçə şəhər saldıq

Yeni yerdə, xərabələrdə.
Neçə-neçə yol çəkdik,
Çox oldu ağır imtahan.
Çox oldu yüngül şirnik.
İnan mənə,
Gər ağacım!
Nəsil-nəsil çoxumuz,
bəli, əsil çoxumuz
İnsandıq,
İnsan qaldıq.
Demirəm hamı!
Neyləyirsən, gər ağacım!
Ağacların arasında
nər ağacım.
Neyləyirsən,
Qurdalama gəl yaramı.

1967-1970

Yaddas

Bir gün,
bir saat,
bir an
ayrıla bilsəydim yaddaşımdan
dincələrdim;
yaddaşımın ayrılığını bayram edərdim.
Hara getsəm,
harda olsam
yanımdadır yaddaşım.
Bilmirəm yaddaşın
yapışqan sədaqətindən
necə can qurtarım,
hara qaçım.

Dekabr, 1966

*Ömür keçdi,
gün keçdi...*

Soruşdular:

- Bir girvənkə daş ağır olar,
bir girvənkə pambıq?
- Bir girvənkə daş! - dedim -
sevinə-sevinə.
Xoşbəxt idim...

Kvant nəzəriyyəsi!
Nisbət nəzəriyyəsi!
Bölünən atomların fəsadı!
Cavablarım elmi, dürüst.
Hər suala bir dəftər dolduraram
yaza-yaza!
Yazlıq sənə, yazılıq
Rəsul Rza!
Acanda ağlayardım.
Susayanda,
bir yerim ağriyanda ağlayardım.
Bir şey istəsəm, ağlayardım.
Anamin qucağı üçün,
qonşu qızın oyuncağı üçün
ağlayardım.
Külək bərk əsəndə,
qarğı əlimi kəsəndə
ağlayardım,
bacım məndən küsəndə

ağlayardım.
Əl uzatdığım kəpənək uçanda,
qonşumuz itini zəncirdən açanda,
yuxum qaçanda
ağlayardım.
Xoşbəxt idim!

Dünya yuxusuzdur.
Ağlaya bilmirəm.
Ölüm ömrü pusur.
Ağlaya bilmirəm.
Raketlər xaraba qusur.
Ağlaya bilmirəm.
Kirəc damarlamı bərkitdi.
Dostlardan çoxu getdi.
Ağlaya bilmirəm.
Sancırlar, ağlaya bilmirəm.
Nə atam var, nə anam.
Ağlaya bilmirəm.
Yaşlı, yekə insanam.
Ağlaya bilmirəm.
Və hakəza!
Yazılıq sənə, yazılıq
Rəsul Rza!

Nə atam kimi güclü kişi vardi,
nə anam kimi gözəl qadın.
Küçəmizdəki ağaclar
dirənnmişdi göyə.
Ağzımda yemlik dadi.
Evimizin qabağında axan çaydan

böyük, enli, dərin çay yox idi;
bilmirəm necə keçirdi onu
ayaqyalın toyuqlar!
Uzaq sözü
araba təkərinə dolaşmışdı,
yaxın sözü
çəkməmin bağına.
Nə iki mərtəbədən hündür eyvan vardı,
nə hind toyuğundan qorxulu heyvan.
Nə üçqulac kəndiri
ağzından suyunacaq sallanan
quyumuzdan dərin quyu.

Bilirəm,
dünyada çox güclü adam var:
qolu güclü, sözü güclü.
Bilirəm,
gözəl qadınlar var
Milos qızı Veneradan belə gözəl.
Okeanlar görmüşəm
günlərlə sinəsində üzüb.
Ağzımda valokardin dadı var.
Yaxın sözü
reaktiv təyyarələrin qanadında
əriyib gedib.
Uzaq sözü
planetlərarası raketlərdə.
Hündür eyvan yüz mərtəbəyə qalxıb.
Ən dəhşətli nüsxə
İnsanlar içindədir.

Planetimizi
dəlik-dəlik elədik
qaza-qaza!
Belə-belə işlər,
Rəsul Rza!

Gecə yarışdan keçib.
Neçə yazılı vərəq var
masanı üstündə.
Axşamdan bəri xəyalımla
könül-könül gəzmişəm,
neçə insan aləmini bu gün də.
Birdən söndü elektrik lampam.
Bu günün son,
sabahın ilk sətirlərini
bitirə bilmədim.
Qaranlıq qara xəbər kimi
çökdü üstümə...
...Əlimdə mürəkkəbi qurumuş qələm.
Dirsəklərimin altında
masamin siğallı üzü.
Lampamın telləri külə dönüb.
Lampa bitirdi ömrünü,
son saniyəsinə qədər yana-yana!
Biz necə bitirəcəyik ömrümüzü?
Ayaq basmadan ən yaxın bir ulduza?
Yazılıq sənə, yazılıq
Rəsul Rza!

1962, səfərdə

Ötən günlər

Dörd yanım dənizdir,
gömgöy!
Başımın üstü
buludsuz göy.
Göz işlədikcə işləyən əngindən,
dənizin rəngindən,
gəmimizi yalayıb keçən
ağ ilan köpüklü suların ahəngindən
sərxoşam.
Yol uzaq.
Gedirik dənizi yararaq.
Arxada yavaş-yavaş
üfüqə çökür axşam.
Xatırlayıram,
neçə belə axşamın arxasında,
ömrün uzaq sahilində,
dağ kimi
qalaq-qalaq yiğilmiş illərin
yaxasında
qalan günləri...

Beş yaşlı uşağam.
Tüstülü ocaq başında,
qolları çırməkli,
paltar yuyur anam.
Sonra göy suda
axara çəkir paltarları.
Gömgöy su ilə doludur
qalaylı tiyan.

Mən də bu tiyanın yanındayam.
Kağız gəmi salıram
bu göy suya.
Sonra ovurdularımı şışirdir
gütüm gəldikcə üfürürəm.
Gəmi gedir yırğalana-yırğalana.
Əllərimi vurub bir-birinə
bağırıram:
-Ana! Ana!
Gəmimə baxsana!
Gör necə gedir
yırğalana-yırğalana...
Ayrılıram xəyaldan.
Üfüqlərə çöküb axşam.
Okean gəmisində,
göyərtədə durmuşam.
İllər köçüb gedib.
Nə tüstüsü gözümü göynədən
ocaq var,
nə qara saçlı anam.
Yolum ucsuz-bucaqsız okeana.
O günlərdənancaq
xatirimdə
balaca kağız gəmimin
ağ yelkəni qalıb;
bir də
geri dönməyən, çocuqluq illərinin
yumşaq tikəni qalıb.

1958

Sabahları düşünərkən

Bir ömür də yaşayaydım
bundan belə.
Görəydim "indilər",
Necə
"dünən" olur.
Kim sözünə sadıq qalır,
kim yel əsdi -
dönən olur.
Kimlər necə yüksəlir
fikriylə, əməliylə,
kimlər şöhrətə minir
"Oldu!"
Bəli, bəli"lə.
Dünyamız yaşamaqçın
darışqallaşır
yoxsa,
genişdən geniş olur.
Neçə planet yolu
gün-günə tünlükləşir,
hey gediş, gəliş olur.
İmkan üfüqlərimiz
Gəniyir, daralırımı.
Balaca yer kürəmiz,
atomdan can qurtarıb,
məhvərində qalırımı.
Yer üzündə olurmu

hami insan qardaşı.
Kəsilirmi dünyadan
"Mənim", "Sənin" qovğası,
"Bizim", "Sizin" savaşı.
İnsan doyumluğunca
çörək varmı,
su varmı.
Qəfil gullə səsləri,
göy yaran gurultular,
körpələri yatmağa,
dincəlməyə qoyarmı.
Qalmışdırımı ehtiyac
müdafiə sözünə.
Qara duman çökürmü
yenə də yer üzünə.
Necə izah edirlər;
Diabet, Xərçəng nədir
İnfarkt, taun nə şeydir
Qrip, nəfəstəng nədir
Yüz yaşlı cavan necə,
əsrlərlə yaşamış
gümrah qoca necədir.
Ölüm-həyat vuruşu,
canlılar xeyrinədir,
yoxsa ki,
heç-heçədir.
Sərhəd dirəklərinə,
qədim abidələr tək,

xatirə lövhələri
hər yanda vurulubmu?
İnsan yurdu hamiya
yaşamalı olubmu?
Bir ömür yaşayaydım
hələ bu gündən belə
İstəklərimi olmuş görməyəcəksəm
əgər;
yarımcıq qalsa-qalsın
ömürdən səhifələr.

Göyçay, oktyabr - 1977

Ömür yolу

Nə küçələr,
nə yarpaqlarında
gilə-gilə yağış puçurları
ağaclar.
Yumşaq gecələr
dağıniq saçlar
geridə qaldı.
Yuxulu ala gözlər,
yanıqlı duzlu sözlər,
mehriban üzlər
geridə qaldı.

Qəfəsdə sarı bülbülün
fəryadı,
ilk görüşün,
körpə ümidin dadi,
ağ göyərçinlərin
titrək qanadı
geridə qaldı.

Yağış mənimlə gedir,
yumru, uzunsov damcılara
qonub qatar pəncərəsinə.
Qulaq asıram qatar təkərlərinin
yeknəsəq səsinə.
Arxada qalır taqqıltılar.

Sanki,
ömür damcı-damcı düşür
qayitmazlığa.

Günlər gedir
çoxluqdan azlığa.
Nə yaxşı ki, xatırlamalı
günlər, saatlar var.
Nə yaxşı ki, bir səbəb yoxdur
baxışlarımı gizləyəm.
Yol gedirəm bu gündən sabaha.
Geridə qalanlarım da var,
gələcəyə qalanlarım da.
Nə qəm!
Yaşayıram.

1976

Maraq

Küləklər harda yatır görəsən?
Buludlar hardan yiğir göz yaşını
hava ayaz olanda?
Çaylar harda dincəlir görəsən!
İldirimlər niyə belə tez sönür?
Ən uzaq ulduzlardan o yana
nə var, kim var görəsən?
Harda yaşayır ölüm?
Götürüm gəncliyimi,
axtarıb tapım onu.
Öldürüm.

1966

Xoxluqla tanışlığım

İki dəfə sağa,
bir dəfə sola burulub getdim.
Yol tanış.
Döngələr tanış.
Tanış doqqazın,
əyri ağacları tanış.
Dam üstündə
tanış dəmir xoruz.
Tanış nar topası;
budaqlarından neçəsi quru.
Çağirdim bir ağız.
Çağirdim iki ağız.
Əvvəlcə yavaşdan çağirdim,
sonra ucadan:
-Ay ev iyiyəsi!
Ev susdu.
Qapılar susdu.
Neçə yerdən sökülmüş
batdaq divar susdu.
Qanrlılıb bir də baxdım.
Hər şey tanışdı.
Həyətə gedən,
üstünü ot basmış,
cığırдан başqa.

1965

Kimin əli?

Bir oyundu məzəli:
bir kürəkdə neçə yumruq,
Qışqırdıq dörd yandan:
-Əl üstə kimin əli?
-Filankəsin?
-Tapmadı! Hay, tapmadı!
Qaldırın, vurun, yalandı!
Günlər keçdi...
İllər dolandı...
Düşünürəm indi:
təki yalanlar belə olaydı;
bundan ağ,
bundan iri yox.
Yalansız dolanaydı insanlar -
hamısı!
Neçədən biri yox.

İş günü

Adsız şeir

Rəsul Rzaya

Günəş intihar etməz,
Eh, ona nə var ki!..
Ay onun işığıyla
parlayır,
hər kəs bilir
Lakin aylı gecələr
daha xoş görünürsə,
bunun suçu kimdədir?
Suyu doğramaq olmaz.
Eh, ona nə var ki!..
Ən iti bir xəncəri
o, bağında saxlayır.
Lakin könül bir sözdən
dərin yara alırsa,
əcəb, kimdir günahkar?
Bahar neçin gəlməsin?
Eh, ona nə var ki!..
Nərgizlər, bənövşələr,
yollarında açılır,
Lakin bir sarı yarpaq
saplağından qoparsa,
suçlu yaşıł baharmı,
qüvvətli rüzgarmıdır?
Şam qış nədir bilməyir
Eh, ona nə var ki!..

Ömrü boyu yamyaşıl
atlazlara bürünür
Lakin rüzgar lalənin
ləçəyini tökərsə,
suçlu zəif laləmi,
qüvvətli rüzgarmıdır?
Bir gün dedim ki, xəyal...
Eh, ona nə var ki!...
Onunçün nə bir hüdud,
nə zaman, nə məkan var.
Lakin... birdən həqiqət
gəldi qarşımızda durdu
Dedim: nə xəyal
nə də...
Bildim, mənəm günahkar.
Düşündüm, durdum bir az.
Dilləndi qəlb yaramaz.
Və dedi:
-Qınama, dostum məni!
Mən bir ayna deyiləm
durğun, duru göl kimi
məhəbbətsiz, nifrətsiz
sakit alam qoynuma
mənə yaxın gələni.

1934

İki Məryəm oğlu

Ananın adı Məryəm idi

Otağım doludur sükutla.
Sükut içində mən,
qalınqabiq meyvə içində qalmış
tum kimi.
Nə qapı döyüür,
nə telefon zəngi var.
Divarda daş ayna.
Ordan baxır mənə
Məryəm oğlu,
Gözləri dolu.
Ancaq,
nə arxasında qanlı çarmıx,
nə başında tikanlı çələngi var.

1960

Özünüöyməzlik

Kölgələr xəbər verir
axşamın kədərindən.
Şimşek çaxır,
İndicə yağacaq
gildir-gildir.
Lermontov deyiləm mən,
Şekspir də deyiləm;
nə olsun ki,
onlar da
Rəsul Rza deyildir.

1948

Həsəd

Mən heç nəyə,
heç kimə
həsəd aparmadım;
bir gün, bir an belə;
bahardan başqa,
bir də,
nəğməli, nəğməsiz quşlardan başqa...
Gənclik getdi;
apardı həvəsimdən çoxunu:
qollarımın girini.
Eləyə bilmədim,
istəklərimin
onda birini.
Həsəd aparmadım gəncliyə -
cavansan deyə.
Bilirəm onu da gözləyir qocalıq...
24 ölkə gəzdim,
böyüklü, kiçikli.
Küçələri, meydanları,
insanları
təmizli, cirkli.
Neçə yüz ölkəni
görməmişəm hələ.
Atlantikdə üzdüm.
Hind okeanına baş vurdum.
Şimal, Cənub okeanlarını

görməmişəm hələ.
Ekvatoru keçdim.
Baqorda düyü arağı içdim.
Gəzdim əfsanəli Balini.

Düşündüm bəşər oğlunun
ağlı-qaralı iqbalmı.
Gördüm Sinqapurda
sırğali-sırğalı xurmaların
qara kölgəsini.
Gördüklərim az deyil,
görmədiklərim daha çoxdur.
Hərdən ömrün gizli möhləti
məni qorxudur.
Fikri, sözü döyənək,
sətirləri kələ-kötür, dəyənək
mənəm, mən, mənçilərin
həsəd, qıbtə etməli
nəyi var?
Bir naxışlı köynəyi,
bir gülrəng eynəyi var.
Ancaq,
heç kəsə həsəd aparmadım,
aparmıram,
bircə bahardan başqa,
bir də, qanadlı quşlardan başqa.

1976

İş günü

İstər yağış çiləsin,
istər qızmar gün olsun,
istər şaxta;
bu gün də iş günüdür,
sabah da.
İnsanın iş günü
azalsa da, çoxalsa da,
insanlığın iş günü bitməyəcək.
İnsan orbit-orbit gəzəcək
ulduzların beşiyini.
Səhralara bahar səpək!
Günəş tökək yuvamıza!
Qaralmasın ömrümüzün
nə bir anı, nə beş günü.
Ulduzlar yanır.
Döryalar dalgalanır.
Tumlar cüccərir torpağın qoynunda.
Yer kürəmiz fəsil-fəsil
təzələyir dəyişeyini.
Tükənmir kainatın iş günü.
Dünən də iş günü idi,
bu gün də,
sabah da olacaq həyatın
iş günü.
Nə yorğunluq, nə intizar!
Nə təqvimini müxtəlif rənglərə
ayıran olsun.
Ömrümüz iş günü,
Hər iş günümüz bayram olsun.

1963

Seir yazmagım gəlir

Siqaretlər:

Bal arısı, Filter, Nizami.

Papiroslar:

Azərbaycan, Yubiley, Bakı.

Kibrıtlər:

Bəzəkli, saya:

irili-xirdalı.

Bu da, modabazlara göz dağı:
qazlı alışqan.

Mən ki papiroş çəkən deyiləm.

Amma!

Yığmışam bunları
masanın siyirtməsinə,
kitab taxçalarına
qutu-qutu,
bağlama-bağlama.

Nədir bu nikotinli
can yağıları!

Nəyimə gərəkdir onlar!
... Görəsən nə çekirmiş,
döyüş qabağı,
qoşunlar.

Nə çekirmiş sərkərdələr,
Fironlar!

Bakı, 1962

Bilirəm, bilmirəm

Şeir yaza bilmirəm
neçə gündür,
nə qafiyəli,
nə qafiyəsiz.
Bilmirəm, bilmirəm.
Şeir vəzndirsə - bilirəm,
ahəngdirsə - bilirəm.
Qafiyə, rədif, təşbehdirəsə - bilirəm.
Təzaddırsa,
fel, sifət, adlıqdırsa - bilirəm.
Ancaq,
Şeir yaza bilmirəm
Neçə gündür.
Fikrim düyün-düyündür.

1969

Məhəmməd Hadi

Şeir yaza bilmirəm.
Nə ürəyim göynəyir,
nə sözlər yandırır dodaqlarımı.
Ağrısız, göynəksiz
şeir olarmı?!

1965

Qələm

Başını dik tutdu qələm,
dayandı məğrur.
Nə bir kəlmə söz düşdü kağıza,
nə bir cümlə yarandı,
nə doğdu bir fikir.
Birdən hər şey dəyişdi.
Ağ kağıza düzüldü kəlmələr.
Nələr yarandı, nələr.
Bəli, birdən hər şey dəyişdi.
Baxdım:
qələm başını əymışdı.

1957

Həzi masam

Bayramqabağı,
yır-yığışda
sındırdılar bir qışını.
Elə bildim əlimi kəsdilər.
Neçə saat əlləşdim o gecə;
ayağını mixlayıb
yerinə bərkidincə.
Nə çəkic zərbəsindən,
nə şikəst ayağının titrəməsindən
şikayətləndin.
Mənim yazı masam!
Ürəyim doludur.
Dincəlmərəm səndən yazmasam.
Hələ yaraların sağalmamış
evə təzə bir masa götirdilər.
Səni sürüdülər mətbəxə.
"Çolaq miz
şairə yaraşmaz" dedilər.
Bəhanə çoxmuş:
bir ayağın sıniq,
üstün cızıq-cızıq,
görkəmin köhnə,
üst-başın ləkə-ləkə.
Siyirtmələrin açılında səs salır,
örtüləndə səs salırmış.
Yan-yörəndə toz qalırmış.

O gündən nə qədər vaxt keçib.
Ancaq, nə həsrətim azalıb,
nə vərdişim dəyişib.
İndi də, söz inadla
girmək istəməyəndə sətirlərə,
təşbehlər düşməyəndə yerinə,
qafiyələr toyuq yumurtası kimi
oxşayanda bir-birinə,
mətbəxə gəlirəm.
Üstündən götürürəm qab-qacağı.
Cib dəsmalımla silirəm üstünü.
Belə sakit, gecə yarı
açıılır dərdlərimin, sevinclərimin
sənə tanış varaqları.
Səndə axtarıram,
saatlarla vurnuxub,
tapa bilmədiklərimi;
gözləri yumulu bir səhrayı kimi.
Mənim əziz masam!
Heç kəsə demə!
Təzə masa da bilməsin.
Altındakı sıniq kasa da bilməsin.
Mənim köhnə masam!
Hər dəfə səndən ayrıla bilmirəm,
Üz-gözünü əllərimlə siğallamasam!

1959

Cib dəftəri

İş otağının divarlarına,
hər səhər içdiyim çayın buxarına,
Göyçayın çinarına,
ürəyimin ağrılarına,
alışan kimi alışmışam
qabıqlı göy müşəmbəli
cib dəftərimə.

Rəsmi mümkünlərdən,
boyat qaydalardan
soyuna-soyuna,
kimsəyə qızmadıqlarımı
demişəm ona.

Bilirəm etibarlı yoldaşdır.

Nə söz gəzdirən,
nə lovğalanan,
nə özündən deyəndir.

Nə yerlipərəst,
nə yalancı,
nə rüşvət yeyəndir.

Sevirəm
göy müşəmbə qabıqlı
cib dəftərimi.

Nə sevincimi gizlədirəm ondan,
nə dərd-sərimi.

Yaxşı tanımişam
cib dəftərimi.

Avqust-dekabr, 1966

Bir anlıq ssadət

Qar yağır lopa-lopa.
Pəncərədən baxıram.
O çirpinir
Çıxarıb onu isti sinəmdən,
bir quş kimi
pəncərədən buraxıram.
Gedir qartopu oynamaga.
O, mənim çocuqluğumdur.
Nə üzündə qırışıqlar,
nə gözündə dalğınlıq, kədər.
Qar yağır,
tökülür çiçək-çiçək.
Oynayır o, əlində əlcək.
Qaçıır, atılır, gülür.
Qar yağır.
Çiçək-çiçək tökülür.
Çağırıram: Ey! Gəl! Gəl!
Açıqdır pəncərə.
Bir qar düşür ovcumua.
Naxışlı bir qar;
gümüş ulduz kimi.
Düşür və əriyir.
Əriyir qar topu oynayan uşaq da.
İndi bir mənəm,
bir də əlli səkkiz yazılı təqvim,
pəncərəsi açıq otaqda.

1958

Yalan

Ömrümdə yalan demişəm
ya az, yarı�, ya çox -
bilmirəm.

Çocuqluqda yalan demişəm
doğruluğuna özüm inana-inana.

Bəzən yalan demişəm
doğrunun qorxusundan,
acısından dona-dona.

Bəzən yalan demişəm
içimdən yana-yana.

Bəzən yalan olub
istədiyimə inandırmağa
yeganə bəhanə.

Yalan eşitmışəm:
ağ, qara, qırmızı.

Bəzən: "hamıdan gözəlsən" deyib
qurutmuşam göz yaşını,
ovutmuşam şikəst bir qızı.

Yalan var inanımlı,
yerində, qısa.

Dünya qəmli olmazmı
doğrunun ekiz qardaşı
qərəzsiz yalan olmasa!..

1980

Ani duyum

Hərdən mənə elə gəlir ki,
ulduzlar göyün yaxasında
sədəf düymələrdir.
Bu düymələri açsan
Başqa bir aləm görəcəksən.
Orda nə toz var,
nə duman.
Nə ölüm, nə qan.
Orda yaşayır
Zamanın süzgəcindən keçmiş
İnsan...

Döşənirəm torpağa üzü üstə.
Bağışla məni, böyük ana,
bağışla!
Könlünə dəydim
bu yanlışla.

1973

Tək qalmaq

Tək qalmağı sevmirəm.
tək olanda üzülür,
yaman yazıq oluram.
Beynim, qəlbim sıxlır.
Xəyalımda hərlənir
olmuşlar, olacaqlar,
keçmiş, keçməmiş çağlar.

Hadisələr bölünür
dağınıq, qıça-qıça;
bir-birinə bağlanır
ya dik, düm-düz, ya haça.
w
Birinə acıyıram.
Birini anlayıram.
Özüm sorur, sorğuma
özüm cavab verirəm.

Ümidim də yellənir
quru budaqda bir tək
yellənən yarpaq kimi.
Qalıram çox içində
bir azad dustaq kimi.

Nə yaxşı tək deyiləm.
Yalqızlığını qovur

dost səsi pərən-pərən.
Ətrafım qalabaliq -
xatırə, gözləm, bilik.

Eşidirəm dost səsi.
Qeyri-tanışı belə
dirləyirəm fikrimlə,
yaddaşımıla, qəlbimlə.
Yaşamağın düşməni
yalqızlıqdır, təklikdir.
Bunu təkliyə qarşı
Boyun əyənlər bilir.

Fevral, 1980

*Deyirlər axşamlar
kədər gətirir*

Deyirlər,
axşamlar kədər gətirir.
Deyirlər,
can sıxır qaranlıq gecə.
Deyirlər...
Deyirlər...
Gündüzlər necə?

Gündüzlər
səbirsiz gözləyirik ki,
bir axşam olsun,
bir gəlsin gecə!..

Qahirə, yanvar, 1959

Ilqar

İlk səfər

Yenə qar, yenə qar!..
Uzanır yollar.
Kəlmələr dolaşır başımda.
Ağır tunc sətirlər
açıılır qarşımıda.

Qatarım fikrimi anlamış kimidir;
reśləri tiq-tırıq səsləyər.
Şeirimi teleqraf dilinə döndərir
Göndərir.
Moskva yolunun töhfəsi.
Şairin ilk səfər nəgməsi!

Alınız!
Redaktor, redaktor, redaktor!
Qatarın təkəri
titrədir tər tökən şüşəni.
Pəncərə göstərir
ağ örtük, göy qurşaq meşəni.

Alınız!
Redaktor, redaktor, redaktor!
Çəkildim bir tənha guşəyə
Alnímı dayadım mehriban şüşəyə,
Qırıq bir səs
qulağıma piçıldayır;

yaxındır Moskva.
Bu sözlər havada qırılır -
Mos...sss...kva...
Başını sallamış üfüqlər doğulur...
Moss...kva...

Odur, odur, qarşımda.
parovoz buxarı qıvrılır.
Moss...kva...
Darıxdım,
Çıxıram qapıya.
Sanki bu açıq qapıdan
tez qaçır səs boğan bir sükut,
Qapıdan salamsız-kəlamsız
səs, soyuq soxulur,
hərarət yox olur.

Qatarım dillənir:
neçə-neçə,
çamlı yollar keçə-keçə
gəlmışəm
Aç, keçim!
Aç, keçim!
Yolumdan qaç, keçim!
Neçə çamlı yollar aşdım,
Çamlı yolda yuxu qaçı.
Qaça-qaça qatarım tövşüyür
və deyir:

Moskva, Moskva!
Elə bil bağırır: - Qarovuuuul!
Qatarım deyəsən yorulub,
Əfsussss...

Qatardan ilkin Moskvaya
çıxdığım zaman,
günəş,
bir də sarı saçlı sevgilim oldu
məni qarşilanı.

Dodağında bal dadırkən
sevgilimin öpüşləri,
məni aldı isti qoynuna
röyalarımın şəhəri.

1933

Qürur nəgməsi

Nə qəm, illər sovuşur,
getdikcə artır yaşım.
Bu həyat yollarında
qoy mərd ağarsın başım.
Mən sənin ilk sevgilin,
sən mənim könüldəşim.
Bundan sonra daha xoş
günümüz var, sevgilim!
Baharlı bağçamız var,
gülümüz var, sevgilim!

Bir tikanlı söz əgər
gül qəlbinə toxunsa,
yanağına göz yaşı
göyərçin kimi qonsa,
sənə təsəlli uzaq,
sixıntılar yaxınsa,
Aldanma!
Gün bizimdir,
Bizim həyat, sevgilim!
Bu yaraşlıqlı dünya,
bu kainat, sevgilim!

Mən şeir yazmamışam
xurmayı saçlarına.
Tərifin yox sənin də,
ala gözlü yarına.
Mən verdim ulduzları
sənin ixtiyarına;

bəyən, oxşa, əzizlə,
sev, - bizimdir, sevgilim!
Bu mavi, bu ləkəsiz göy
bizimdir, sevgilim!

Təyyarənin qanadı
buludları yararsa,
coşğun nəğmə səsləri
boşluqları sararsa,
bu bəxtiyar həyatda
könül açan nə varsa
bizimkidir,
nəğmə də,
təyyarə də, sevgilim!
Göylər pərisi ay da,
Səyyarə də, sevgilim!

Geniş çölləri tutmuş,
ağ pambıq tarlaları.
Dillərdə azad olmuş
azad ölkənin vari.
Bu ellərin nəşəsi,
xalqın böyük vüqarı,
bağçaları, bağları
bizimkidir, sevgilim!
İldirimiş dağları
bizimkidir, sevgilim!
Bakı -
doğma yurdumuz.
Bakı -
mehriban diyar.

Qucağında boy atır
hər gün yeni buruqlar.
Ölkəmin Bakı adlı,
döşündə ordeni var.

Bu Vətən də bizimdir,
buruqlar da, sevgilim!
Yerə, göyə sığmayan
bu ruhlar da, sevgilim!

İnanıram, bir səhər
başlandı! - əmri gəlsə,
cəbhədə sən mənimlə
verəcəksən səs-səsə.
Odur ki, bu gün gəlib
mən də belə həvəsə,
deyirəm:
- nəşə, sevgi
bizimkidir, sevgilim!

Bu ağ günləri sev ki,
bizimkidir, sevgilim!

Dəyişirik min illik
yerin xəritəsini
Dəmir atlar dolaşır
şimalın meşəsini.
Dinlə qarlı uzaqdan

gələn radio səsini;
Deyir:
- Qütb bizimdir,
Şimal bizim, sevgilim!
Həqiqət bizimkidir,
xəyal bizim, sevgilim!

Bayraqımızda varkən
Leninin ölməz adı,
gəmimizi sürürkən
xalqın böyük ustadı,
açılrkən göylərə
azadlığın qanadı,
qalibiyət bizimdir,
bizim həyat, sevgilim!
Bu yaraşıqlı dünya,
bu kainat, sevgilim!

1932

Sənəd

Hər yerdə,
hər zaman,
aradım səni,
ömrümün baxtını arayan kimi.
Nə yaziq!
Amansız hicran tikanı
qanatdı
eşqinlə çırpınan qəlbini.
Üfűq sapsarı,
acı köpüklər örtdü
göy suları.
Yavaş-yavaş söndü günəş
alov dillərini qaldırıdı yenə
sinəmdə yatan
həsrət -
amansız atəş.
Həzin bir axşam
dayandı qarşısında
yollar yarılanmadan.
Bir günüm keçməyir səni anmadan.
Ömrümün neçə yarpağı
budağından qopub
sovrułdu rüzgara!
Mənzil hara!
Möhlət hara!
Gör nə qədər

gün tökülib yollara?!
Gör nə qədər qalib hələ
ilk bahara!
Sən
eşqimə güldün
için-için.
Anlat mənə,
bəs neçin
axşam qonunca pəncərəmə,
könlüm yenə səni,
ilk eşqimin qatilini xatırladı?
Hər nəğmədən zil qalxdı
qırılmış məhəbbətin fəryadı.
Gözlərimdə ümid, həsrət,
neçə kərə - neçə kərə
gileyimi söylədim axşamlara,
danışdım göy gecələrə.
Ağır-ağır keçdi buludlar
bəlkə yanıqlı dastanımı
bahara söyləmək üçün?
Mən həsrətində yandım
necə ki, cedar-cadar torpaq
həsrət çəkər
bir damcı su,
bir əlvan çiçək üçün.
Bir damcı salmadan
keçdi buludlar.
Mən yenə

gözləməkdən yorulmadım.
Qovruldum yana-yana,
dözdüm hicrana,
lakin solmadım.
Bir damcı salmadan keçdi
döşü dolu buludlar.
Mən inadımda varam.
Yeddi dağ ardında gizlənsən
yenə arayıb səni taparam.
Bütün dünyaya baxsam illər boyu,
yenə gözündə gözüm var.
Yüz il danişsam yenə,
sənə deməyə sözüm var.
Qoy ayrılıq tikənilə bəzənməsin
son qərar!
Qoy xəzan yarpaqları kimi
tökülməsin
ümidlər, arzular!
Sən
ümid verə bilməsən də
həyat namına,
aldanmaq üçün yol göstər
könlümün istəklərinə,
şeirimin ilhamına.

1933

Sorğu

Qarşımda sənmisən,
xəyalınmadır?
Sevdalı könlümün soltanı dostum!
Gördüyüm röyami,
vüsalınmadır?
Nigaran qəlbimin cananı dostum!
Sənmisən başımı oxşayan öylə?
Saçında dolaşan
əllərinmidir?
Xoş bir nəfəs kimi
üzümdə, söylə
dolaşan dağınıq tellerinmidir?
Söylə, bu gördüyüm
Həzin qaranlıq
axşamdır,
zil qara gözlərinmidir?
Xəyaldır oxşayan məni
bir anlıq,
sənin ümid dolu sözlərinmidir?
Kim duyardı
sakit gözəlliyyini
dənizin
fırtına, tufan olmasa?
Vüsalın ləzzəti duyulardımı
ayrılıq olmasa,
hicran olmasa?!

1935

İlqar

Nigara

Mən bayquş olub
sevmədim səni fəryad kimi.
Sevdim səni həyatı sevən kimi.
Sevdim həyat kimi...
Sevdim səni:
tarlada sıx sünbül kimi,
düşmən nizələrini yaran,
qanlı cəbhələrdən yaralı dostunu çıxaran
vəfali bir atı sevən kimi.
Sevdim səni həyatı sevən kimi.
Sevdim səni:
eşqinin atəşli isitmələrilə
gözlərini yandıran,
aylı gecələrdə səni
yuxudan oyandıran,
dilinə şirin gələn,
kölgəsində ruhun dincələn
əziz bir ad kimi.
Sevdim səni həyat kimi.
Sevdim səni:
bəşər oğlunun
xülyalarında yaşayan,
osrlər boyu insan beynini qasıyan
uçmaq xülyası -
qanad kimi.

Sevdim səni həyat kimi.
Sən də şirin oldun mənə,
ömrümdən şirin.
Ruhumda fənar yandırdı
qumral gözlərin.
Mən səni sevdim:
bir vurğuda
dağlardan dağ qoparan,
daş qayaların bağrını yaran
Fərhad kimi.
Sevdim səni həyat kimi,
Durdum yollar ayrıcında,
çekdim həsrətini.
Dedim Xızır olaram;
aradım səni abi-həyat kimi.
Canlandın ömrümün nəğməsində
nəqarət kimi.
Sevdim, sevirəm,
sevəcəyəm səni həyat kimi!

1939

Bir axşam

Dənizin firuzə gözlərində
kölgələr titrəyir, sıxlışır.
Bəxtiyar başımız üzərində
Qanadlı bəstəkar dolaşır.

Gümüş ay gözlərin sinəsində
daranmış, yuyunmuş tərtəmiz.
O dəli bülbüлün nəğməsində
Çırpinır, sevgilim, eşqimiz.

Bakı, 1936

Yaxanda bir bənövşə

Yarı gecə saf göylərə baxanda,
inci kimi ağa ulduzlar axanda,
boynuburuq bir bənövşə yaxanda
sən gəlirsən xəyalıma, sevgilim!

1939

Qara gözlüm

Qara gözlüm, bağlama pəncərəni!..
Gül üzünə kölgə düşər, ay küsər...
Ayna bilməz, səs eləyər, amandır,
Meh əsəndə, yarpaq susar, çay küsər.

1939

Qəzəl

Gözün qurbanıyəm saqı, xəbər tut bir məlalımdan,
Keçər günlər, keçər aylar, neçin çıxmaz xəyalımdan.

Onun hicranı könlümdə gedən gündən əmanətdir,
Görünməz ol vəfasız ya əl üzmüşdür vüsalımdan.

Bu naləm, göz yaşım, ahım, fəqanım qoy xəbər versin,
Xəbər versin nə qalmışdır böyük eşqin cəlalından.

Şəttülərəb

Xurmaları daşdırılır
gəmi-gəmi,
Şəttülərəb!
Ərəbə bir qamış daxma qaldı
bir də dərdi, qəmi,
Şəttülərəb!
Durna keçir qatar-qatar,
gölgələri düşür suya,
Şəttülərəb!
Daha neçə il gərəkdir
bir ümidi, bir arzuya,
Şəttülərəb!
Suyun axır, axır, axır,
Şəttülərəb!
Ümidin də, arzunun da hüdudu var.
Səbrin yeri kasa deyil, dərya olsa,
o da bir gün daşar, axı,
Şəttülərəb!

Bəsrə, 1960

Etiraf

O gecə

Gecədir.
Kimsə yox.
Bir sən, bir də mən.
Zülmət asılmışdır pəncərələrdən.
Otağında sükut,
göylərdən dərin.
Bir mənəm,
bir sükut,
bir də gözlərin.

Sən dedin

Deyirsən: aç söylə, olub keçəni!
Bu uzun gecəni,
məhzun gecəni,
ötən xatirata həsr eyləyək, gəl.
Kim bilir,
bəlkə də yaxındır əcəl.
Deyirsən: illərlə soruşmamışam,
könlümdə əriyən maraq adlı şam
yandırıb qəlbimi,
ancaq, yenə mən,
o keçən ömründən,
keçən günündən

xəbər almamışam.
İndi söylə, gəl!
Bəlkə yalan deyil,
bəlkə var əcəl.
Mən dedim:
Sən, ömrün yolunda mənə rast gəlib,
könlümü eşq ilə çəkib bağlayan!
Sən, təmiz adıyla başım yüksəlib,
namərd tənəsindən məni saxlayan!
Sən, nəcib qəlbində
dərdi, məlali,
küləkdən qoruyan məhəbbətimi.
Pərişan baxışı,
məhzun xəyalı
sınaqdan keçirən sədaqətimi.
Sən, dərdli günümədə
dərdimi bilən,
ağır yollarımın
sadiq yolçusu!
Ağlarkən ağlayan,
gülərkən gülən.
Sən, yanar qəlbimə sözü -
sərin su.
Könül dedikləri
bağlı otaqdır.
İnsan bilmir
onu kim açacaqdır.
Onun gizlin qalan yüz qapısı var:

sevincdən açılar,
qəmdən açılar.
Bəzən bağlı qalan bu qapılardan
birini də
açmaq olmayır, inan!
Bəzən də açarkən qapını,
heyhat,
yol yarımcıq qalır,
qırılır həyat...
Dolaşq yaranıb ömrün dastanı.
Gəncliyi qaytaran bir qüvvət hanı?

Səhərsiz

Mən deyirdim,
illər sovuşub keçər,
qocalar qəm-hicran,
qocalar kədər.
Gənclik günlərini aradıqca biz,
bükülər yollarda bir gün belimiz.
Onda oturarıq yan-yana
bir gün,
bir yerdə yaşayıb,
ömür sürdüyüñ
yolçu, başlar sənə
hekayətini:

qəlbinin dərdini, şikayətini.
Açıb nəql eləyər, o uzun-uzun,
macəralarını qoca yolsuzun.

Deyirlər

Məhəbbət elə bir ismət evidir,
onun qapıları bağlı gərəkdir.
Onun sığındığı etibarlı yer
insan sinəsində
adi ürekdir.
Ürək süfrə deyil
gəlib gedənə
açasan,
var-yoxum bax, budur, - deyə,
Məhəbbət çeşməsi qardan yaranmır,
töküb dağıdasan
bir sudur - deyə.
Yüz sözü, yüz sirri
dosta desən də,
məhəbbət sərrini özündə saxla!
O tək səndə deyil,
səninki deyil,
açıb saçacaqsan söylə,
nə haqla!

Deyirəm

Bəlkə bu etiraf özü köhnədir.
Yoxsa bu qocalmış,
nimdaş təşbihlər,
hardandır, nədir?!
Köhnəlik nə yaşda,
nə də ildədir.
Cavan qocalar var,
qocalmış - cavan.
Həvəs,
arzu,
bütün sərr
köñüldədir.
Köhnəlir
həyatda
gərəksiz olan.

İsrar

Ancaq deyirsən ki, indi deyim mən,
sevmədiklərimdən,
sevdiklərimdən.
Kim məni aldatdı,
mən kimi atdım.
Kimdən qan ağladım,

kimi ağlatdım.
Kimin həsrətilə qaldım yuxusuz.
Yandırı qəlbimi
hansı hərcayı,
hansı uğursuz?!
Kimə yalvarmışam,
kimdən qaçmışam.
Kimə qorxa-qorxa könül açmışam?!
Hansı afət olub qurbanım mənim?!
Harda başlamışdır
nigaranlığım,
harda qurtarmışdır
mehribanlığım!
Uzunmu sürmüşdür
hicranım mənim?!
Çoxmu ağlamışam,
çoxmu gülmüşəm.
Kimlərdən yan durub,
uzaq dolanıb,
kimlərlə dərdimi
yarı bölmüşəm?!
İlk gənclik günüməndən
bu vaxta qədər,
nə sərgüzəşt olub,
nə macəralar,
başla, bir-bir
mənə nəql et! - deyirsən.
Ey gənclik həvəsi
rüzgartək əsən!

Deyim, dinlə

Gəl, otur!
Bax, belə!
Yaxın otur, gol!
Möhlət verməyəcək bəlkə də əcəl.
Köhnə görünən də bu söz nə qədər,
insan ürəyindən çıxmır şübhələr.
Əcəl quru sözdür,
ölüm-həqiqət.
Olumdan başlayır yolumuz,
fəqət,
olumdan ölümə yoldur ömrümüz;
acılı-şirinli
əyri, dolay, düz,
şəfqətli, kinli.
Qulaq as!
Çırpinma!
Dıqqətlə dinlə!
Qəlbimdir danışan indi səninlə,
Mən rüzgar olmadım həyatimdə,
yox!
Doğrudur,
başımın macərası çox,
ömrümün dastanı
dor-dolaşıqdır.
Ancaq, hər yarpağı
göz qabağında
aydın işıqdır.
Qoyma şübhə səni sorğuya çəkə!
Məhəbbət, sədaqət götürməz ləkə.

İnsan şübhələrlə yaranmış ekiz,
doğrudur, amma,
şübhələr də gərek olmaya yersiz.
Bəlkə sevgi özü bir imtahandır.
Sorğusuz qısqanlıq
qəmdir, hicrandır.

Sən varsın

Bəlkə?
Bəlkə?
Bəlkə?
Bu şübhə nədir?
Yoxsa həqiqətdir, bir əfsanədir?
Yox!
İnsan dünyası böyük, genişdir.
Heç kəs bu kitabı ilk varağından
son varağ'a kimi dərk etməmişdir.
Füzulidən soruş:
məhəbbət nədir?
Leylanın göz yaşı,
Məcnunun ahi
hələ qəlbimizi necə göynədir?!

O sayıb keçdiyin dəcəllilikləri,
yuxusuz gecəni,
yorğun səhəri,
dolaşış yolları,
həsrəti, dərdi
sənsiz
hansı ürək qəbul edərdi!

İnan

Bütün ehtiraslar bir külək kimi,
qanadı zər tozlu kəpənək kimi,
könlümə, qəlbimə
köçəri gəldi,
hərcayı həvəslə, keçəri gəldi;
Tez getdi
baharın dumanı kimi,
ümidsiz bir qəlbin gümanı kimi.

Görmədim

Çox gözlərə baxdım
səmavi, siyah,
qonur gözlərindən qəşəng
görmədim.
Baqlarda gül açdı,
dağlarda lalə,
dodaqların kimi çiçək
görmədim.
Hərcayı insanlar çox vədə verdi,
onlarda saf ürək, dilək
görmədim.
Çox qumaşa baxdım,
atlaza baxdım,

qumral saçın kimi ipək
görmədim.
Ürəklərə baxdım,
bir sərraf oldum,
qəlbin kimi böyük ürək,
görmədim.
Yer salıb könlümdə sağalmaz izi,
varmı bir qüvvət ki,
ayırsın bizi?

Oxşarlıq

Yadlar söhbətindən sıxıldı qəlbim,
könlümün həsrəti
şirin dilekdir.
Göylər təmiz olur tufan keçəndə;
ürək də,
könül də,
inan, belədir.
Bağda yüz gül açsın, yüz nadir çiçək,
bülbülün həsrəti
qızıl gülədir.
Xoşdur mənə sözün,
xoşdur söhbətin.
Sevinc gözlərimdə gilə-gilədir.

Hasiyə

Vərdişin təsiri gör nə böyükdür.
Hələ də gül, bülbül,
ipək və lalə
mətləbə yükdür.
Nə gülə düşmənəm, nə bülbülə mən.
Ancaq düşünürəm: yolumuz əgər
Bakıdan birbaşa Muğanadırsa,
niyə keçək gərək,
biz Bülbülədən?..

İnam

Hansı sualın var cavabsız qala?
Ümidlə, həvəslə bax istiqbala!
Səhvimiz olsa da ömür yolunda;
enişi, yoxusu çoxdur yolun da.
Büdrəmək man deyil
bu yolda əgər
əslində deyilsə yolçu ağciyər.
İnadını onun qırmazsa müşkül.
Yüyürən yixılar,
bu heç man deyil.
Yoxuşlardan qalxıb zirvəyə yetsən,

sanma yeganəsən,
sanma igidsən.

Arxana, önünə nəzər sal bir an,
görərsən, nə ilkçi,
nə sonuncusan.

Hərdən gözlərinə çökərsə kədər,
uzun sürməz o da
sovuşub gedər.

İnamla yaşayır dünyada insan,
İnsana,
İnsana,
İnsana
İnan!

1938

Hicran

Ayrılıq dediyin duzlu bir sudur,
içdikcə göz kimi yandıracaqdır.
Hicran saatları yetişdi, budur
Bu gün, qorxudurdu məni haçaqdır.

Daha bundan sonra çıxıb eyvana
yoluma göz dikmə axşam çağları
yollar ayrıcında baxıb dörd yana
gözləmə hər səhər, hər gecəyarı.

Bəlkə də hər şeyi unudacaqsan:
yuxudan oyanmış bir uşaq kimi.
Ancaq hərdən məni yadına salsan,
gec gəlib, tez gedən bir qonaq kimi.

Bil ki, sənsiz mənə dar gəlir cahan.
Qəlbimdə, qanımda, duyğumda varsan.
Dünyanın pərişan bağında, canan,
mən nəğməli bülbül, sən bir baharsan.

Sənindir bu dövran, bu böyük ölkə.
Qəm mızrabı vurma telə, sevgilim
Desəm, görüşərik, sən demə, "bəlkə"...
Cavab ver: - Elədir, elə, sevgilim!..

Gecələr aya bax, ulduzlara bax,
gözlərimiz orda birləşcəkdir.
Könlün aynasında, a ceyransayaq
eşqin qələmiylə şəklimi çəkdir.

Xatırında varmı, tez-tez küsüşüb
deyərdin: -Danışma, dindirmə məni
İndi ədaların yadına düşüb
yandırırmı səni, yaxırmı səni?

Hər zaman saçını darayan zaman,
həsrət gözlərinə baxıb aynada,
bil ki, səni sevən, sənə inanan
könül ilqarını pozmaz dünyada.

Bəlkə bir gün səndən üzüldü əlim
"Xoş keçdi az sürən bir ömrümüz" de.
Ayrılıq dəmində, aman, gözəlim,
qoy yadımda qalsın, bir yaxşı söz de!

Mənsiz bu dünyanın olsan qonağı,
nə olar, sevgilim, sağ ol təki sən.
Kim görse boyasız solğun dodağı,
Onsuz da biləcək, sən mənimkisən.

Krim, 1942

Vəfa

Mən yollar ayrıcında səni gözləyən zaman,
bəlkə indi qan gedir sənin təzə yarandan.
Həsrətinlə axırkən gözlərimin gümüşü,
bəlkə dodağındadır gəncliyimin gülüşü.
Bəlkə ala gözünə toxunmasınlar deyə
bürümüşdür təbiət səni bir ağ pərdəyə.
Baş ucunda ağlayır küləklər həzin-həzin,
matəminini tutaraq hicranlı eşqimizin.
Bəlkə buz əridirkən şinelinin buxarı,
düşmənə qan uddurur qılıncının ovxarı...

Mən yollar ayrıcında səni soraqlayanda,
könlümün otağında həsrətim ağlayanda,
gündüzümün-gecəmin fərağını yiğaraq,
qəfəsdə qumru kimi səni gözləyəndə, bax,
bu sinəmin içində yeyin-yeyin döyünen,
pərişan gözlərinin baxışıyla öyünən
qəlbim deyir: - Bir sabah gələcək o günəşlə,
üzündə təbəssümlə, dodağında atəşlə!
Üç il əvvəlki kimi oturacaq yanında.
Onun başından keçən yaralı dastanında,
dinləyəcəksən uzun əsrlərin dərdini,
görəcəksən bəşərin mərdini, namərdini.
Gözündə canlanacaq onun dolğun həyatı:
sadə insan ömrünün ölməyən nəqəratı.
Mən hər ilkindi çığı üfüqlərə baxanda

canlanırsan gözümdə, bir bənövşə yaxanda.
Hər şey gəlir, xəyalə indicə olmuş kimi.
Sinədə qəlb çırpinır yaralı bir quş kimi.
Suya salxım sallamış o söyüdlər, iydələr,
dağ başında oyanan qızıl göyərçin - səhər,
üstünü şəh bəzəmiş çicəklərin qoxusu,
sevgimizin şiddetti, anamızın qorxusu...
Yadına nələr gəlir, könlümdən nələr keçir.
Fikrimin aynasından neçə səhnələr keçir.
O gənc ömrün ləkəsiz xəyanətsiz yazında,
ulduzlu gecələrin işıqlı ayazında
danışib gülə-gülə gileyindən-küsündən,
istiqbala keçərdik xəyalın körpüsündən.
Körpəmizin adını olmamışdan qoyardıq.
O şirin arzuların nəğməsinə uyardıq...

İndi sən uzaqdasan: nə kağız var, nə xəbər...
Hicran nədir bilərmi yola göz dikmeyənlər!
Çox yuxusuz gecələr sovuşsa da başımdan,
gözlerinin gülüşü çıxmayıb yaddaşimdən.
Yadımdadır, hər sözün, hər kəlmən yadımdadır.
Elə bil göyərçinəm, eşqin qanadımdadır.
Hər zaman, yüksəl deyir mənə, enmə aşağı!..
Keçən karvan buludlar, əlvan nənəqurşağı,
ötən o xatiratın rəngli səhifəsidir:
təmiz, böyük bir eşqin qalib çıxan səsidir.
Çəkmədim bir an belə yollarından gözümü.
Fikrinlə doldurmuşam gecəmi, gündüzümü.

Sən məndən uzaqdasan... qəlbimdə əhdimiz var:
Dünyada hansı qüvvət səni məndən ayırar!
Gözləyirəm səni mən, gözləyirəm hər anda,
axşamın kölgəsində, üfüqlər qızaranda,
sarı yarpaq düşəndə, isti külək əsəndə
gözləyirəm səni mən gəlsən də, gəlməsən də!..

Krim, 1942

Sevgilim

Durnanın qatarı gör nə qəşəngdir!
Səhər buludları nə lalərəngdir!
Mehriban gözlərin yol çəkir yenə;
Bir səs piçildayır: "gəlməyəcəkdir".

Gecədir, ay gəlib gəzir otaqda.
Qulağın səsdədir, fikrin uzaqda.
Sevgilim, nə görüb eşqin, sorsana,
qəlbin otağında tək ağlamaqda?

Uzaq üfüqlərdə al günəş batır.
Kölgələr dənizə min kəmənd atır.
Hicranın gözləri oyaqdır yenə;
nə gündüz dincəlir, nə gecə yatır.

Həsrət tellərinə kimdir əl vuran?
Göyərçin könlümdür yollarda duran.
Yüz illik bir ömrü qurban verərdim
xumar gözlərinə baxsaydım bir an.

Bilirəm, sadiqsən anda, ilqara,
Qoy çəkməsin fikrim könlünü dara.
O böyük eşqinlə sağalacaqdır
inan ki, aldiğim ən dərin yara.

Oxşa körpəmizi, dik tut başını!
Çatılmış görməsin düşmən qaşını.
Naməndlər içindən sorağı gəlməz
könül həmdəminin, can sirdaşının.

Bəlkə bir gün məndən gətirdi soraq
qan ləkəsi düşmüş bir sarı yarpaq.
Bil ki, son şerimin ilk sözü sənsən,
Bir də can verdiyim bu ana torpaq.

Krim, 1942

Ayrılıq

Əlim qopdu əlindən,
Mən dedim: - Üşüyərsən!
Sən dedin:
-Əynim-başım istidir.
Mən dedim:
-Olsun...
Cəhənnəmdə də üzüyər adam;
yalqız olsa.
Sən getmişdin.
Sözlərimi eşitmədin.
Səni sözüm üzütmədi.
Sakit budaqlarda
sakitdi yarpaqlar.
Mən qışqırdım, ey!
Həsrətini gəl, apar!
Sən eşitmədin.
Səni səsim üzütmədi.
Ayrıldığ.
Evə gəldim.
Yaşıl civəyə baxdım.
Hərarət iyirmi üçdü.
Sözün yadına düsdü:
Əynim-başım istidir.
Mən
Üşüyürəm istidən.
Bəs sən necə, sən?!

Bakı, 1944

Ayrılmayaq

Xəyalın yanımда, sən uzaqdasan,
Hicranın yolları ömür qədərdir.
Bu yalqız axşamda yuvama baxsan:
mənəm, xəyalındır, bir də kədərdir.

Gəl, ört pəncərəni, qalaq üz-üzə,
bir sən ol, bir də mən, bir də gözlərin.
Vüsal qərq olurkən hicran - dənizə
ağ bir yelkən olsun o son sözlərin.

Bir sən ol, bir də mən, bir də dərdimiz.
Ağlayaq doyunca, gülək doyunca.
Baş-başa qaldıqca bu möhnətlə biz
döysün qapıları külək doyunca.

Döysün, qoy açmayaq. Yorulsun külək.
Qəmlı hicran qalsın qapıda dustaq!
Bir an vüsalınlı çırpınsın ürək.
Sonra... sonra yenə biz ayrılmayaq!

Təbriz, 1946

İndi

Məndən xəbər aldılar:

-Nə rəng gözlər yaxşıdır?

Mən dedim:

-Nə bilim.

İndi gəlsin hamiya isbat edim,

ən yaxşı göz

qonur gözdür, sevgilim.

Məndən xəbər aldılar:

-Nə rəng saçlar yaxşıdır?

Mən dedim:

-Nə bilim.

İndi gəlsin hamiya isbat edim,

ən gözəl saç xurmayıdır, sevgilim.

Məndən xəbər aldılar:

-Hansi səsdir ürəyinə yatan səs?

Mən dedim:

-Nə bilim.

İndi gəlsin hamiya isbat edim,

ən gözəl səs səninkidir, sevgilim.

Gözlərinə baxanda,

saçlarının xurmayı dalğaları

kürəyindən axanda,

çağıranda adımı,

oxşayanda, gözleri gözün kimi
xurmasaç övladımı,
məndən sorsalar əgər
demərəm ki, nə bilim.
Deyərəm ki, eşitsin, bilsin hamı.
Sən
hamıdan gözəlsən, sevgilim.

1954

Ülfət və məsaflə

Sən o başda,
mən bu başda.
Aramızda altı aylıq piyada yolu.
Allo! - deyirəm.
Allo! - deyirsən.
Səs aydın, anlaşışq asan.
Elə bil yanımda,
bir əl uzadımlındasan.
Bəzən yaxın oluruq,
"Bahar" sözünü demək istəyən
dodaqlar kimi.
Bir budaqda yanaşı bitmiş
yarpaqlar kimi.
Ancaq nə mən səni eşidirəm,
nə sən məni.
Xəbər tutmaram heç
aləmə desən məni.

May, 1962

Əbəs yerə

Birdən kəsildi
şıltaq sözləri, şıltaq səsi.
Asdı telefon dəstəyini.
Nə əlvida dedi, nə hələlik.
Sonra da
qulağı səsdə gözlədi.
Gözlədi ki,
indicə çalınar zəng.
Əbəs yerə!
Bilmədi ki,
ülfətdə də qadağandır
kö-lə-lik!

Bakı, oktyabr, 1966

İnan ki...

Gözlərinə baxmasam,
göz nəyimə gərəkdir.
Adını çəkməz olsam,
dil nəyimə gərəkdir,
söz nəyimə gərəkdir.
Qulaqlarım səsini
eşitməz olacaqsa;
yaxşıdır bu dünyada,
Bu aləmdə tək qalam
Könlüm ayrılhğında
sızlaşın ağlam-ağlam.
Saçlarının ətrini
duymaz olacağamsa,
neyləyirəm
yasəmən ətir saçır,
ya saçmir.
Neyləyirəm
bənövşə, nərgiz
açıı, ya açmir.
Təbəssümün olmasa,
neyləyirəm ki, başqa
dodaq qaçıı, ya qaçmir.
Səndən uzaq olanda
gecələrim uzanır.
Sənə yaxın olanda
nitqim, dilim qısalır.

Elə bil ki, tale də
əlimdən yanğılıdır:
fürsət tapdı, mənimlə
öcəşir,
qisas alır,
nə deyim, nə söyləyim.
Belədir.
Deyim sözün düzünü;
səni görəndən bəri
lap qarışq salmışam
bu dolaşq ömrümün
gecəsi, gündüzünü.

1970

Bu şerə Emin Sabitoglu mahnı bastələmişdir

Üç gecənin birində

Üç gecədir sənsizəm,
Gündüzləri demirəm;
gündüzlərim dolu olur:
adamlı,
xəbərlə,
nar dənələriylə,
Qurtum-qurtum su
Təkər səsi,
Və belə-belə.
Gecələrim bütün bunlarsız olur
Adam,
xəbər,
su,
təkər səsi,
və narsız olur.
Üç gecədir sənsizəm,
Üç gündür çevirirəm,
vaxtı varaq-varaq
Bir-bir ötür keçir,
ağı-qarası.
İsteyirəm biləm
hardasan,
Yaddaşimdə,
közə düşən bir damçı su kimi,
buxarlanır xəyalın.
Ancaq bilirəm:

bu gecələrin birində
sən vardin.
Uçan ulduz kimi,
suda əriyən
bir çimdik duz kimi,
ayrılan yolumuz kimi,
şəffaf buz kimi.
Yuxusuz kimi...
Kimi
mən itirdim?
Kim itirdi məni?
Tapmiram soruşam,
tapmiram səni.
Gecələrin birindəsən;
qupquru gözlərində,
yaşarmış sözlərinlə
Gecələrin birində yox oldun.
Var idin ki, yox oldun.
Yox yox olarmı?
Üç gecədir
axtarıram yuxularımı,
Ümidimi itirməmişəm
Axtaracağam səni
nə qədər ki, sağam
səninçin ölməyəcəyəm, yox.
Ölməmiş, səni tapacağam.

Quçarat, 1963

Uğursuz duyum

Ürəyimə dammişdı -
səndən məktub gələcək.
Gəldi,
gəlməli məktub:
bircə kəlməli məktub.
Ürəyimə dammişdı -
səndən məktub gələcək bu gün.
Son məktub.
Gəldi.
Masamın üstündə -
göy tabut!
Tabutda ümidiimin cənazəsi,
bircə kəlmən -
"Yox!"

1969

Təbəssüm

Dünən gecə
sinəmin ağrısından oyandım.
Ağriyan ürəyimdi.
Pəncərəmdən asılmışdı
gecənin zülmət pərdəsi.
Nə bir hənirti,
nə bir canlı səsi.
Yandırdım lampanı.
Divardan mənə baxan o kimdi
dodağında gülüşü?
İstədim deyəm:
ürəyim ağrıyır, axı,
bir düşün.
Təbəssümün elə gözəldi,
elə şirindi.
Sinəm yüngülləşdi.
Ürəyimin ağrısı
tutmur neçə gündür indi.

1961

Ürəyini qorу

Telefonla bu səhər
dedin: yaman istidir Bakı.
Alovlanıb, yanır şəhər.
Asdım dəstəyi.
Burda yağış yağırdı dünən.
Havadan səs eşidirəm:
-Bu gün də yağacaq.
Bu sərinlik mənə
cəhənnəm gəlirancaq.
Ürəyin necədir əzizim?
Şəhər yanır - deyirsən.
Yay keçər, payız gələr,
Havalara sərinlənər,
Ürəyin necədir, əzizim?
Ürəyin!
Onu incitmə!
Nə anam var, nə atam,
yazığın gəlsin mən yetimə.
Onu incitmə!
Şəhər yanır deyirsən
şəhərə nə var.
Evlər daşdan,
Küçələr daş döşəməli.
Şəhərin yanında bir dəniz su var.
Ağacların kökü yer altında -
sərində.

Ürəyimizi qoru.
Ağrı görünməsin gözlərində.
Günəşdə çox dayanma, əzizim;
xətərlidir onun mehribanlığı.
Ancaq,
şəklimizin qabağında yubanma,
əzizim,
Daha yaman olur, xatırələrin yanığı.

Yesentuki, 1965

Sənsiz

Günlər keçir ağır-ağır
səndən ayrı.
Yollarıma gecə-gündüz
çiskin-çiskin kədər yağır
Səndən ayrı.
Qulağında gülüşünün
şəlaləsi səndən ayrı.
Xəyalimdə titrək, kövrək
Dodağının piyaləsi səndən ayrı.
Dəniz gəlir dalğa-dalğa,
qıvrim-qıvrim
dönür geri
sənsiz görüb sahilləri.
Küləklər də sığallamır
çiçəkləri səndən ayrı.
Nəğmələr də nəğmələnmir
səndən ayrı.
Şərqilər də ləpələnmir
sənsizlikdə.
Buludlar da yırğalanır
həzin-həzin.
Həsrətindən dəliləşib
qırçınları göy dənizin.
Quşlar susub, nəğmələnmir
sənsizlikdə.
Şəfəqlər də ləpələnmir
sənsizlikdə.
İndi söylə, mən neyləyim?

Fevral, 1980
Bu şeirə Cavanşir Quliyev
mahni bəstələmişdir.

Bəlkə

Gözlərinə de ki,
girməsinlər yuxuma;
nə kədərli,
nə sevincli,
nə şirin vədəli.
Dodaqlarına de ki,
çəkilsinlər xəyalımdan;
piçılılı,
gileyli,
hədəli!
Ömrün illəri
çiynimə yiğilib
qalaq-qalaq.
Nə qəm!
Gəl bir əbədi an
səninlə
əl-ələ,
söz-sözə,
fikir-fikrə qalaq!
Bəlkə, bütün ötüb keçən günlər
ən gözəl günün müqəddiməsi imiş.
Bəlkə də bu nigarənlıq,
bu incimələr
məhəbbətin sınağı,
sədaqətin səsi imiş.

1966

*Bu şeirə Polad Bülbüloğlu
mahni bəstələmişdir.*

Bəxtiyarlıq

İki el örtdü gözlərimi.
Söndü işığı dünyanın.
Bu üfüqsüz,
bu sahilsiz,
bu dibsiz qaranlıqda
səni gördüm.
Əllərin dedi mənə:
gözlerinin gülüşünü,
dodaqlarının, qəlbinin
gülüşünü.
Əllərinin nəfəsi,
elə yumşaq, elə ilqədi;
dedim: yəqin
gül üzümür.
Bir ömür qalsaydım belə
əllərinin bu nurlu qaranlığında;
ülfətinin sərxoş qurbanlığında.
Səslərdən uzaq.
Rənglərdən uzaq.
Əllərinin nəvazişindən başqa
hər cüre istəklərdən uzaq.
Mümkünlərdən, gərəklərdən uzaq.
Dünyadan uzaq.

May, 1966

And

Azərbaycanlı döyüşgülərə

Sizədir sözüm mənim, eloğlu, doğma qardaş!
Yaranan tarix üçün səhifədir bu savaş.
Sabah qıssız, boransız bir həyat qurulanda,
bu girdabın suları ayna tək durulanda,
qalib çıxan xalqların böyük təntənəsində
pərdə-pərdə qoy axsin sənin məğrur səsin də!
Ürəyi bölmək olmaz bu yaxın, uzaq, deyə.
Yurdu ayırmaq olmaz bu dərə, bu dağ, deyə
Bəlkə də Murovdağın daha yüksəkdir başı.
Çadırdağ dura bilməz Qoşqarımla yanaşı.
Ancaq alıb torpağı ovucunda qoxlasan,
Ana Vətən qoxusu yayılar dörd bir yana,
Kotana həsrət çəkir bu dərələr, bu dağlar,
Yazdır, calaq gözləyir tez oyanmış budaqlar.
Qaranquşlar qayıdıb axtarır yuvasını.
Barit iyi bürüyüb Krimin havasını.
Qızıl bir pələng kimi günəş yatır sulara.
Krim üfüqlərində açılmış qanlı yara.
Qafqaz bir xəzinədir, açarı Krimdadır;
Suyu, yeri, havası yoxlaşan Krim dadır.
Məsəl var: kəssə əger ovxarlanmış bir bıçaq
beş barmağın hansını, göynəyib ağrıyacaq.
Sənin evin var indi, öz dilin var, adm var,
anan, oğul-uşağın, sevimli arvadın var.
Azad torpaqlarında azad nəfəs almışan.
Sarı simli sazında öz mahnını çalmışan.

Əsrlərdən çıxarıb qızıl, nurlu səhərə
Şerini, sənətini göstərmisən ellərə.
Öz doğma balan kimi böyüdüb kolxozunu,
sən asfaltla silmisən yollarının tozunu.
Sevinmişən, gülmüsən hər yeni fabrikançın,
dağda məktəb açmışan yapıcılı çobançın.
Hamı hörmət bəsləyib cavanına, qarına,
ömrü keçmiş ananın ağ gümüş saçlarına.
İndi bir taun kimi ölümdən yol salaraq,
düşmən qarşıda durmuş əlində qanlı yaraq,
Məzarlığa döndərib elini, oylağını,
viran qoymaq istəyir məhsullu torpağını.
Qurudub bulaqları qan axıtmak istəyir.
Şəhər küçələrində meyitdən dağ istəyir.
Bəşərin tarixində silib sənin adını
rüsvay etmək istəyir qızını, arvadını...
İstəyir unudasan Vaqifin nəğməsini,
bulaq kimi çağlayan doğma dilin səsini.
O sənin torpağında istəyir olsun ağa,
çökdürüb dizi üstə səni quru torpağa.
Torpaq ki hər qarışı sulanmışdır tərinlə,
hər otu, hər ağacı bəslənmiş əllərinlə.
Vətən tapşırdı sənə azadlıq bayrağını,
Verdi məhəbbətini, dedi: məhv et yağımlı!
Vuruş ki, bu gün-sabah qalib geləndə yurdun
Hamı bilsin ki, sən də vətəni qoruyurdun!

Tayquc, 1942

Bəxtiyar

Külək qarı səpələr, Bəxtiyar!
Ağ geyinib təpələr, Bəxtiyar!
Gecə qara, yol uzaq, qardaşım;
Göylər bulud, çöl-düz ağ, qardaşım;
Kaman çalan kimdir o, Bəxtiyar?
Küləkdi, ya simdir, o, Bəxtiyar?
Hənirtini duydumu kəhərin?
Tüfənginə yapışdı əllərin.
Düşmən on bir, təkcə sən, nə zərər?
Tənlik işarəsidir gülələr!
Gənclik, həyat şirindir, qardaşım;
Vətən qat-qat şirindir, qardaşım.
Ellərimin balası, Bəxtiyar!
Qəlbi vətən qalası, Bəxtiyar!
Qurtarırsa əsgərin gülləsi,
silahıdır qəlbinin kin səsi.
Məhv etdin on yağını, qəhrəman!
Qan sizirdi sənin də yarandan.
Boğazını zabitin gəmirdin.
İradə qüvvətinlə dəmirdin!
Qalib nəgmə səslənir, qardaşım!
Qalibiyyət nəgmədir, qardaşım!
Kaman çalan kimdir, o, Bəxtiyar?
Küləkdi ya simdir, o, Bəxtiyar?
Adın bu nəgmələrdə - nəqarət!
Dostlar gedir cəbhəyə, rahat yat!

Bax, qızarır üfüqlər, qardaşım!
Bizimdir günəş, zəfər, qardaşım!
Sən qorudun vətəni, Bəxtiyar!
Vətən unutmaz səni, Bəxtiyar!
Bundan sonra fəxr ilə analar
Körpəsinə ad qoyar: Bəxtiyar!

1942

Babamın səhvi

Babam saqqalı ağı,
qaşları qalın,
qarayanız, enli alın
bir kişiyydi.

Namaz qılıb gündə beş rükət;
Deyərdi: Nağalayın atasına rəhmət!
Bizdən saldat aparmadı.

Gavur olsa da,
behiştlik çekilsin adı.
Mən o zaman uşaq idim.

Üç şeydən qorxardım:
cin, hind toyuğu, saldat.
Eşidəndə babamın duasını
düşünürdüm: nə yaxşı ki,
adamı saldat aparmırlar.

Nə yaxşı ki,
atımı saldat aparmırlar.

Ancaq...
Ağır oturdu bizə bu "mərhəmət".

Böyük Vətən davasında
Daha yaxşı anladıq bunu;
Nikolayın bizə olan "qayğısını".
Çıxdıq amansız düşmənə qarşı;
əlimiz müasir silaha - öyrənməmiş
şüurumuz böyük davada naşı.
Yadıma bir köz kimi düşür
dərdli Krim.
Yadıma düşdü,

yetmiş tikəsini bir qutuya yiğdiğimiz
qarayanız əsgərin
anasına yazdığı yarımcıq məktub,
onun ucu belə sınmamış
təzə karandaşı.
Yadıma düşdü
sərxoş bir kapralın
könlümə vurduğu şillə - yeldaşı!
Bəli, çox yaralandıq, öldük.
Gün oldu tut kimi töküldük.
Demirəm hamidan artıq verdik qurbanı.
Ancaq, dənəylə sanamazlar insanı.
Bəzən məhv olan bir nəfər
sağ qalmış yüzə dəyər.
Xatırladım babamı,
çünki yaxşı öyrənsəydi
müasir silaha əlimiz;
daha az qurban verərdik,
daha artıq düşmən anası ağladardıq.
Axı çox yerdə
silahla yarılaçaq cəbhəni
sinəmizlə yardımıq.
Döyüşə bələd düşmən
bir yaylımda sərdi yerə
bölüyümüzün neçə səfini.
Qanımızla yumalı olduq
yazıq, sadəlövh babamın
tarixi səhvini.

1961

Şam

Pəncərəmin qabağında gecə dayanmış.
Ürəyimdə min bir arzu, həvəs oyanmış.
Mən cəbhədə, bir komada şeir yazıram.
Yanır saxsı parçasının üstündə bir şam.
Mum əriyir, gile-gile axır aşağı.
Şam ağlayır, həzin-həzin yaş axır,
Qaranlığı otağıma buraxma, şamı!
İşığınla dolu qalsın gecəm, axşamı!
Qızıl alov qanadında yuvamı parlat.
Pəncərəmdə əlvən səhər qoy açsın qanad.
Gecə qara, ölüm yaxın, həyat şirindir...
Bu qəlbimin təsəllisi şəfəqlərindir.
Gözlərimdə uzun-uzun gəzir bir xəyal:
keçən günlər, ilk məhəbbət, o hicran, vüsal,
buludlarda donub qalan qürub gövhəri,
göy dənizdə axşam doğan bir yay səhəri,
körpəm, evim, az ömrümün sadiq yoldaşı,
sinəm üstə damcılanan isti göz yaşı,
qoca ana gözlərində qalan bir sual,
o gözlərin lisanında keçən həsbhal,
dönüb baxıb, ayrıldığım vətən yolları,
o, boynumdan ayrılmayan körpə qolları.
Gözlərimdən ağır-agır keçir səhnələr:
aydın gecə, buludlu göy, səadət, kədər...
hani mənim şolə çəkən ağ şamı, hanı?
Ağır olar qaranlıqda onun hicranı.

Mən şeirimi yaza-yaza bu zülmət gecə,
Köçüb getdi bu dünyadan şamım gizlicə.
Zəif duman titrəyərək getdi ötəri.
Pəncərəmə qondu şəfəq göyərçinləri.
Soruşuram, hanı şamım? Şeirim səslənir:
oxu mənim hər sətrimi, sözümü bir-bir
Duyacaqsan ölü şamın hərarətini!
Təmənnasız keçən ömrün sədaqətini.
Mən xəyala dalıb dedim eşq olsun şama!
Qaranlığı buraxmadı mənim yuvama.
Şöləsində şeir yazdım, açdım qəlbimi.
Nə olardı, ömrüm keçsə bu ağ şam kimi!...

Krim, 1942.

Krim

Mən sənin torpağını gəzmişəm qarış-qarış...
Ayağım yollarında qat-qat qabar bağlamış.
Görmüşəm Simeizin, Yaltanın baharını,
dənizdə dalğaların göy durna qatarını.
Sinəndə dincəlmışəm dost kimi, qonaq kimi.
Sən düşmənlər əlində qalanda dustaq kimi
qəlbimin ağrısından gecələr yatmamışam.
Əynimdə bir boz şinel, qabağında qırıq şam.
Dinləyib xısin-xısin ürəyimin səsini
Yazmışam yaxın günün zəfər təranəsini.
Soyuq, qarlı yanvarın sazaqlı səhərində,
Kerçin, Feodosiyanın qanlı sahillərində,
səni qurtarmaq üçün ömrünü qurban verən,
müqəddəs torpağında "Vətən!" deyib, can verən
igidlərin ölməyən dastanını görmüşəm.
Daşında qardaşımın al qanını görmüşəm.
Aylar, illər boyunca çəkərək həsrətini,
hicranda saxlamışam sənin məhəbbətini.
Bu gün zəfər topları deyir azaddır Krim.
Sevincdən istəyirəm durub mən də hayqırım,
o top gurultusuna qatım mən də səsimi,
anasına qovuşan həsrətli oğul kimi.
Xəyalimdə canlanır Sevastopol suları...
Bir qızıl bayraq kimi alov qalxır yuxarı,
Zəfər bayraqlarımız əyilir sahillərə.
Qalibiyyət səsinə səs verir hər dağ, dərə...

Gözəl Krim, dost Krim, əziz, mehriban Krim!
Düşmənin pəncəsində məğlub olmayan Krim!
Neçə-neçə övladın həsrətinə yanırsan.
Daş olsaydın ərirdin, torpaqsan dayanırsan.

1945-1961

*Bu şeirin altında bir-birindən 16 il aralı iki tarixin
olmasının səbəbi odur ki, şeirə sonralar əlavə olunmuş
son iki misra Krim-tatar xalqının sürgününə işarə edir.*

Səninin ad günü

Anara

Ev... süfrənin başında oturmuş qohum-tanış;
Hamı deyir: - A bala, sevin, oyna, gül, danış!
Sənin gözün qapıda, qulaqların səsdədir.
Qəlbin quştək çırpınır, elə bil qəfəsdədir.
Bax, göldi yoldaşların, əllerində hədiyyə.
Sən kimi gözləyirsən, indi gələcək deyə.
Nədir gözlərindəki o həsrət, o intizar?
Neçin gül tək açılmış gülüşünlə dodaqlar?
Divardakı nədir o, uzun-uzun baxdığını?
Gəl, qəlbimin parçası, dur gəl sinəmə siğın!
Sən məni axtarırsan, mən uzaqda deyiləm.
Doğrudur ki, yanında bir otaqda deyiləm;
ancaq yoxla hər yeri, şerimi, məktubumu, -
gör səndən ayrı keçən bir dəqiqəm oldumu!
Gözünü çək qapıdan, sevin, oyna, gül, danış!
Körpə qəlbin duyğusu dünyada aldanmamış.
İndi məni gözləmə, gözünü yora-yora;
gələcəyəm indi yox, bəlkə də çox-çox sonra...
Sən orda həsrət çəkib məni gözləyən zaman,
qoruyuram ömrünü burda mən yağıldan.

Krim, 1942

İşıqlar yandı

Qızım Fidana

Günəş çoxdan üfüqlərdən rəngini çəkdi;
Göy üzündə ağ ulduzlar çiçək-çiçəkdi.
Kimsə, birdən evimizdə işıq yandırdı,
Elə bil ki, yuvasında quş oyandırdı.

Sənin məsum gözlərində dərin bir maraq,
Tez diksinib gülümsədin, dedin: "Ata, bax!
Evimizdə işıq yandı, nə göyçək oldu!.."
Sonra birdən gözlərinin şəfəqi soldu;
Bir təşvişlə qaşlarını düyünləyərək,
Ətrafına göz gəzdirdin, sən ürkək-ürkək.
O bayaqkı sevincindən qalmadı əsər,
Gözlərində qorxu vardı, üzündə kədər.
Evə baxdın, mənə baxdın, işığa baxdın,
Həyəcanından az qala ki, ağlayacaqdın.
Dedin: "Tez ol, işıq çıxdı, ört pəncərəni,
Yoxsa gəlib əsgər əmi aparar səni!
Bilmirsənmi işıq çıxsı, görərlər bizi,
Bomba atıb sindirərlər pəncərəmizi".

Mən qıvırcıq saçlarını sığallayaraq,
Dedim: "Mənim körpə balam, nədir bu maraq?
Tut əlimdən, nazlı qızım, gəl eyvana çıx!
Gözlərində gəzən kölgə çəkilsin artıq.

Bax, çıraqban küçələrə, nə çox işıq var!
Göy üzündən çəkilmişdir qara buludlar.
Qoy pəncərə açıq qalsın, bol olsun işıq...
Qaranlığın pəncəsindən onu almışıq!"

1945

And

And içirik bu dərəyə, bu dağa!
Əcdadımız can qoyduğu torpağa!
And içirik şəfəq rəngli bayrağa!
Ana vətən, sənə layiq olarıq.
Yağıları darmadağın salarıq.

Könüldəki sədaqətə and olsun
Düz ilqara, məhəbbətə and olsun!
Bizim böyük həqiqətə and olsun!
Göy üzündə açanda biz qanadı,
ərşə çıxar yağıların fəryadı.

And içirik azadlığın adına,
And içirik şirin ömrün dadına.
And içirik sənə, ana-qadına,
Ömrümüzü elə qurban verərik.
Gülə-gülə yolunda can verərik.

Anamızın saf südünə and olsun!
Alqışına, öydünenə and olsun!
Zəfər adlı böyük günə and olsun!
Azadlığın bayrağını hər zaman
Azərbaycan qoruyacaq yağıdan!

1942

Itkilor

İki dəfə öldürülmüş Hamlet

(H.Ərəblinskinin əziz xatirəsinə)

Danimarka princi
nələr gördü,
nələr çəkdi.
Xəyanət, riya,
şəhvət düşkünlüyü.
Ümid, sevinc beşgünlüyü.
Yazılıq sənə, Hamlet,
yazılıq, qəmli filosof!
Bir dəfə öldürdülər səni
uzaq-uzaq keçmişdə.
Bir də böyük aktyorla
bir gündə;
sirri açılmayan
günah üstündə.

Buzovna, avqust, 1972

Səhifələrin yaddasından

A.Faruqa

Bu kitabı sən vermişdin.
Üstündə
"Dostum nöqtə, nöqtə" yazı.
Sonra, sonra oldu
sənə atlan acı sözlərin,
insafsız sözlərin,
tikanlı sözlərin
tolamazı.
Sənin yazından aşağı
iki sətri mən yazmışam;
o bədbəxt, o qaynar,
o kədərli axşam;
dostluğumuzun yeri göynəyəndə.
Mən yazmışam
varaqlarında
gecəmi gündüzümə caladığım kitabın
əzik köynəyində.
Bu məktubdan sonra görüşmədik.
Sən özün yazmışdım:
"Bəlkə görüşmədik!."
Görüşmədik;
bəlkəsiz.
Nə son dəqiqələrindən xəbərim var,
nə harda basdırıldığını bilirəm.
Bəlkə qara quzğunlar

caynaqlayıb yedi qara gözlərini.
Bəlkə də yanaqlarında
gilə-gilə buz oldu,
hələ ağrılı nəfəsin kəsilməmiş,
üzünə düşən qar naxışları.
Bəlkə
üstünə cansız sərildiyin torpaqda,
bir parça, bir boy o torpaqda,
cəsədin qaldı neçə gün.
Və düşmən ayağı dəymədi torpağın o parçasına.
Bu da sənin vətənə son borcun oldu.
Bəlkə də o torpaq,
o torpaq ki, sinəsinə aldı səni,
dönə-dönə sənin qorucun oldu.
Lakin
nə sən qoruya bildin onu
sona qədər,
nə o səni.
Əbədi o torpaqda qaldı
yurdumun neçə-neçə
Əlisli, Əhmədi, Həsəni
və sən!
Dünyaları versələr,
İstəməzdim;
bir gün, təbəssümünlə,
qapımdan girsən.

Mart, 1964

Bəlkəz də

M.Rəfiliyə

Onunla həmmərəz idik biz,
o deyirdi:
Eh! Cəhənnəm olsun
bütün dərman, pəhriz!
Mənə dağ havası verin!
Sac yuxası verin!
İstəyirəm sərxoş olum meyindən
əyri boyun bənövşədən
qalxan ətrin.
Mənə
qızıl söyüd çubuğundan hörülmüş səbətdə
moruq gətirin!
Açın sinəmi!
Dəniz yeli dəysin ona!
Haram olsun mənə
bu torpağın çörəyi,
dincimi almadan,
yorulmadan, qocalmadan
səksəndən getməsəm doxsana.
Azarı, ölümü
büküb qoymasam ayağımın altına!
Belə deyərdi
Əllini yeni keçmişdi,

qara örtük saldılar tabutuna
Bəs niyə belə?
Həkimlər gəldi,
yazdilar, pozdular.
Gah elə, gah belə yozdular.
Yan-yana düzüldü,
neçə-neçə qəşəng latin sözü.
Qərara gəldilər:
... Xəstəliyin şiddəti...
Bir də... özü...
Ancaq bir deyən olmadı
bəlkə... səbəb başqadır
Bəlkə... arzusu doğrulmadı
Bəlkə...
ona dağ havası
sac yuxası,
bir də
qızıl söyüd çubuğundan hörülmüş səbətdə
moruq verən olmadı?...

1958

İtkilər

C.Cəfərə

Neçə dostu itirmişəm;
ölən oldu, qalan oldu.
Elə bir dost itirdim ki,
bütün dərdim yalan oldu.

1972

Rekviyem

Dostum Lətifə

Divarda yeddi çopur var.
Yeddi dərin çopur.
İkisi ayrı,
beşi topa.
Hər çopur,
bir qırmanın yeridir.
Qırma yeddi deyilmiş,
ürəkdə qalıb neçəsi.
Ürəkdə nisgil qalar,
Həsrət qalar,
arzu qalar.
Ürəkdə tikə qalar,
söz qalar.
Ürək ağrıyar.
Niyə ürəkdə qaldı qırmalar?
Ürək yüz il yaşayar,
sözdənmi, güllədənmi qırılmasa,
ürəkdə qırma qalmasa.

Yadıma düşdü.
Min doqquz yüz qırx üçün qışı.
Şaxta kəsirdi
Xəncərsiz, bıçaqsız.
Külək əsirdi

Yandırırdı
odsuz-ocaqsız.
Moskva vağzalında, perronda
geydin Bakı hədiyyəsi
içi qoyun yunu,
çölü qaba brezent kürkü.
Belə bir kürk,
ölümlə həyat arasında
keçilməz bir sədd idi onda.
O zaman, ölümdən qorudu səni
sadə bir kürk.
Çox vaxt
ölümü uzaqdan duyur,
yaxında görmürük.
İnsan yaşayır.
Bir də baxırsan
ay keçdi, il keçdi.
Günlərin nə əvvəli,
nə sonu var.
Hər gün
ölməkçün nə tez,
nə gecdi.
Addımladıq özür yolunu
sən ayrı, mən ayrı.
Rastlaşdıq
gah iclasda, gah səfərdə,
gah ekranda,
gah səhifələrdə.

Bir gün,
adi günlərdən biri,
söhbətimiz çatanda sona
sən evə yollandın,
mən Hindistana.
Sağ-salamat gəl!
Görüşərik deyəndə,
qəlbində ölüm ağrısı varmış.
Sonra bildim mən,
Tapşırıqlarımı, borclarını vermişənmiş.

Yarımçıq işlərini görmüsənmiş;
neçə ay qabaq.
Ölümü qəlbində, beynində saxlamışanmış,
yaşadığına baxmayaraq.
Ayrıldıq.
Nə əlvida dedin,
nə baxışında
son görüşün ağrısı vardı!
Nə sözlərində bir damla acı,
nə dilində
ürəyini boşaltmaq ehtiyacı.
Bəlkə boşalsayıdı ürək
belə olmazdı heç.
Nə bilək.

Divarda yeddi çopur qalıb.
Sən yoxsan.

Sən var olanda
bu çopurlar yoxdu.
Elə bil qaynar yağ çilənib
divarın üzünə.
Yanıb divar yeddi yerdən
yanıqlar xatırə qalıb
yolu o məşum gecənin
qaranlığında itən
kədərdən.
Yoxluğunla bitmədi sənət,
bitməyəcək.
Yaradacaqlar;
bəlkə səndən yaxşı,
bəlkə pis.
Lakin sən yarada biləcəyin
yaranmayacaq sənsiz.

Getdin:
nə kimsəni incidib,
nə kimsədən inciyib.
Şikayətini eşidən olmadı
dostlardan, tanışlardan;
nə böyüyü, nə kiçiyi.
Nə adın
qara çərçivəyə düşdü qəzetlərdə,
nə elan,
nə nekroloq.
Ağız büzənlər də oldu,

qaş çatanlar da,
çıyin çəkənlər də.
"Nahaq" deyənlər də
Çox nahaq, çox!
Soruşan gərək,
nə haqla
soxulursunuz araya,
bu "nahaq-nahaqla!"
Məgər qəlbinin
dərdqrammasını oxumuşduınız?
Məgər fikrini
köçürən olmuşdu
maqnitafon lentinə!
Məgər baxışlarını
təhlil etmişdilər
laboratoriyada
Qəmi bu qədər!
Ümidi bu qədər!
Sevinci sıfırdan bu qədər yuxarı!
Kim ölçmüştü fikirlərinin
ağırlığını,

Arzularının imkan məsafəsini?
Kim bilir,
bəlkə bir insan şəfqətilə
sığallamışdır
hələ qurğuşun yükündən
taqəti qırılmamış

qəlbini!
Sığallamışdın
vaxtından qabaq
ağrımاسın deyə,
göynəməsin deyə.

Məzəmmət deyil sözlərim.
Sənin ölməyə haqqın olmayan kimi
mənim haqqım var deyəm:
çəkilməmiş filmləri,
tapılmamış mizanları,
kimə tapşırdın?
Bir damcı göz yaşı,
bir təbəssüm,
bir gülüş,
bir insan sevincinə səbəb olacaq
kadrları hara apardın?
Bəlkə bir adama açsaydın qəlbini
daha bir neçə gün,
daha bir neçə il,
bəlkə uzun bir özür
yaşamağa yol tapardın;
qızının ülfətlə, qayğıyla, məhəbbətlə.
Nə qədər az olsa da
mehribanlıq cirəsi,
bu ehtiyacla bağlıdır həyata
insan beyninin,
insan qəlbinin hər hüceyrəsi.

Getdin.
Nə dilində nəğmə,
nə son məktubunda şikayət,
nə qəlbində kin.
Hazırlasdın o gedər-gəlməz yola,
yaxın səfərə hazırlaşan kimi.
Ehtiyat çörək götürmədin.
Papiros qutusunu belə
qoydun özünlə aparmayacağın
pencəyin cibinə.
Ancaq qırmaları
həyatdan son hədiyyə kimi,
neçə-neçə,
doldurdun gilizə.
Baxan deyərdi:
yenə ova hazırlaşır
Münhauzen.
Kim deməzdi,
öz qəlbindən başqa,
bir də ov bərəsində yatmayacaqsan
daha sən.
Kim bilir, bəlkə,
qırmalardan bir neçə kələ-kötürünü
əvəz etdi hamarıyla, sığallısıyla
Kim bilir!
Kim bilir!
Divarda yeddi çopur:
ömür adlanan qəribə yolun

sonucu bu!
Nə gərəkdir indi əllaməlik,
qəhmərlik, məzəmmət.
Nə gərəkdir doğruya bənzəyən
yalanlar.

Nə haqla gedənləri
darıyır qalanlar.
Nə kimsəyə qadağandır bu yol,
nə kimsəyə örnək.
Lakin,
fəlakətlər azalar yəqin,
bağlı qalmasa ürək.

1964

Susmush telefon

Dəstəyi qaldırdım.
Yığdım nömrələri.
Duuu...
uzun səs!
Gözlədim.
Nə fayda!
Asdim dəstəyi.
Yenə də qaldırdım.
Yenidən yığdım nömrələri.
Dedim, bəlkə dəyişmişdir.
Yox!
Həmin nömrələrdi:
əvvəli doqquz,
axırı bir.
Bu adı, bu nömrəsi.
İndi bir yoxluq var,
bir göynək,
bir də qulağımıda
onun xəyali səsi.
Dayandım gözlədim, əbəs.
Bir sükut vardı,
bir də heç kəs.
Düşündüm:
neçə belə sükut dinləməyə
çatar ömrümün günü;
qəlbimi qapayınca
adi qan düyüünü.

1962

MÜNDƏRİCAT**Mən torpağam**

Çinar	149
Mən torpağam	151
Torpaq	153
Sorus	154
Darışqallıq	156
Dinmədik	159
İnsan şəkli	162
Məndə ixtiyar olsa	164
Bir apreldən sonra	166
Dünyanın işləri	169
İnsanlar	170
Yana-yana	171
Nigaralıq	172
Güçümüz, gücsüzlüyüümüz	173
Dindirin məni	175
Mənim arzum	177
Azadlıq	181
Nəsimiyə, Füzuliyə, Sabirə açıq məktub	182
Olmuşlar, olacaqlar	188

Vətən

Arzu	191
Vətən	192
Vətən dedim	194
Bakım	196
Mənim küçəm	197
Kür-Araz	203
Təbrizim mənim	205
Nigaran suallar	207
Yaralı Təbriz	208
Ərk qalası	212
Yaralı Kərkükün bu günlü xoysrat və maniləri	214
Aşıq "Yanıqlı"nın bayatılardan	220
Şamaxı	224

Anamın kitabı

Anamın kitabı	227
Qədim əlyazması	229
İti yazan qızlar	230
Anamın laylası	231
Adı sual	234
Poeziya, ağ nöyüt və sairə	235
Yağış	237

Ulduz yolu və dolu	238
Söz ver mənə	242
Quzu	243
Sarı dana və balaca qız	244
Çörək satan qızlar	247
“Olum ya ölüm”	250

Yaddaş

Ana	253
Ana, nağıl dünyasına apar məni	254
Cırtdan nağılı	262
Maşın olanda nə olar	264

Uşaq oyunları

Babam kimi və bugünlü adam kimi	267
Din, ümid, inam	270
Din haqqında	274
Elə deyil, babalar	275
Bacı	278
Gər ağacı	279
Yaddaş	284
Ömür keçdi, gün keçdi	285
Ötən günlər	289

Seçilmiş əzərlər

Sabahları düşünərkən	291
Ömür yolu	294
Maraq	296
Yoxluqla tanışlığım	297
Kimin əli?	298

İş günü

Adsız şeir	301
İki Məryəm oğlu	303
Özünüöyməzlik	304
Həsəd	305
İş günü	307
Şeir yazmağım gəlir	308
Bilirəm, bilmirəm	309
Məhəmməd Hadi	310
Qələm	311
Yazı masam	312
Cib dəftəri	314
Bir anlıq səadət	315
Yalan	316
Ani duyum	317
Tək qalmaq	318
Deyirlər axşamlar kədər gətirir	320

İlqar

İlk səfər	323
Qürur nəğməsi	326
Sənə	330
Sorğu	333
İlqar	334
Bir axşam	336
Yaxanda bir bənövşə	337
Qara gözlüm	338
Qəzəl	339
Şəttülərəb	340

Etiraf

O gecə	343
Sən dedin	343
Səbirsiz	345
Deyirlər	346
Deyirəm	347
İsrar	347
Deyim, dinlə	349
Sən varsan	350
İnan	351
Görmədim	351

Seçilmiş əzərlər

Oxşarlıq	352
Haşiyə	353
İnam	353
Hicran	355
Vəfa	357
Sevgilim	360
Ayrılıq	362
Ayrılmayaq	363
İndi	364
Ülfət və məsafə	366
Əbəs yerə	367
İnan ki...	368
Üç gecənin birində	370
Uğursuz duyum	372
Təbəssüm	373
Ürəyini qoru	374
Sənsiz	376
Bəlkə	377
Bəxtiyarlıq	378
And	
Azərbaycanlı döyüşülərə	381
Bəxtiyar	383

Babamın səhvi	385
Şam	387
Krim	389
Sənin ad günün	391
İşıqlar yandı	392
And	394

İtkilər

İki dəfə öldürülmiş Hamlet	397
Səhifələrin yaddaşından	398
Bəlkə də	400
İtkilər	402
Rekviyem	403
Susmuş telefon	411

Redaktoru:
Arif Əmrəhənli

Nəşriyyat redaktoru:
Sevda Ağababayeva

Rəssamı:
Arif Həsənov

Kompüter işləri:
Sevinc Hüseynova
Vüsalə Abbasəliyeva

Çapa imzalanmıştır: 05.05.2010.

Kağız formatı 70x100 $\frac{1}{32}$. Sifariş № 17

Fiziki çap vərəqi: 13

Tiraj: 1000

"Letterpress" nəşriyyat evində çap edilmişdir.